

MUŞ

Risk Altındaki Mimari Miras

MUŞ

Risk Altındaki Mimari Miras

Sevgili Osman Kavala'ya...

©Anadolu Kültür
Ekim 2022
ISBN: 978-605-5276-24-9

Editörler

Mustafa Akçaöz
Elmon Hançer

Raporlara Katkı Sunanlar

Mustafa Akçaöz
Umut Almaç
Artak Ayunts
Davit Davtyan
Murat Demirli
Mesut Dinler
Gizem Dörter
Elmon Hançer
Armen Kazaryan
David Kertmenjian
Ashot Manassian
Karen Matevosyan
Zakarya Mildanoğlu
Yavuz Özkaya
Carsten Paludan-Müller
Alin Pontioğlu
Nelly Smbatyan
Eva Şarlak
Gevorg Ter-Gabrielyan
Süreyya Topaloğlu

Fotoğraflar

Mustafa Akçaöz
Umut Almaç
Elmon Hançer
Alin Pontioğlu
Eva Şarlak

Çevirmen

Sena Kayasü

Redaksiyon

Mustafa Akçaöz
Elmon Hançer
Sena Kayasü

Plan Çizimleri

Murat Demirli
Süreyya Topaloğlu

Tasarım

Meryem Tanrikulu

Kapak

Meryem Tanrikulu

Kapakta Kullanılan Plan

Surp Giragos Kilisesi

Haritalar

Google, DigitalGlobe
Google Earth

Font

Arimo
Palatino Linotype
Times New Roman

Renk Ayrımı ve Baskı

Fotokitap

EUROPEAN UNION

Support to the Armenia-Turkey
Normalization Process

Bu yayın "Ermenistan-Türkiye Normalleşme Süreci Destek Programı: 3. Evre" (ATNP 3) kapsamında Avrupa Birliği desteği ile hazırlanmıştır. Yayın içeriğinin tüm sorumluluğu yalnızca Anadolu Kültür ve KMKD'ye aittir ve yayın Avrupa Birliği'nin görüşlerini yansıtan bir belge olarak değerlendirilmemelidir.

İçindekiler

Sunuş.....	5
Metodoloji	7
Daron (Muş) Tarihi Hakkında Kısa Bir Değerlendirme	9
Risk Analizi Matrisi	18
Yapıların Konumları	19
Surp Arakelots Manastırı	20
Mollakent Sıbyan Mektebi ve Mezarlık	27
Surp Garabed Manastırı.....	31
Yeghrdut Surp Hovhannes Manastırı	39
Migre Hamamı	43
Haspet Kalesi	47
Surp Marine Kilisesi	51
Suvaran Köyü Şapeli	54
Surp Sarkis Kilisesi	58
Surp Tovmas Kilisesi	62
Ercan Çete Evi.....	65
Surp Maryam Matur Şapeli ve Üretim Atölyeleri	70
Surp Kevork Kilisesi	73
Surp Sahak Kilisesi.....	76
Mollakent Konak Yapısı	80
Dağdibi Köyü Şapeli.....	84
Surp Giragos Kilisesi	86
Alaeddin Bey Camii.....	89
Hatun Köprüsü	93
Hasköy Ulu Camii	95
Mollakent Camii.....	98
Uzgörür Kaya Mezar Odası.....	101
Sungu Değirmeni	103
Kız Köprüsü.....	106
Yıldızlı Han.....	108
Murat Köprüsü.....	111
Kaynakça	114
Kısaltmalar ve Sözlükçe	116

Teşekkürler

Van Kültür Varlıklarını Koruma Kurulu Bölge Müdürü Sayın Necmeddin Bayhan, Houshamadyan Proje Direktörü ve Genel Yayın Yönetmeni Sayın Vahe Taşçıyan, Mollakent Muhtarı Sayın Veysi Günâştı, Genç Birikim Derneği Başkanı Sayın Salih Yüce, Sayın Ercan Çete, Sayın Deniz Koçmen, Sayın Muhammed Furkan Yüce, Sayın Barış Seven, Sayın Yusuf Saçan, Sayın Dr. Öğr. Üyesi İnci Türkoğlu.

Sunuş

Neden Muş?

1997 yılında, Milli Eğitim Bakanlığı'nın sekiz yıllık ilköğretim okulları projesi kapsamında köy okullarında inceleme yapmak için ilk kez geldiğim Muş, benim için uçsuz bucaksız bir ova, Ankara'ya dönerken tavsiye üzerine oldukça bakımsız ana caddesi üzerindeki bir dükkandan satın aldığım kara kovan balıydı. Kız çocukların zorunlu beş yıl sonrası okula gönderilmediği, öğretmen sıkıntısının sıklıkla dile getirildiği bir yerdi o dönemler Muş. Pencereleri kırık köy okullarında birdenbire etrafınızı çevreleyen ışıltılı gözlere sahip çocuklardı.

2014 yılında, bu kez bambaşka bir Muş'a gelmiştim. European Association of Archaeologists (EAA) tarafından, arkeolojik kültürel miras alanına olağanüstü katkıları ve bireysel çalışmaları için 2019 Avrupa Arkeoloji Mirası ödülüne layık olan sevgili Osman Kavala'nın ödül kabul konuşmasında tanımladığı gibi "Ülkemizin doğusunda Ermeni topluluklar tarafından yaratılmış eserler yüzyıllar boyunca kesintiye uğramadan canlı bir şekilde devam etmiş bir kültürün hikâyesini anlatıyordu. Ermeni'lerin bu topraklardan koparıldıkları 1915 yılından sonra bu hikâyeler dinleyicisiz kalmış, susturulmuş, bir kısmı tahrip edilmişti..." Konumu çoğu kez modern haritalarda ve yön tabelalarında gösterilmeyen, geçmişteki adları değiştirilmiş, ancak sorarak ya da tarif ederek bulabileceğiniz ve çok az sayıda kişinin sizi ulaştırabileceği köyler, manastırlar, kiliseler, değirmenler, hamamlar, kaleler, konutlar, köprüler, mezarlıklarla doluydu Muş... İlk gelişimde farkına bile varmadığım bu Muş'a nasıl gelmiştim?

2005 yılında Kars'ta Osmanlı kentinden kalan sivil mimarlık örneklerinin belgelenmesi ve korunması için Kars Belediyesi ve Global Heritage Fund ortaklığında yürütülen proje sürecinde sevgili Osman Kavala ile yollarımız kesişti. Osman Bey'in öncülüğünde pek çok uzmanın katıldığı proje toplantılarında kendimi sadece bir koruma projesi hazırlarken değil aynı zamanda "kültürel mirası korurken bu tarihi evlerde oturan insanların yaşamına nasıl katkıda bulunulabilir; koruma uygulamaları sürecinde ne tür mesleki eğitim programları ile yeni iş olanakları yaratılabilir; tarihi merkezin bir bütünlük halinde korunması ve turizmin etkisi ile kentteki ekonomik, sosyal ve kültürel yaşamının canlandırılması/geliştirilmesi için neler yapılabilir" gibi beklenmedik tartışmaların içerisinde bulmuştum. Bu tartışmalar doğrultusunda Kars'taki entelektüel hareketliliğin arttığı, sergiler, etkinlikler ve festivallerle anılmaya başlayan kentin geleceği ile ilgili iyimser duyguların ve çabaların, ideallerin hakim olduğu özel dönemin asıl yaratıcısı Osman Kavala'dan başkası değildi.

2006 sonrasında Ani'deki muhteşem anıtların koruma projelerini hazırlamaya başladığım süreçte Osman Bey ile yollarımız tekrar kesişti. 2011 yılında, sevgili Osman Kavala'nın girişimiyle/ öncülüğünde Anadolu Kültür, World Monuments Fund ve Scott Redford'un (ANAMED) organize ettiği Ani Danışma Kurulu; Kültür ve Turizm Bakanlığı uzmanlarının yanı sıra ilk kez Ermenistan, İstanbul, ABD, Fransa ve Makedonya'dan koruma uzmanı mimarlar, inşaat mühendisleri, sanat ve mimarlık tarihçileri iki günlük sempozyumda bir araya geldiler. Ani'deki koruma projeleri ve koruma sorunlarının ele alındığı, tartışıldığı bu toplantı ilk kez Arpaçay'ın iki yakasındaki uzmanları buluşturmuş, ortak kültürel mirasımız üzerinden yeni dostlukların kurulmasını sağlamıştı.

2013 yılında Ermenistan, Fransa, Norveç, Türkiye ve ABD'den bu ekibe eklenen yeni uzmanlarla birlikte bir başka ortak çalışma için tekrar Ani'de buluştuk. Bu kez Ortaçağ'da, Ani'nin gelişiminin en parlak döneminde, Ani ile ilişki içinde oldukları bilinen ancak günümüzde unutulmuş, terk edilmiş, "modern" haritalarda gösterilmeyen yakın çevredeki yerleşimlerin, savunma yapılarının, manastır ve kiliselerin mevcut fiziki durumlarını yerinde inceleyen ve belgeleyen dokuz günlük bir saha çalışması gerçekleştirdik. Ermenistan ve Türkiye'den koruma uzmanlarının ilk ortak çalışması olan bu araştırma, ziyaret edilen, incelenen anıtların güncel fiziki durumlarını belgelemenin yanı sıra korunmaları için yapılabilecek kısa ve orta erimli projelere de odaklanmıştı. Yapıları sınıflandıran, müdahale önceliklerini ortaya koyan, Ani'yi bilinenden daha geniş bir ilişkiler ağının merkezine yerleştiren bu araştırma, Ani ve Çevresi (Ani in Context), öncü bir çalışma oldu.

Bu başarılı deneyimin ardından Türkiye'nin farklı tarihi yerleşimlerindeki "sahipsiz" kültür varlıklarını, multidisipliner koruma uzmanları ile yerinde inceleyen, koruma disiplini ilkeleri doğrultusunda güncel fiziki durumlarını, sorunlarını, mevcut ve olası tehditleri, kaybolmakta olan değerlerini ve müdahale önceliklerini belirleyen ve korunabilmeleri için öneriler geliştiren bir çalışmalar dizisi düşüncesi, 2014 yılında Kültürel Miras Koruma Derneği (KMKD) çatısında bizleri bir araya getirdi. Derneğin ilk projesi olan Anadolu Toplumlarının Mirası'nın korunması için Muş'a böyle gelmişim.

Ancak hem dernekdeki uzmanlar hem de Ermenistan'dan uzmanlarla geldiğim Muş'ta hiç öngöremediğim bir durumla karşılaşmışım. Ortaçağ'da parlayıp 14. yy sonrasında terk edilen Ani'den farklı olarak 1915 öncesine kadar Muş'ta varlığını sürdürmüş, dağlarını taşlarını muhteşem eserlerle doldurmuş bir toplumun yarattığı eserler sevgili Osman Bey'in bize hatırlattığı gibi karşımızdaydı. Bir manastırın taşlarının bulunduğu konumdan sökülüp taşınarak yeni binaların yapıldığı, bir diğerinin taşlarının sökülerek üzerine bir köy kurulduğu, bir kısmının yerinde yellere esen yerleşimlerin olduğu bir Muş'a gelmişim. Tahribatın boyutu Muş'ta çalışan tüm uzmanları doğal olarak etkilemişti. Bu nedenle sanıyorum Muş yayını bir türlü istediğimiz düzeyde bir yayına dönüşemedi. Araya zaman girdi ve incelenen anıtların güncel durumlarını yeniden ziyaret ederek tamamlama ihtiyacı ortaya çıktı.

Muş yayını, bu anlamda, başta Ani ören yeri olmak üzere Anadolu toplumlarının yarattığı ancak büyük bir hızla yok olan ortak kültürel mirasımız korunması için diyalog, dostluk ve işbirliğine inanan ve çok uzun bir süredir haksız olarak Silivri'de tutsak sevgili Osman Kavala'nın öncülük ettiği, öngörü, katkı ve özverili çabaları ile şekillenmiş ürünlerden belki de en önemlisidir.

Muş:Risk Altındaki Mimari Miras kitabı 2014'ten 2022'ye kesintiye uğrayan araştırmaların sonucunda elde edilen verilerin harmanlandığı bir yayın olarak hayat buldu. 2014 yılında başlayan ancak 2022 yılında tamamlayabildiğimiz, yoğun bir emeğin ürünü bu yayınının Muş'taki kültür varlıklarının görünürlüğünün ve bilinirliğinin artmasına, değerinin anlaşılmasına ve korunmasına katkıda bulunacağına inanıyor, koruma alanında çalışan kişi, sivil toplum örgütleri ve kurumlar için yararlı olacağını umuyoruz.

İsmail Yavuz Özkaya
KMKD Yönetim Kurulu Başkanı

Metodoloji

Muş ilinde yer alan tarihi yapıların ele alındığı bu çalışmanın temel amacı, il genelinde mimarlık tarihini değerlendirmek, özellikle risk altında bulunan mimari eserlerin mevcut durumlarının tespitini sağlamak ve bilimsel önerilerle ömürlerinin uzamasına katkıda bulunmaktır. Yerleşim tarihi, yapılar tarihi, mimari analiz, yasal durum tespiti, risk analizi ve gelecek senaryolarını içeren bu kitabın, ilgili kişi, kurum ve kurulların karar süreçlerinde faydalı olacağını düşünüyoruz. Aynı zamanda söz konusu mirasın gelecek kuşaklara aktarımında ve farkındalık yaratılmasında katkısı olmasını umuyoruz.

Muş ili görece korunmuş tarihi binalara ev sahipliği yapmaktadır. Özellikle Muş şehir merkezinde olmak üzere il genelinde risk altında bulunan çeşitli ve çok sayıda tarihi yapının varlığı bilinmektedir. Bu kapsamda çalışmalarımız Muş Şehir merkezine, merkeze bağlı köylere ve merkez dışı bölgelerde yer alan Hasköy, Korkut, Bulanık, Malazgirt ilçelerine yoğunlaşmıştır.

Yapıların uğradıkları fiziki tahribatın yanı sıra, yapıyla ilgili özgün bilgilerin yok olması da önemli tehditlerden birini oluşturmaktadır. Belgelendirilmesi düzgün yapılmamışsa, gelecek kuşaklara aktarılacak olan mirasın değeri de kaybolmaktadır. Bu nedenle uzun erimli ve farklı dönem incelemelerini içeren bir çalışmanın parçası olarak 2014 ve 2022 yıllarında saha ziyaretleri yapılmış tarihi yapılar yerinde incelenmiştir. Saha çalışmasının en önemli ayaklarından biri mimari ölçümler ve bir diğeri de yapıların detaylı olarak fotoğraflanarak belgelenmesi olmuştur. Yapılar tarihsel bağlam içinde incelenerek araştırılmış ve belgelenmiştir.

Van Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu listelerine göre Muş ve ilçelerinde günümüze ulaşmış kayıtlı 211 tarihi yapı bulunmaktadır. Bu araştırma ve yayın, koruma programı içine dahil olmayan ve risk grubunda yer alan yapıları amaç edinmiş ve bu kapsamdaki bir incelemenin sonuçlarına odaklanmıştır.

Saha ziyaretlerine hazırlık sürecinde taşınmaz kültür varlığı olarak tescillenmiş yapılar hakkında mevcut bilgileri edinmek için Van Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu'na başvurulmuş ve ilgili yerel kurumlarla iletişime geçilmiştir. Bu iletişim ve ön araştırmalar doğrultusunda gerçekleştirilecek saha ziyaretlerinin zaman sınırı da göz önünde bulundurularak yapılar arasında en fazla risk altında bulunan unsurlar araştırma programının parçası haline getirilmiştir. Muş'un kültürel dokusunu anlamamızı sağlayan ve özellikle risk altında bulunan 28 yapı belgelenmiş ve risk değeri taşıyan bu yapılar yayına dahil edilmiştir. Bununla birlikte söz konusu yayına konu olan yapı gruplarının daha fazlasını içerdiğini belirtmek istiyor ve bu çalışmanın ileride gerçekleşecek olan farklı başlıkta çalışmalara katkı sağlamasını umuyoruz.

Saha çalışmalarında, binaların güncel durumları ve uğradıkları hasar belgelenecek içinde buldukları fiziksel çevre koşulları incelendi. Tarihsel araştırmalar ve saha analizleri ile toplanan tüm bilgiler, söz konusu yapının mimari özellikleri, tarihi, işlevi (veya işlevleri), içinde bulunduğu bağlam ile ilişkisi, yapıda ve malzemesindeki sorunlar uzmanlar tarafından tablolara işlendi.

İncelenen yapıların her biri için hazırlanan raporlarda öncelikle yapının tarihçesi yazıldı. İlgili yapının bilinen bütün isimlerinin belirtilmesine önem verildi. Tüm yapıların tespit edilebilen orijinal isimlerine yer verildi ve bununla ilgili orijinal kaynaklardan faydalanarak çift dilli terimler kullanmaya da gayret gösterildi. Özellikle genel tarihçe ve yapı tarihçeleri hazırlanırken tüm verilere ulaşıldığı kanaatindeyiz. Tüm bilgiler ve veriler taraf gözetmeksizin okuyucunun ilgisine sunulmuştur. Her raporda, yapının mimari betimlemesi ve güncel durumunun yanı sıra, risk analizi ve öneriler de yer aldı. Bu kısımda binalardaki risklerin tespiti, bu risklerin en aza indirgenmesi için öneriler ve tehditlere karşı alınacak önlemlere yer verildi. Mimari korumanın yöntemleri, her yapının durumuna ve kendi özgül bağlamına göre değerlendirildi.

Çalışmalara katılan uzmanlar tarafından, incelenen tüm yapıların kültürel miras olarak öncelikleri ve maruz kaldıkları tehditler sınıflandırılarak bunların sayısal değerler olarak yansıtıldığı risk analizi tabloları hazırlandı. Hasar artışının yüksek ve kapsamının geniş olduğu yapılar tespit edilerek risk altındaki yapılar arasında koruma önceliklendirmesi yapıldı.

Bu çalışmada Herb Stovel'in *Risk Preparedness: A Management Manual for World Cultural Heritage [Riske Hazırlılık: Dünya Kültürel Mirası için Yönetim El Kitabı]* (ICCROM Roma 1998) raporuna dayalı bir değerlendirme sistemi geliştirilerek kullanıldı. Her yapı "savunmasızlık" ve "önem" kriterlerine göre derecelendirildi: "Savunmasızlık" yapının karşılaştığı çeşitli riskler (yapısal dayanıksızlık, ulaşım zorluğu, deprem, rüzgar ve yağmur erozyonu, zemin sağlamlığı, sel baskını ve insanların oluşturacağı zararlar), "önem" ise yapının kültürel miras olarak önemi (özgünlük, iç mekan, dış cepheler, bütünlüğün korunma derecesi) temelinde değerlendirildi.

Bu çalışmada tüm yapılar için ortak bir deprem riski sınıflandırması uygulandı. Bunun sebebi özellikle Muş ili ve yakın çevresinin, Türkiye'deki aktif fay hatlarından; Kuzey Anadolu Fayı ile Doğu Anadolu Fayı'nın kesiştiği noktaya yakınlığıdır ve bölge 1300'lü yıllardan günümüze kadar çok sayıda yıkıcı deprem yaşamıştır.

İncelenen yapılardaki hasarlar; hasarın kapsamı, derecesi ve gelecekte daha geniş çaplı zarar oluşturma potansiyeli, incelenen yapılar arasında değişkenlik göstermektedir. Raporlanan tüm binaların karşı karşıya olduğu riskler sınıflandırılmış olup, hasarın olasılığının yüksek ve kapsamının geniş olduğu yapılar tespit edilmiştir.

Her yapının sistematik olarak belgelenmesinin, savunmasızlık ve önem kriterlerine göre hazırlanan mukayeseli tabloların, koruma ve onarımda kaynak kullanımı ile ilgili kararlarda önceliklerin tespitine katkıda bulunacağına inanıyoruz.

İncelenen yapıların neredeyse tamamı taşınmaz kültür varlığı olarak tescillidir. Yalnızca iki yapının tescil verilerine ulaşamamıştır. Tescilli olduğu halde yoğun risk taşıyan ve acil müdahale ihtiyacı doğan binaların koruma ve güçlendirme çalışmaları için hazırlanan bu raporlar ilgili koruma kuruluna iletilerek sürecin hızlandırılması adına katkıda bulunulacaktır.

Bunlarla birlikte, kültürel mirasın korunmasında sorumluluk sadece kamu kurumları ve bu alanda çalışan profesyonellere ait olmamalıdır. Bu zenginlik tüm topluma mal edilebildiği oranda, koruma doğrultusunda kamuoyu duyarlılığı güçlenecektir. Bu amaca hizmet etmek için, raporlarımız elektronik kitap olarak internet üzerinden de paylaşılmaktadır. (<http://kmkd.org/>)

Muş'ta olduğu gibi özgün yapıların bulunduğu bölgelerde yaşayanların tavırları, korunma veya hasar görme durumlarını en yakından etkilemektedir. Yetkin sivil kuruluşlar ve bilinçli bireyler tarafından yerelde yürütülecek çalışmaların bu yönde bir farkındalığın gelişmesine katkıda bulunacağına inanıyoruz.

Yaptığımız çalışmanın Anadolu'nun çok katmanlı zengin kültürel mirasının bir parçası olan Muş mirasını tanıtmaya, incelenen yapıların kamusal önemlerinin anlaşılmasına katkıda bulunacağını umuyoruz.

Mustafa AKÇAÖZ
Editör

Daron (Muş) Tarihi Hakkında Kısa Bir Değerlendirme

19. yy sonlarında Anadolu'nun idari bölümlenmesine göre Bitlis Vilayeti'nin büyük bölümü antik Ermeni yerleşimleri olan Duruperan (kuzeyde), Ağtznik (güneyde) eyaletlerine tekabül etmektedir. Erken evrelerde (4. yy) bölge çok sayıda Ermeni prensliği ve beyliğinin yönetimindedir. Bunlar arasında, Bitlis Vilayeti'nin merkezi olan Muş Kazası, Sasun'un kuzeyi ve Bitlis Kazası batısı, Mamigonyanların hüküm sürdüğü Daron Prensliği'ne bağlıdır. Vilayetin kuzeyi ve kuzeydoğusu (Gop/Bulanık ve Manazgerd/Malazgirt), Abahunik'in tımar sahipleri olan Abahuniler ile Harklı Manavaziank prenslerinin arasında paylaşılmıştır. Başkentleri de Manavazagerd/Manazgerd'dir (Kévorkian-Paboudjian 2012, 467).

Hovannisian (2016, 14) tarihsel ve coğrafi olarak modern Bitlis ve Muş kentini, antik Pağeş (Bitlis) ve Daron'a, Ortaçağ'da Duruperan bölgesine yerleştirir. Duruperan veya Daron ülkesi, eski Ermenistan'ın merkezi topraklarından biridir ve Ermeni halkının tarihinde büyük bir rol oynamıştır. Pagan zamanlarda, Ermenistan'ın ana dini merkezi olan Aşdişad'ın (Derik/Yüce-tepe) bulunduğu yer buradadır (HHŞDP 2001, 57).

Hewsen (2016, 46), Daron terimi ile üç farklı birimin kaydedildiğini belirtmektedir: Birincisi, orta Ermenistan'ın güneybatısında, yaklaşık üç bin kilometrekarelik alana yayılan Muş Ovası'dır (HSH 1981, 659; HSH 1985, 616-617). İkincisi bu ovada büyüyen Daron Beyliği (HSH 1985, 617-618), üçüncüsü ise bir dizi beylik ile ovanın ötesinde diğer bölgeleri de içine alan daha geniş bir alandır.

Antik Daron/Duruperan ülkesi siyasi tarihi Urartular döneminde başlar (Hovannisian 2016, 14). Daron ismi Urartu ve Asur yazıtlarında benzer adı taşıyan bölgeler arasında geçmektedir; fakat Urartu şehirlerinden birini Daron ile örtüştürmek zordur. Strabon (xiv. frag. 5), Ermenilerin MÖ 2. yy'da Tamonitis adlı bölgeyi ele geçirdiklerini yazar. Bu bölgenin antik Taronitis olabileceğini öne süren farklı görüşler vardır. Güney Ermenistan'da vaktiyle Suriye'ye ait olan bölgedeki Tman adlı kalenin Tamonitis ile uyumu, yukarıda sözü edilen yerin Daron ile ilişkili olmadığını göstermektedir (Hewsen 2016, 47). Kertmenjian (2014, 6) Muş'taki iç kale höyüğü de dahil olmak üzere ovada bulunan

yirmiden fazla yerleşim höyüğüne dikkat çeker. Fakat, Urartuların bölgedeki varlığına dair çok az iz kaldığını da ekler.

Daron ve bölge ile ilgili veriler 5. yy ve sonrasında belirginleşir. Muş Ovası'nda iki siyasi birimden bahsetmek mümkündür. Bunlardan biri Oğagan'ı (Mercimekkale) merkez alan Sıggunig Beyliği (Sılguni), diğeri ise tapınak hiyerarşisi tarafından yönetilen özerk tapınak devleti Aşdişad'dır (Hewsen 2016, 47-48). Ermeni kralı III. Drtad'ın 4. yy. başlarında (301) Hristiyanlığı devletin resmi dini olarak ilan etmesinden sonra, Antik Çağdan beri süregelen her şey değişmiştir. Komutanı Mamigonyan, kralın emri ile kendisine başkaldıran Sıggunig Beyliği'ne son vermiş, bunun üzerine kral tarafından bütün toprakları ve mal varlığı, kraliyet ordusunun başkomutanlığını nesillerdir sürdüren Mamigonyan sülalesine devredilmiştir (Hewsen 2016, 49; Khorenatsi 1961, 245-247). Özerk tapınak devleti Aşdişad'ın toprakları Ermeni Kilisesi'ne verilmiş, Aşdişad kilisesi en erken ruhani merkez olmuş ve Surp Krikor Lusavoriç'in (Aydınlatıcı Aziz Krikor) soyundan gelen episkoposlar tarafından yönetilmiştir. (Hewsen 2016, 49). Erken Hristiyanlık dönemi Ermeni tarihçileri ilk dini merkezin burada kurulduğunu doğrulamaktadır. Daron bölgesinin, Ermenilerin dini tarihi açısından büyük öneme sahip olduğu anlaşılmaktadır. Surp Krikor Lusavoriç'in (240-326) soyundan gelen son din adamı Ermenistan başepiskoposu Surp Sahag'ın ölümünden sonra tüm malvarlığı kızı Sahaganuş'a kalmış, kiliseye ait olan Daron ovasının diğer yarısı, evlilik yolu ile Mamigonyan Beyliği topraklarına katılmıştır (2016, 49).

Daron bölgesi 6. yy sonlarında Bizans hakimiyetine geçer. Daha sonra, 640-46 yıllarında başlayan Arap istilaları, Küçük Asya'nın doğusundaki Bizans etkisinin azalmasına sebep olmuştur. Bu dönemde, doğu ile batı arasında sıkışan eski soylu sülalelerin bir bölümü önemini kaybetmiştir (Grousset 2005, 285). Özellikle Arap Halifeliğine karşı çalışma yürüten Mamigonyanlar sülalesinin etkisi bu dönemde azalır. 8. yy sonlarında, Arap halifeliğine karşı isyanları yöneten Mamigonyanlardan alınan yönetici imtiyazları Pakraduni soyunun küçük koluna geçer. Halife Harun Reşid tarafından, Arap valilerine bağlı kalmak koşulu ile Aşod

Pakraduni ilk Ermenistan Prensi olarak atanır (806-826). Hem İslam Halifeliği hem de Bizans ile ilişkilerini sürdüren Pakraduniler, başkenti Muş olan Daron Prensiğini oluşturmuş (826-966), ancak Mamigonyanlar ve Pakraduniler arasındaki güç mücadelesi devam etmiştir (Kévorkian 2012, 468; Maranci 2016, 123-124). 7. yy ortalarında başlayan Arap hegemonyası dönemin siyasi olayları nedeniyle zamanla zayıflar ve 9. yy sonlarında yok olur.

10. yy'da Bizans ordusu, Ermenistan'ı ilhak seferlerine çıktığında (966-968) Daron Prensiği toprakları tekrar Bizans'a katılmış ve bölge askeri bir eyalet haline getirilmiştir (Grousset 2005, 483-484). Mamigonyan soyundan olan Sasunlu Tornigyan prensleri bu dönemde tekrar bölgeye dönmüş ve özellikle Bizanslıların içinden geçmekte olduğu sorunlu dönemden yararlanmış (Avdoyan 2016, 89). Bu dönemde Tornigyan Prensiği Sasun, Daron ve diğer bazı yerleri tekrar kontrol altına almış, Bizans'ın Selçuklular karşısındaki yenilgisinden sonra da konumlarını korumuştur. 1071 Malazgirt Savaşı sonrasında Selçuklu Türklerinin hakimiyetine giren Daron topraklarının Şah-i Ermen Beyliği'ne devri sonrasında ise Mamigonyan ve Pakraduni ailelerin bölgedeki varlığı tamamen ortadan kalkmıştır.

16. yy başında Osmanlılar tarafından fethedilen bölgede, merkezi Bitlis olan Kürt beyliği/beylikleri hakimiyeti, Ermeni-Kürt ortakyaşarlığı sayesinde uzun bir süre devam etmiştir

(Kévorkian-Paboudjian 2012, 468). 19. yy sonlarında merkezi hükümet, bölgeyi özerk bir vilayete dönüştürme kararı almış, Muş şehri ve dolayları, Bitlis Vilayeti'ne bağlı Muş Sancağı'nın kazası olmuştur (2012, 466-510).

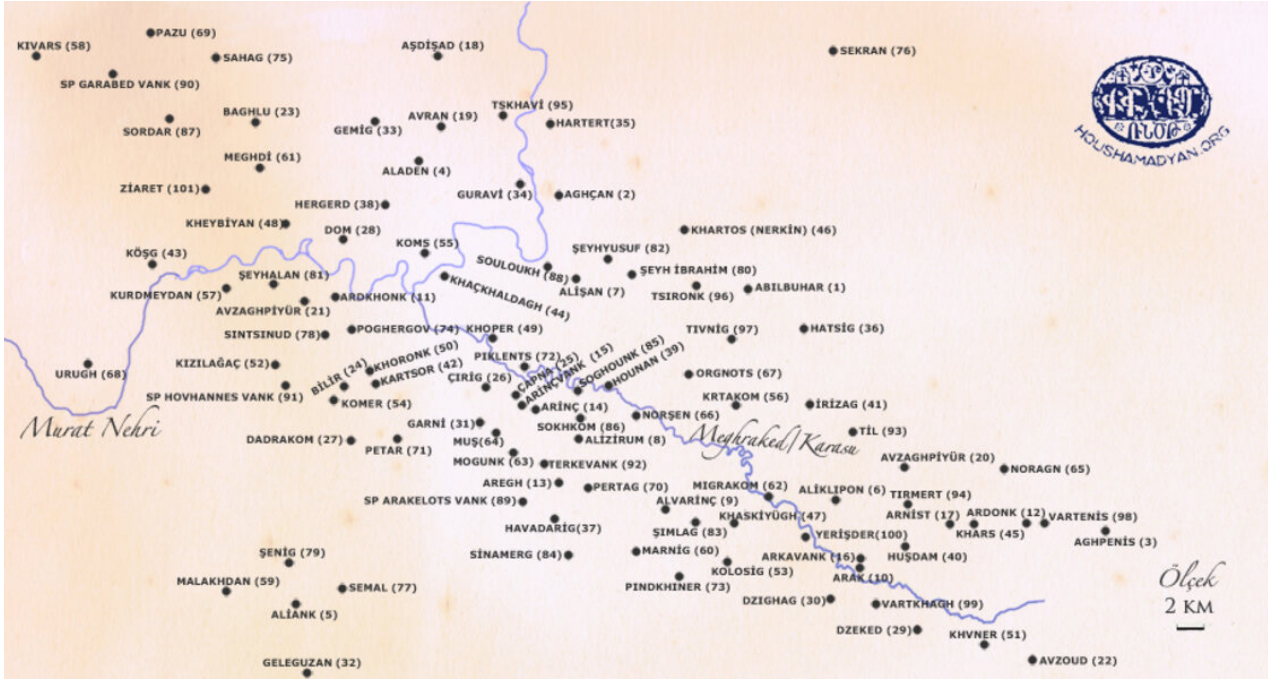
Osmanlı Dönemi'nde Muş Sancağı ve Muş Kazası'na kısa bir bakış

Bitlis Vilayeti'nin Muş Sancağı (Res. 1), Daronlu antik Mamigonyan Prensiği'nin bulunduğu bölgede yer almaktadır. Murat Nehri'nin (Res. 2) suladığı Muş Ovası, tarihi ve coğrafi bağlamda bölgenin merkezi konumundadır. Bu dönemde, beş kazaya bölünmüş olan sancaktaki 339 köyde yaşayan Ermeni halkının nüfusu, 16.927 hanede 140.555 olup, 299 kilisesi, 94 manastırı, 53 hac yeri ve 5669 öğrencili 135 okulu vardır. Muş, Sasun, Malazgirt, Bulanık ve Varto Kazalarından oluşan Muş Sancağı'nın, 1914'te Ermenilerin yaşadığı en kalabalık ve homojen yapıya sahip bölge olduğu kaydedilmiştir (HHŞDP 2001, 57; Kévorkian-Paboudjian 2012, 481).

Daron Prensiği'nin antik merkezi olan Muş Kazası ise, Toroslar zincirinin kuzey yamaçlarında, Gortuk ve Dzirangadar Dağları arasında yer almaktadır. Taraça şeklinde ekilmiş bağlar ve bostanlarla kaplı olan, etrafında kavak ağaçlarının yükseldiği alçak tepeler; buğday, arpa, çavdar, pamuk ve tütün tarlalarının uzandığı vadiye kadar ulaşmaktadır (Kévorkian-Paboudjian 2012, 467). Muş Ovası ile örtüşen kazada, 1914'te 103 köy ve kasabaya dağılmış 75.623

Res. 1 - 20. yy başlarında Bitlis Vilayeti (Houshamadyan Arşivi)

Res. 2 - Muş Ovası'ndaki Ermeni köyleri (Houshamadyan Arşivi)

Ermeni, 9067 hanede yaşamını sürdürmüştür. 113 kilise, 66 manastır, 66 hac yeri ve 3057 öğrencinin okuduğu 87 eğitim kurumu kayıtlara geçmiştir (Kévorkian-Paboudjian 2012, 481).

Bu dönemde Muş, Ermeniler için önemli bir dini/ruhani merkez işlevi de görmüştür. Daron veya Muş Episkoposluk Merkezi Ermeni Apostolik kilisesinin en eski dini yapılarından. Osmanlı hakimiyeti öncesinde ve 14. yy'a ait kimi kayıtlarda Muş Episkoposluğu'nun kararlara imza atan bir konumda olduğu anlaşılmaktadır. 1902 tarihli kayıtlarda Muş Başepiskoposluk Merkezine bağlı faal 230 kilise ve manastır mevcuttur (Ormanyan 1913, 283). Yine Ormanyan'ın (1913, 283) verilerine göre 20. yy başlarında Muş Episkoposluğu sınırları içinde yaklaşık olarak 3000 Katolik Ermeni ve 1000 Protestan Ermeni yaşamaktadır. Karpat'ın aktardığı (1985, 174) Osmanlı idaresinin 1914 tarihli verilerine göre ise Muş Kazası'ndaki Katolik Ermenilerin sayısı 2699, Protestan Ermenilerin sayısı ise 530'dur. Katolik Ermeni cemaati Muş'a yakın üç köyde; Arinç (Çöğürlü) Tsoğunk/Oğnuk (Üçdere) ve Norşen (Sungu) köylerinde, Protestan Ermeni nüfusu ise Mogunk (Soğucak), Hunan (Suboyu) ve Terkevank (Donatım) köylerinde yaşamıştır. (Kévorkian - Paboudjian 2012, 489; Teotig 1921, 108; Luma 1897, 169).

1892 Bitlis Salnamesi'ne göre Muş Kazası'nda 21.246 Müslüman (11.451 erkek ve 9795 kadın), 32.391 Apostolik Ermeni (18.649 erkek ve 13.742

kadın), 2449 Katolik Ermeni (1360 erkek ve 1089 kadın) ve 488 Protestan Ermeni (301 erkek ve 187 kadın) yaşamaktadır. Nüfus verilerinden de anlaşıldığı üzere toplam nüfusu yaklaşık 35.000'leri bulan Ermeniler kaza nüfusunun büyük çoğunluğunu oluşturur (URL 1).

Tarihçi Hovhannes Mamigonyan'ın (7. yy) önemli bir yerleşim yeri olarak andığı, kazanın merkezi olan Muş çok eski bir kale içi kentinin üzerinde kurulmuştur. Urartu Kralı Menua'ya ait (İ.Ö. 810-778) çivi yazılı kitabelerin bulunduğu ve o dönemde Mamigonyan prenslerinin mülkü olan kentin tepelerindeki kale, 20. yy başına kadar hala ayakta kalmıştır.¹

Muş'un moloz taşı ve kerpiçten veya taş örgülü, ahşap oymalı balkonlarıyla, iki-üç katlı evleri; Muş Ovası'nın bitimindeki tepenin yamacında aşağıdan yukarıya doğru basamaklar halinde yayılır (Res. 3-4). Taraça şeklinde ekilmiş bağlarının birçoğu günümüze dek korunmuştur.

1. Bu kalenin adı tarihçiler tarafından doğrudan zikredilmemiştir fakat kale ile ilgili farklı tarihi veriler mevcuttur. Mamigonyan (1989, 90), 'Daron'un Tarihi' kitabında 7. yy başında Muş'ta Aydziats Pert adlı bir kaleye atıfta bulunmuştur. 11-12. yy arasında yaşamış olan vakanüvis Urfalı Mateos (1987, 22) ve çağdaş tarihçi Grousset'in (2005, 484) aktardığına göre; Bizans İmparatoru Ermeni soylu Çımışgik (Tzimiskes) ordusunun başında imparatorluğun sınırlarına kadar gelmiştir. İmparator, ilhak etmek istediği Daron'a girmiş, bölgenin merkezi Muş'ta stratejik öneme sahip Aydziats veya Aydziats Pert (Keçiler Kalesi) önünde mola vermiştir (974). Ermeni kralı III. Aşod Pakraduni ve Ermeni prenslerinin ciddi direnişi sonucunda barış antlaşması yapmış, kraldan istediği askeri birlik ve erzak desteğini alarak şehirden ayrılmıştır (Hovhannesyan, 1970, 175). Söz konusu veriler, Muş'un iyi tahkim edilmiş bir kaleici yerleşimine sahip olduğunun göstergesi olmalıdır.

Res. 3 - Muş evleri (Houshamadyan Arşivi)

Res. 4 - Muş şehri Panoraması (Bodil Biørn Arşivi)

1914'te kentin yaklaşık 20.000 kişilik nüfusu, on iki mahalleye yerleşmiş; bu nüfusun çoğunluğunu oluşturan Ermeniler beş Hristiyan mahallesinde oturmuştur (Van-Dosb 1916, 8; Safrasdyan 1965, 183).

Van-Dosb (1916, 8) ve Safrasdyan (1965, 183) 20. yy başında Tarihi Muş Merkez yerleşimindeki Ermeni mahalleleri ve faal olan kiliseleri aşağıdaki gibi aktarmaktadır:

Verin Tağ (Yukarı Mahalle): 495 hane, 4570 kişi. Surp Harutyun Kilisesi.

Surp Marine Mahallesi: 374 hane, 3460 kişi. Surp Marine Kilisesi ve Surp Kevork Kilisesi.

Tsori Tağ (Küçük Vadi Mahallesi): 312 hane, 2750 kişi. Surp Asdvadzadzin Kilisesi ve Surp Minas Şapeli.

Prudi Tağ (Çömlekçi Mahallesi): 145 hane, 1330 kişi. Surp Sarkis Kilisesi.

Çikraşen Mahallesi: 50 hane, 340 kişi. Surp Giragos Kilisesi.

Kévorkian (2012, 489) ise Minara Mahla Mahallesi'ni de Ermeni nüfusun bulunduğu mahalleler arasına ekler. Aktarıma göre; Verin Tağ'da (Yukarı Mahalle) 335 Ermeni hanesi ve Surp Harutyun Kilisesi, Prudi Tağ'da (Çömlekçiler Mahallesi) 139 Ermeni hanesi ve Surp Sarkis Kilisesi, Tsori

Tağ'da (Küçük Vadi Mahallesi) 287 Ermeni hanesi ve Surp Asdvadzadzin Kilisesi ile Surp Avedaraniç Kilisesi, Surp Marine Mahallesi'nde 289 Ermeni hanesi ve Surp Marine Katedrali ile Surp Kevork Kilisesi, Çikraşen Tağ'da 47 Ermeni hanesi ve Surp Giragos Kilisesi vardır. Toplam 400 hanelik Müslüman mahallesinin yakınında bulunan Minara Mahla'da ise 49 Ermeni hanesi ve Surp Isdepanos Kilisesi yer almaktadır. Ermeniler bu kiliseleri ve yanı başında bulunan yedi eğitim kurumunu yönetmiştir (2012, 489). Ayrıca kentte bulunan 800 esnaf ve zanaatkar dükkanının 500'ünün Ermenilere ait olduğu ve üretimlerinin ününün Küçük Asya'ya yayıldığı bilinmektedir (2012, 489).

Kertmenjian (2014, 7), detaylı olarak tüm mahallelerin bilgilerini ve merkez yerleşimin dokusunu aktardığı raporunda, haneler hakkında şunları yazmıştır, "Muş, genel olarak on iki küçük ve büyük mahalleden oluşmakta idi. Kasabanın büyüklüğünü mahallelerdeki mevcut konut sayısı ile anlamak mümkün olacaktır. Kale Mahallesi 500 ev, Yukarı Mahalle 350 ev, Çömlekçiler Mahallesi 150 ev, Surp Marine Mahallesi 300 ev, Khurdents Mahallesi 50 ev, Vadi Mahallesi 300 ev, Minara Mahla 450 ev, Cıgraşen /Çikraşen Mahallesi 5 ev, Tuz

Res. 5 - Muş Çarşısı, 1912 (Bodil Biørn Arşivi)

Mahla 400 ev, Gotan Mahla 150 ev, Taş Mahla 700 ev, Sufra Mahla 300 ev. Küçük mahalleler şehrin batı ve kuzey taraflarına yerleştirilmişti. Aslında “Kale” ve “Yukarı” mahalleler kalenin yakınındaydı. “Surp Marine”, “Çömlekçiler” ve “Khordents” mahalleleri şehir merkezindeydi ve bu mahallelerde zanaat atölyeleri ve ticarethaneler yer almaktaydı. Geriye kalan “Tuz”, “Taş”, “Kotan”, “Sufra” vb. mahalleler şehrin eteklerindeki varoşları oluşturuyordu”.

19. yy ortalarında, Muş merkez yerleşiminde 5 taş kilise, 3 cami, 3 kervansaray, hamam, çok sayıda değirmen, 400 dükkân ve diğer kentsel yapılar bulunmaktadır² (Res. 5). Şeritler ve yollar düzensiz bir planda ve dardır (Kertmenjian 2014, 7). Günümüz yerleşim dokusundan da anlaşıldığı üzere evler ve mahalleler, topoğrafyaya uyum sağlar şekilde teraslı düzenlenmiştir.

Manakerd / Manavazakerd / Mantzikerd / Malazgirt

Ermeni mitolojik/tarihi kaynaklarında aktarılan bilgilere göre Malazgirt şehri, Ermeni halkının atası Hayg’ın oğlu Manavaz tarafından kurulmuş ve onun adıyla “Manavazagerd” olarak anılmıştır. Van Gölü’nün kuzeybatısında, Süphan Dağı eteklerinde, Duruperan Eyaleti’nin Abahunik Kazası’nda yer alan kent, Hark (Bulanık) ve Apahunik sınırları içinde birçok vadinin keşiştiği ovada konumlanır.

Kimi kaynaklarda Menuasgkerd adları ile de zikredilmekte olan yerleşimin, Urartu Kralı Menua (MÖ 810-786) tarafından kurulmuş bir Urartu şehri olduğu düşünülmektedir. Antik Çağ boyunca, Ardaşad’dan Dikranagerd’e uzanan Kraliyet Caddesi üzerindeki önemli merkezlerden biri olmuştur. 4. yy’a kadar, Manavazyenler’in tımarı olan Hark, Abahunik Ermeni prensliklerinin idari sınırları içindedir ve başkenti, müstahkem bir mevki olan Manavazagerd’dir. 4. yy’da Manavazyenler’in toprakları, Ermeni kralı tarafından Ağbiyanos soyuna geçmiş, Manazagerd ise kısa sürede episkoposluk merkezi haline gelmiştir. Katolikos Hovhannes Odneti yönetiminde toplanan ve Ermeni Kilisesi’nin Bizans karşısındaki bağımsızlığını konu edinen ünlü Ermeni-Süryani konsili (725-726) bu kentte toplanmıştır

2. Alaeddin Bey Camii, Hacı Şeref Camii, Ulu Camii, Yıldızlı Han ve Migre Hamamı bugün de varlığını korumaktadır. Tarihi yerleşimin dokusunu yansıtan mahallerinin önemli bir bölümünü oluşturan ve günümüzde Kale, Dere, Minare Mahallesi olarak adlandırılan bölgede yer alan Muş evleri ise 2012 yılında başlayan kentsel dönüşüm süreci sonunda yıkılmıştır.

(Kévorkian-Paboudjian 2012, 500; HHŞDP 1991, 679-680; HSH 1981, 210-211). Ortaçağ boyunca pek çok kez yıkılan ve yeniden inşa edilen olan bu büyük, surlu kent Abbasiler Dönemi’nde Küçük Asya’nın önde gelen şehirlerinden biri olmuş ve art arda iki Arap emirliğine başkentlik yapmıştır (8. yy sonlarından 10. yy’a kadar).

Bizans tarihçisi İoannis Skylitzes (11. yy), Malazgirt’in beş kapılı, üç sıralı siyah taş surlarla çevrili güçlü ve zaptedilemez bir şehir olduğunu belirtmektedir (Kertmenjian 2014, 28; HHŞDP 1991, 679-680; HSH 1981, 210-211). 1071’de Selçuklu Türkleri ve Bizans İmparatoru emrindeki güçler arasında gerçekleşen tarihi Malazgirt Savaşı bu yüksek tahkimli şehrin surları önünde gerçekleşmiştir. Malazgirt Kalesi’nin erken evreleri ile ilgili farklı görüşler mevcuttur. Yaygın eğilim, kentin Urartular Dönemi’nde inşa edildiği yönündedir. Fakat 1903 depremi, sonrasında gelişen ağır iklim koşulları, olumsuz restorasyon uygulamaları vb. sebepler, Urartular Dönemi’nden günümüze ulaşan birimlerin tespitini zorlaştırmaktadır (Dikmen-Toruk 2021, 4527).

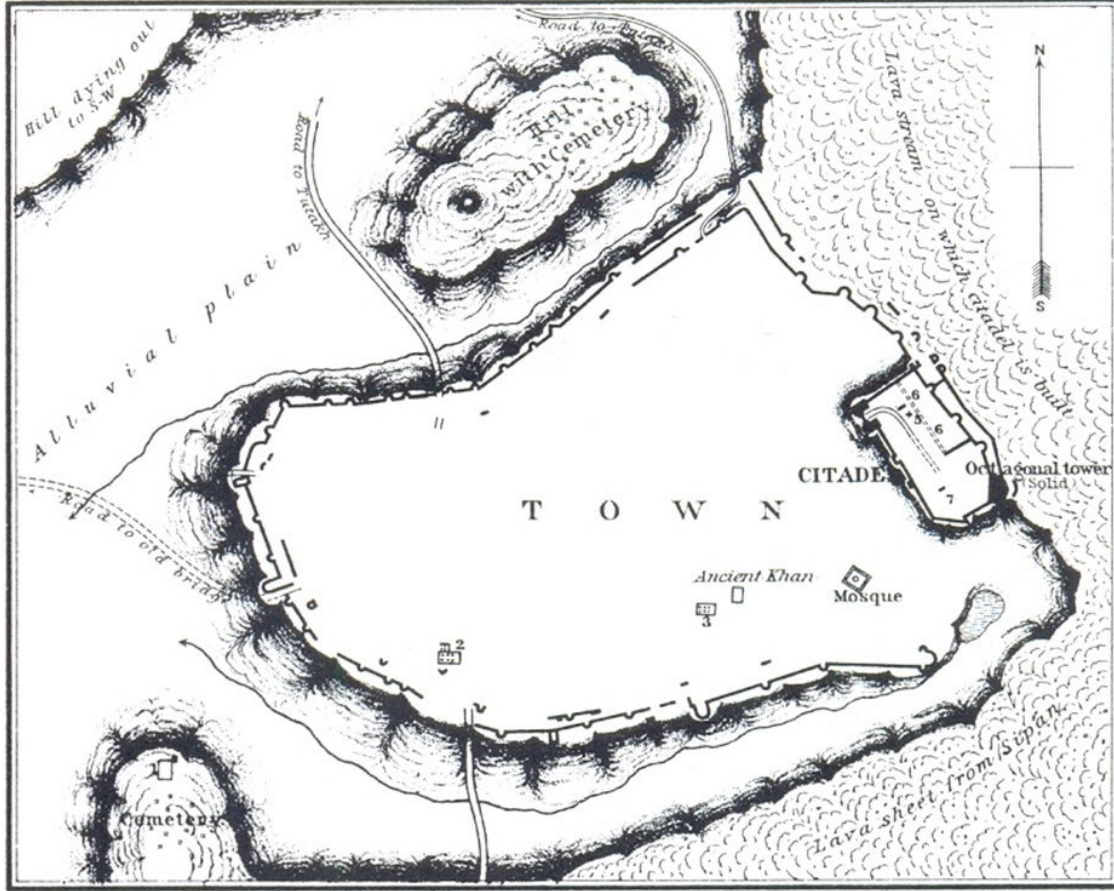
H.F.B. Lynch ve O. Oswald (1901) tarafından yapılan topografik haritaya göre şehir, doğusunda yer alan bir iç kale ve diğer yönlerde yerleşimi çevreleyen surlardan oluşmaktadır (Res 6). Alanın kuzey ve güneybatısında iki adet mezarlık (nekropol) yer alır. 11-13. yy arasında Şah Armen Emirliği’nin ikinci merkezi olan şehir yeniden inşa edilmiş, daha sonra gelen Moğol istilaları neticesinde terk edilmiştir. Mevcut duvarlar, muhtemelen 12-13. yy başlarındaki düzenlemelere ait onarım ve inşa ile ilişkili olmalıdır. Ortaçağ kentinin siyah bazalt taş duvarlarının çoğu bugün de varlığını sürdürmektedir.

17. yy’da kenti ziyaret eden Evliya Çelebi (1978, 446-7) yerleşimi; yaklaşık iki bin ev, bir cami, iki medrese, bir küçük hamam, bir han, elli kadar dükkân ve yedi çocuk mektebinden ibaret, havası ve suyu güzel bir yer olarak tanımlar. Evliya Çelebi, üç tarafı yüksek Kale’nin doğuya bakan bir kapısı olduğunu, Kale’nin kısmen Timur’un saldırıları ile tahrip edildiğini, kesme taş su yolları olduğunu aktarmaktadır (Evliya Çelebi 1978, 446-447).

Ermeni kaynaklarında köy, kasaba veya kale-şehir olarak zikredilmiş olan Malazgirt’te

PLAN OF THE ANCIENT FORTIFICATIONS OF
MELAZKERT

by H.F.B. Lynch and F.Oswald

Explanation :

1 Mosque with minaret	4 Paved way
2 Church of Surb Sargis, with Arab Kilisa adjoining	5 Large stone, sculptured with an Armenian Cross, recumbent on the ground
3 Church with frescos of Ereik Khoran Astvatsatsin (ruinous)	6 Foundations
	7 Steps

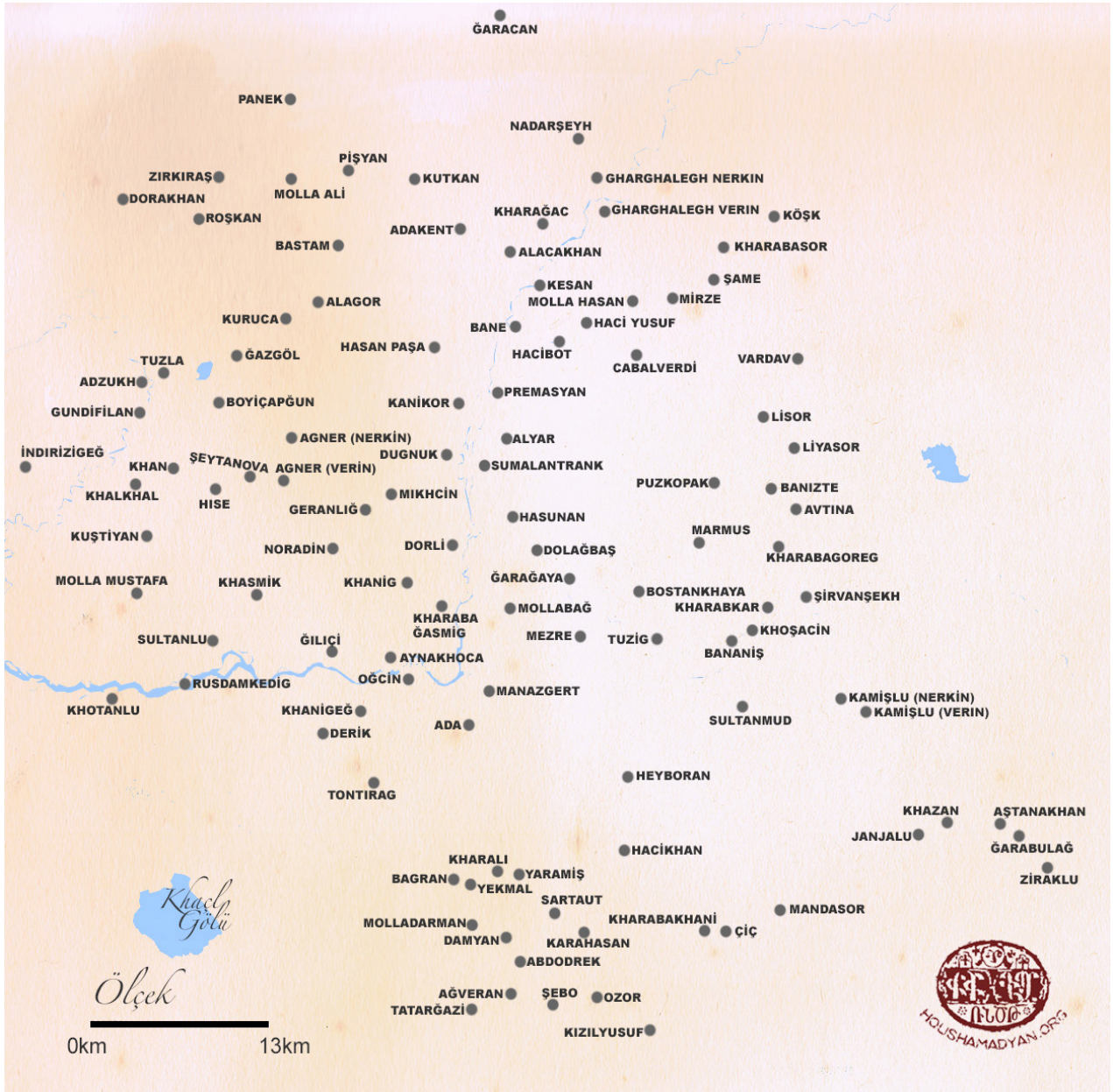
0 100 200 300 400 500 600 Yards

Res. 6 - Malazgirt Kalesi Plan Çizimi (Lynch-Oswald, 1901)

zanaatkarlık ve ticaret oldukça gelişmiştir. 1915 yılında, tahıl işlemede, ticarete ve zanaatta çalışan ve çoğunluğu Ermeni olan 5000 kişi yaşamaktadır (HHŞDP 1991, 680). Kévorkian (2012, 500-501), 1914 yılında 126 hanede, 945'i Ermeni 1400 kişinin yaşadığını belirtmekte, Surp Sarkis, Surp Hagop, Surp Garabed Kiliseleri ile yerleşim bölgesinin güneyinde yer alan Surp Asdvadzadzin Katedrali'nden bahsetmektedir. Ayrıca 45 öğrencili iki okulun bulunduğunu aktarmaktadır. Malazgirt Kazası genelinde ise 1386 hanede 11.931 Ermeni, 39 köyde 25 kilise, 20 manastır, 35 hac yeri, 527 öğrencinin okuduğu 15 eğitim kurumu bulunmaktadır (2012, 501). Bu yerleşimlerin büyük bir bölümü, güneyde Süphan Dağı, kuzeyde ise Bingöl (Pü-ragn) sıradağları ile sınırlanmış ovada yer alır

(Res. 7). Houshamadyan kaynakları da kentin dini yapıları ile ilgili verileri doğrulamaktadır. Mayıs 1903'te yaşanan Süphan Dağı merkezli depremde, Surp Sarkis Kilisesi dışındaki tüm ibadet alanları yıkılmıştır (URL 2).

Kaynaklardaki 17-18. yy Ermeni köyleri sayıları ve nüfus verilerine ilişkin bilgiler 1871, 1872 ve 1873 Osmanlı salnamesiyle uyum gösterir; fakat 1898 Erzurum Salnamesi ve 1892 Bitlis Salnamesi verileri Cuinet (1891, 590) ile örtüşmemektedir (Dikmen-Toruk 2021, 4528). Kentteki Müslüman nüfusu artırmayı amaçlayan Osmanlı politikaları ve Hamidiye Alayları'nın bölgeye gelişi neticesinde gelişen trajik olaylar (1894-1896), kentteki Ermeni nüfusun belirgin oranda azalmasına sebep olmuştur. Özellikle

Res. 7 - Malazgirt Kazası'ndaki Ermeni nüfuslu köylerin isimleri (Houshamadyan Arşivi)

1890 sonrasındaki nüfus verileri uyuşmazlığına bu trajik hadiselerin sebep olduğu düşünülebilir.

Pulaneg / Pulanukh / Kop / Bulanık

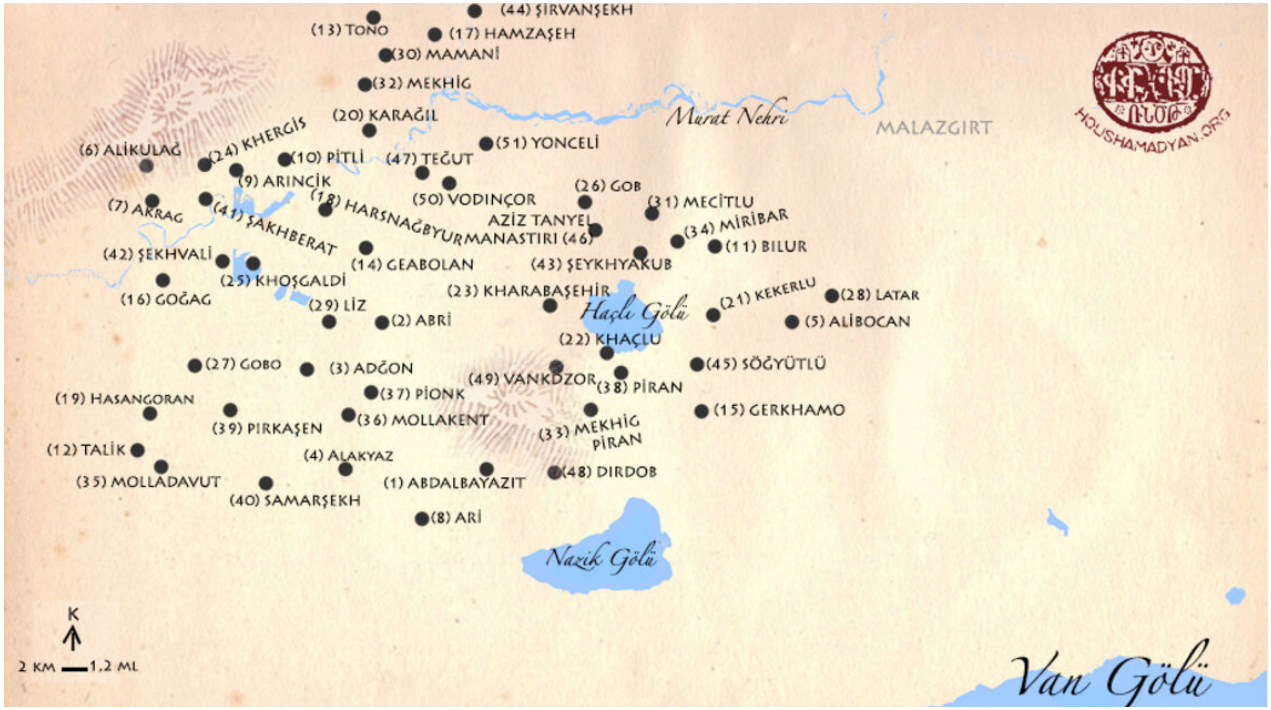
Ortaçağ boyunca Hark³ ve Khorkhoruni prensliklerinin hüküm sürdüğü Bulanık, Muş'un kuzeydoğusunda, Murat Nehri (Aradzani) vadisine yayılan geniş bir platoda konumlanmaktadır. Bilican (Blecan) dağ sıralarının bölüğü yerleşim, Aşağı ve Yukarı Bulanık olarak anılagelmiştir. Bu dağların zirvelerinde balıkların yetiştiği birçok göl bulunmaktadır. Bulanık'ın batısında, birbirine çok yakın sıralanan Nazik, Haçlı-Bulanık ve Khazana dağlarındaki

3. Bulanık'ın Ermenice tarihi adı.

göllerde kışın dahi balık avının yapılabildiği bilinmektedir. Bölge, yeraltı kaynakları açısından oldukça zengindir. Aradzani Nehri ve kollarının suladığı bu bereketli ve verimli platoda tarımın yanı sıra hayvancılık yaygındır. (HHŞDP 1986, 749; Kévorkian-Paboudjian 2012, 501).

19. yy son çeyreğinde (1884) Osmanlı hükümetinin Anadolu'daki idari yapılanması gereği Bulanık, Bitlis Viyaleti'nin Muş Sancağı'na bağlı kaza statüsünü almıştır. Grimtraklıg⁴ birikimli bir ovada yer alan kaza merkezinde (Kop) 500 hanede 5000 Ermeni, 100 kadar Kürt ve Türk yaşamıştır (Kévorkian-Paboudjian

4. Bir akarsuyun getirip yığıldığı, çekilirken geride bıraktığı kum, çakıl, kil, balçık gibi öğelerin karışımından oluşan yığın.

Res. 8 - Bulank Kazası'ndaki Ermeni nüfuslu köylerin isimleri (Houshamadyan Arşivi)

2012, 501). 1892 Bitlis Salnamesi'ne göre Bulanık'ta, 25.456 olan toplam nüfusun 8567'si Müslüman, 16.889'u Ermeni'dir. Ermeniler, kaza nüfusunun büyük bir bölümünü (66,3%) temsil etmektedir (URL 3). Kazanın Ermeniler haricindeki diğer sakinleri Kürtler ve Çerkeslerdir.

1909 verilerine göre Bulanık Kazası'nda bulunan yaklaşık 60-63 köyün 29'unda sadece Ermeniler ikamet etmektedir. (HHŞDP 1986, 749). Patrikhanenin 1914 tarihli nüfus tutanaklarında, Pulaneğ (Bulanık) Kazası'ndaki 30 Ermeni köyünde, 3219 hanede 25.053 Ermeni yaşamakta, 29 kilise, üç manastır ve 575 öğrencili 14 okul bulunmaktadır (Res. 8). Kaza merkezinde (Kop) Surp Asdvadzadzin Kilisesi, Surp Turkhmanus Kilisesi ve 80 öğrencili iki okul olduğu kaydedilmiştir (Kévorkian-Paboudjian 2012, 502-503).

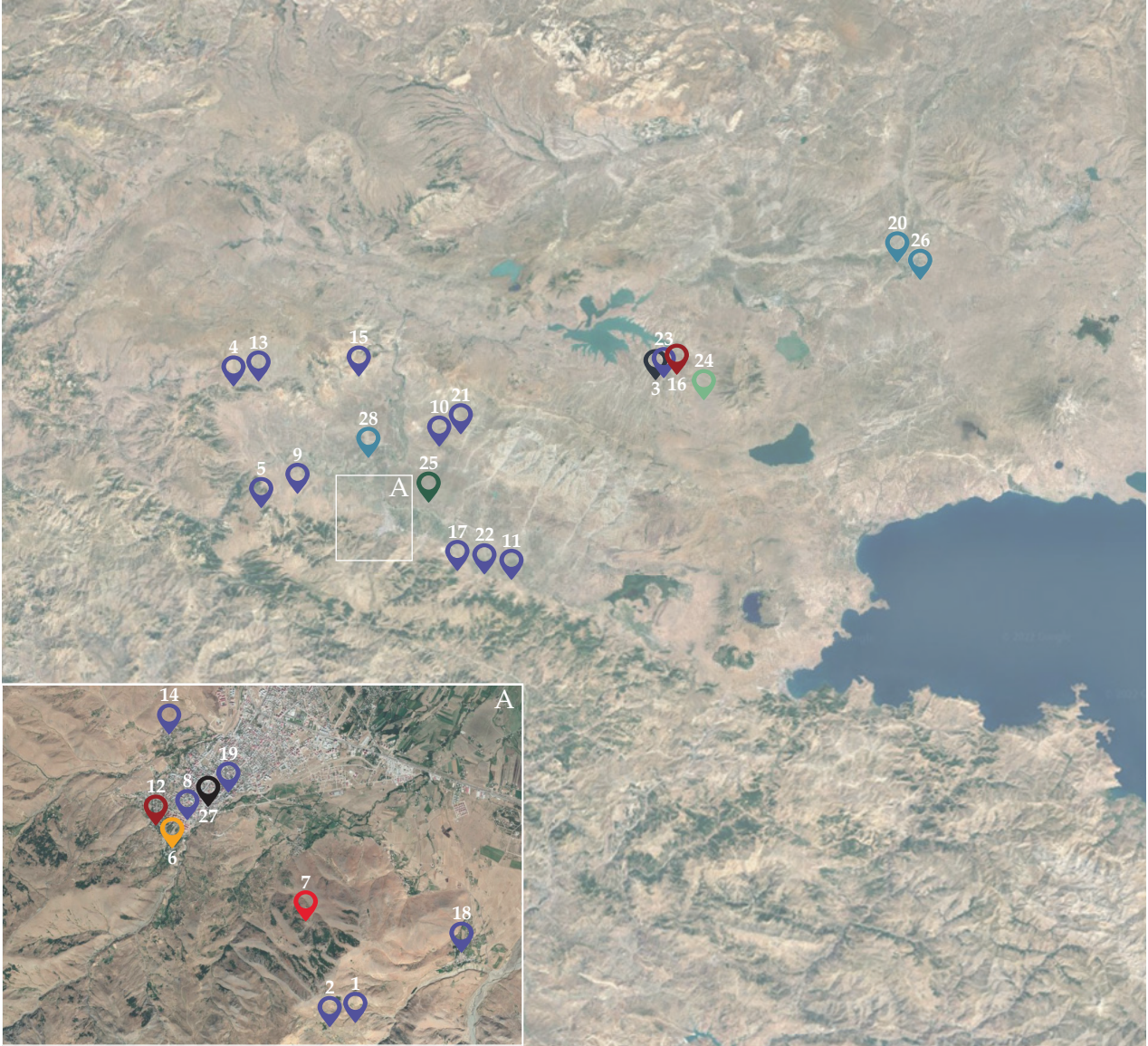
Birinci Dünya Harbi öncesinde Bulanık Kazası'nda, faal olan üç manastır olduğu bilinmektedir. Günümüze ulaşmayan bu yapılardan ilki merkezi yerleşimin güneyindeki yüksek tepelerde konumlanan ve Kop'a yakınlığından ötürü Kopavank olarak da anılan, Surp Taniel Manastırı'dır. İki şapel ve diğer binaları ile Pulaneğ Episkoposluğu'nun merkezi olan manastır bütün bölgede ünlenmiş bir hac yeri olmuştur. 1914 öncesinde faal olan diğer manastırlar Surp Garabed Manastırı ve Surp Kevork Manastırı'dır. Surp Garabet Manastırı, Kop'un güneyinde yer alan Khaçlı Köyü (Gölyanı Köyü) gölünün güney kıyısında yer alır. Manastırın ayakta ve faal olduğu dönemlere ait tanıklıklara göre, yakınındaki haçkarlar ile birlikte yapılmış muhteşem bir yapı olduğu kaydedilmiştir (URL 4).

Risk Analizi Matrisi

	Önemi/Değeri					Dayanaksızlık/Tehditler							
	Miras olarak önemi	Orijinal özellikleri yerinde	Dışta önemli özellikler	İçte önemli özellikler	Önem Derecesi	Strüktürel durumu kötü	Bulunduğu Deprem kusagi	Rüzgar ve yağmur etkilerine açık	Su baskını tehdidi	İnsan tahribatlarına açık	Dayanaksızlık Derecesi	Önem + Dayanaksızlık Derecesi	
1 - Surp Tateos Şapeli	5,00	4,00	3,00	3,00	15,00	5,00	1	5,00	1,00	5,00	16,00	31,00	
2 - Surp Arakelots Manastırı	5,00	3,00	3,00	3,00	14,00	5,00	1	5,00	1,00	5,00	16,00	30,00	
3 - Mollakent Sibyan Mektebi ve Mezarlık	5,00	4,00	3,00	2,00	14,00	4,00	1	5,00	1,00	5,00	15,00	29,00	
4 - Surp Garabed Manastırı	5,00	2,00	2,00	2,00	11,00	5,00	1	5,00	2,00	5,00	17,00	28,00	
5 - Yeghrdut Surp Hovhannes Manastırı	5,00	3,00	2,00	2,00	12,00	5,00	1	5,00	1,00	5,00	16,00	28,00	
6 - Migre Hamamı	4,00	3,00	1,00	3,00	11,00	5,00	1	5,00	2,00	5,00	17,00	28,00	
7 - Haspet Kalesi	5,00	3,00	4,00	1,00	13,00	3,00	1	5,00	1,00	5,00	14,00	27,00	
8 - Surp Marine Kilisesi	5,00	2,00	2,00	2,00	11,00	5,00	1	5,00	1,00	5,00	16,00	27,00	
9 - Suvaran Köyü Şapeli	4,00	3,00	1,00	3,00	11,00	5,00	1	5,00	1,00	5,00	16,00	27,00	
10 - Surp Sarkis Kilisesi	4,00	3,00	1,00	3,00	11,00	4,00	1	5,00	1,00	5,00	15,00	26,00	
11 - Surp Tovmas Kilisesi	4,00	2,00	2,00	1,00	9,00	5,00	1	5,00	1,00	5,00	16,00	25,00	
12 - Ercan Çete Evi	5,00	4,00	3,00	4,00	16,00	5,00	1	1,00	1,00	2,00	9,00	25,00	
13 - Surp Maryam Matur Şapeli ve Üretim Atölyeleri	5,00	1,00	1,00	1,00	8,00	5,00	1	5,00	1,00	5,00	16,00	24,00	
14 - Surp Kevork Kilisesi	3,00	2,00	2,00	1,00	8,00	5,00	1	5,00	1,00	5,00	16,00	24,00	
15 - Surp Sahak Kilisesi	5,00	2,00	2,00	3,00	12,00	5,00	1	3,00	1,00	1,00	10,00	22,00	
16 - Mollakent Konak Yapısı	4,00	3,00	3,00	4,00	14,00	5,00	1	1,00	1,00	1,00	8,00	22,00	
17 - Dağdibi Köyü Şapeli	3,00	1,00	1,00	1,00	6,00	5,00	1	5,00	1,00	5,00	16,00	22,00	
18 - Surp Giragos Kilisesi	4,00	3,00	1,00	3,00	11,00	3,00	1	3,00	1,00	3,00	10,00	21,00	
19 - Alaeddin Bey Camii	4,00	5,00	5,00	3,00	17,00	1,00	1	1,00	1,00	1,00	4,00	21,00	
20 - Hatun Köprüsü	4,00	3,00	3,00	3,00	13,00	2,00	1	1,00	2,00	3,00	8,00	21,00	
21 - Surp Hagop Kilisesi	3,00	1,00	1,00	1,00	6,00	2,00	1	5,00	1,00	5,00	13,00	19,00	
22 - Hasköy Ulu Camii	5,00	4,00	2,00	3,00	14,00	2,00	1	1,00	1,00	1,00	5,00	19,00	
23 - Mollakent Camii	5,00	4,00	2,00	4,00	15,00	1,00	1	1,00	1,00	1,00	4,00	19,00	
24 - Uzgörü Kaya Mezar Odası	4,00	2,00	1,00	2,00	9,00	1,00	1	2,00	1,00	5,00	9,00	18,00	
25 - Sungu Değirmeni	4,00	2,00	1,00	1,00	8,00	3,00	1	1,00	2,00	3,00	9,00	17,00	
26 - Kız Köprüsü	5,00	2,00	1,00	1,00	9,00	1,00	1	1,00	3,00	3,00	8,00	17,00	
27 - Yıldızlı Han	5,00	2,00	3,00	1,00	11,00	1,00	1	1,00	1,00	3,00	6,00	17,00	
28 - Murat Köprüsü	3,00	3,00	2,00	2,00	10,00	1,00	1	1,00	2,00	1,00	5,00	15,00	

Sayısal değerlendirme yapıların tarihi, sosyal ve kültürel önemlerini, güncel fiziki durumlarını ve sahip oldukları riskleri 1-5 aralığında derecelendirmektedir (1- çok düşük, 2- düşük, 3- orta, 4- yüksek, 5- çok yüksek). Böylece yapılar miras değerleri ve kendilerine yönelik güncel ve potansiyel tehditler ile birlikte son risk sıralamasında yerini almaktadır. Nihai sıralamada üstlerde yer alanlar, en acil koruma önlemine ihtiyaç duyan yapılardır.

Yapıların Konumları

- 1 - Surp Tateos Şapeli
- 2 - Surp Arakelots Manastırı
- 3 - Mollakent Sıbyan Mektebi ve Mezarlık
- 4 - Surp Garabed Manastırı
- 5 - Yeghrdut Surp Hovhannes Manastırı
- 6 - Migre Hamamı
- 7 - Haspet Kalesi
- 8 - Surp Marine Kilisesi
- 9 - Suvaran Köyü Şapeli
- 10 - Surp Sarkis Kilisesi
- 11 - Surp Tovmas Kilisesi
- 12 - Ercan Çete Evi
- 13 - Surp Maryam Matur Şapeli ve Üretim Atölyeleri
- 14 - Surp Kevork Kilisesi

- 15 - Surp Sahak Kilisesi
- 16 - Mollakent Konak Yapısı
- 17 - Dağdibi Köyü Şapeli
- 18 - Surp Giragos Kilisesi
- 19 - Alaeddin Bey Camii
- 20 - Hatun Köprüsü
- 21 - Surp Hagop Kilisesi
- 22 - Hasköy Ulu Camii
- 23 - Mollakent Camii
- 24 - Uzgörür Kaya Mezar Odası
- 25 - Sungu Değirmeni
- 26 - Kız Köprüsü
- 27 - Yıldızlı Han
- 28 - Murat Köprüsü

Surp Arakelots Manastırı

Merkez İlçe, Kepenek (Arağ/Arak) Köyü, Karasu Mevkii	İnşa dönemi / Yılı: 5. yy – 11. yy
GPS: 38°41'44.82''K, 41°31'10.91''D	Mevcut işlevi: Harabe
Tescil tarihi ve numarası: Van KTVKKBK 06.11.2009 tarih ve 437 sayılı kararı	

Tarihçe

Surp Arakelots Manastırı inşası öncesinde alanda, Antik Çağ Ermeni Pantheonunun ana tanrıçası Anahid'e adanmış bir tapınak bulunmaktadır (HHŞDP 1988, 853). Manastırın da bulunduğu bu yüksek zirve Ermeniler tarafından Diringadar, Dziringadar veya Dziranagadar olarak bilinmektedir (Res. 2). Tanrıça Anahid Tapınağı yıkılarak inşa edilen Surp Arakelots Vank (Havariler Manastırı) Hristiyan Ermeni toplumu için Surp Garabed kadar önemli bir ruhani/kültürel merkez olmuştur.

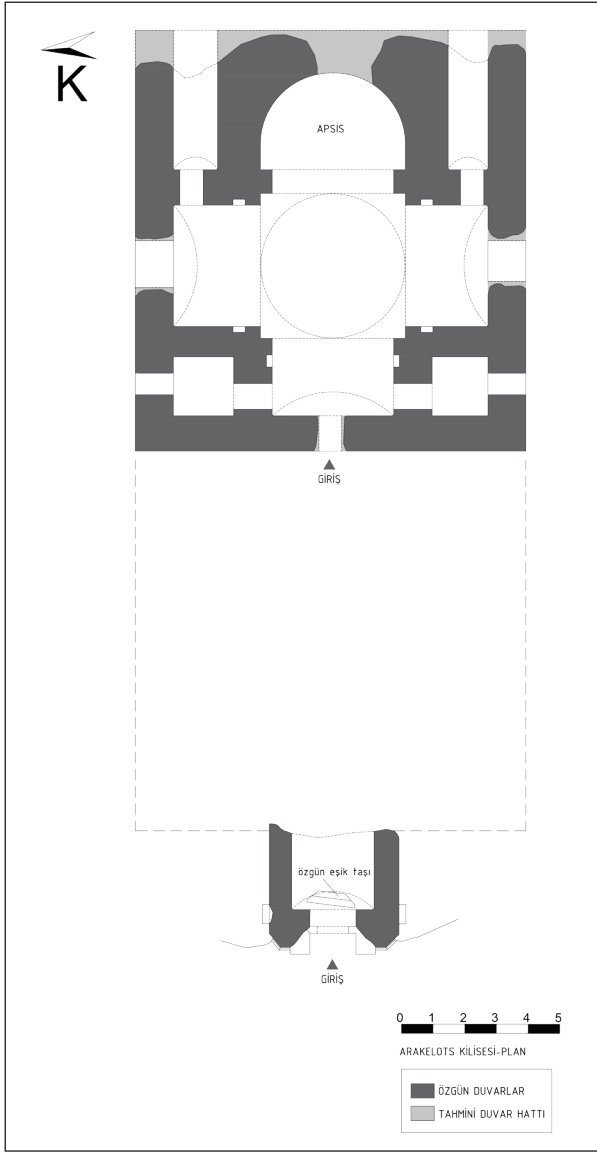
Tarihsel kaynaklara göre Surp Krikor Lusavoriç (Aydınlatıcı Aziz Krikor), 12 havariden birkaçının Roma'dan getirilmiş röliklerini saklamak

amacı ile (kemiklerinin bir parçası/kutsal kalıt) manastırı 312'de kurmuştur. Havarilere ithafen Surp Arakelots adı verilen manastır, zamanla Mšo Surp Arakelots Vank olarak anılmış ve bu adla tarihi kayıtlarda yer almıştır (Vosgiyan 1953, 23-24; Balyan 2008, 251; Thierry 1976 236-237; Maranci 2016, 124).

Manastır kompleksinin güney kapısından Tarkmançats (Tercümanlar) mezarlığına ulaşılmaktadır. 11. yy'a tarihlenen kitabeli, zarif kabartmalarla bezenmiş dokuz harçkardan bazılarının adları bilinmektedir. Tavit Anhağt (Yenilmez Tavit), Ğazar Parbeptsi (Parbili Ğazar), Mampre Verdzanog, Asoğig, Boğos Daronatsi (Daronlu Boğos) ve diğerleri Surp

Res. 1 - Surp Tateos Şapeli ve Surp Arakelots Manastırı, doğudan bakış

Arakelots Manastırı'nın bahçesine gömülmüş, her birinin hatırasına birer kitabeli haçkar dikilmiştir. Rahip Vosgiyan (1953, 24), Ermeni tarihçi Movses Khorenatsi'nin (Muş'un Khoronk Köyü'nden Khorenli Movses) haçkar kitabesinin kaydının bulunmadığını, belki de kemikleri ile birlikte Fırat Nehri'ne atılmış olabileceğini yazmaktadır. Ermenice edebiyat kültürünün yazın literatürü, Arakelots Manastırı'nın çatısı altında oluşturulmuştur. Bu tarihi/literatürü oluşturan tercümanların hatırasına atfen manastır, Tarkmançats (Tercümanlar) Manastırı olarak da anılmıştır. Ayrıca manastırın adı, görev yapan ilk ruhani önderi olan Başrahip Yeğyazar'ın adıyla da (Surp Ğazar Manastırı) kayıtlara geçmiştir (Vosgiyan 1953, 32-34; Balyan 2008, 252).

11. yy'da tanınmış, 12. yy'da gelişmiş olan manastır burada bulunan haçkar birindeki yazıtta

Res. 2 - Diringadar zirvesi ve Surp Arakelots Manastırı, yıkılmadan önce (Palu-Harput 1878, C II, 364)

göre 1125'te onarım görmüştür. 14. yy sonlarında Timurlenk'in Anadolu'ya yaptığı seferler sırasında büyük oranda tahrip edildiği, bu akınlar sırasında ova halkının surlarla tahkim edilmiş manastıra sığındığı kaydedilmektedir (Vosgiyan 1953, 60; Mgrdçyan 2002, 196).

Arakelots Manastırı'nın tamamı ceviz ağacından bir çerçeve ve iki panodan oluşan kapısı, Ermenilerin Ortaçağ küçük el sanatlarındaki yüksek maharetini yansıtan en seçkin örneklerden bir tanesidir. Tarihli kitabesinden anlaşıldığı üzere 1134 yılında Ğugas, Toros ve Krikor ustalar tarafından yapılmıştır. Büyük harflerle işlenmiş kitabenin tam çevirisi şu şekildedir: "1134 tarihinde Der Toros, Krikor ve Ğugas tarafından çizilmiştir" (Maranci 2016, 129-131; Der Nersessian 1977, 205; Balyan 2008, 252). Ahşap üstüne kabartma olarak işlenmiş bitkisel, geometrik ve figüratif bezemeler dikkat çeker. Günümüzde kapı Erivan'daki Tarih Müzesi'nde korunmakta ve sergilenmektedir (Res. 3).

Manastırdaki eğitim faaliyetleri kuruluş yıllarında başlamıştır. Muş'un Hatsegats Köyü'nden (Hatsig) Rahip Mesrob Maşdots'un Ermeni alfabesini oluşturmasının (405) akabinde, manastırda da tercüme kitaplar yazılmıştır (HSH 1981, 469-470; Özdoğan-Üstel-Karakaşlı 2009, 47-48). Bitlis'te (Pağış) olduğu gibi Muş (Daron) bölgesinde de 11. yy başlarına tarihlenen tezhipli elyazmaları hazırlama geleneği vardır (Maranci 2016, 131). Ortaçağ'da ilahiyat okulu ve değerli yazma eserleri ile çok önemli bir kültür merkezi olan Arakelots, 15-16. yy'da da ünlü ve faal bir yazıcılık merkezi olmuştur. Mgrdçyan (2002, 196) 11-13. yy arasında Arakelots Manastırı'nda yüksek bir ruhban okulunun bulunduğu işaret etmektedir.

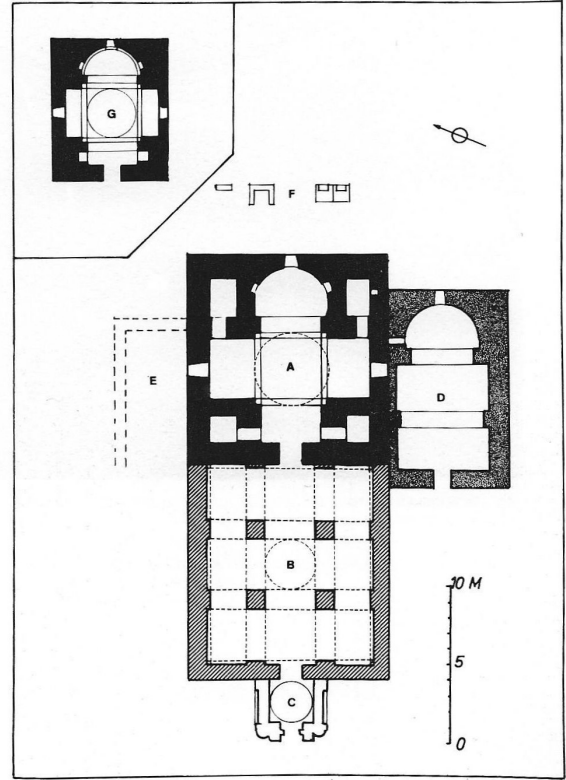
Res. 3 - Surp Arakelots Manastır Kilisesi'nin ahşap oyma kapısı (Surp Hayasdan 2007, 195)

Surp Arakelots Manastırı, bölgede yetki alanı en kapsamlı ve en güçlü olan manastırlardan biridir. Çok sevilen bir hac yeri olan kompleksin içinde, rahiplere ait çok sayıda oda ve keşiş hücreleri, bir yetimhane ve zanaat atölyesi vardır. 1910 yılında manastırın papaz okulunda 25 öğrenci bulunmaktadır. Rahip Sırvantsdyants manastırda Arvedasirats Cemiyeti'nin açtığı bir ziraat okulunun varlığından söz etmektedir (Sırvantsdyants 1884, 363). Manastır kompleksinin yapıları 19. yy sonlarından itibaren ve özellikle Birinci Dünya Savaşı yıllarında yoğun hasar görmüştür (Vosgiyan 1953, 34, 83-4; Kévorkian-Paboudjian 2012, 484-487).

Mimari

Manastır, Muş il merkezinin 8 km güneydoğusunda, Aşdişad /Yüce-tepe'nin arka tarafında, Kızıl Ziyaret Dağı'nın kuzey yamaçlarında, deniz seviyesinden yaklaşık 1800 m yükseklikte inşa edilmiştir (Res. 1). Ovadan vadiye çıkarken nehir yatağının yukarısında yükselen yaylada konumlanmaktadır. Bu geniş alanın batı yamacında manastır kompleksinin ana kilisesi olan Surp Arakelots Kilisesi, doğusunda Surp Tateos Şapeli yer almaktadır.

Manastır duvarları kilisenin doğu duvarını dışarda bırakacak şekilde başlar. Kilise, manastır

Res. 4 - Manastır Yerleşim Planı (Donabédian 1987, 559)

avlusunun kuzeydoğusuna yerleşmiştir (Res. 4). Avlu güney ve batı yönlerine doğru genişler. Daha sonradan eklenen Surp İsdepanos Şapeli (1663) güney duvarına, Surp Kevork Şapeli kuzey duvarına bitişiktir (Donabedian P.-Thierry 1957, 559).

Manastır ana giriş kapısı batı duvarında, çan kulesi aksındadır. Avlunun çevresinde farklı büyüklüklerde 16 mekan yer alır. Güney duvarının dış köşelerindeki kuleler dikkat çekicidir. Avluda yaklaşık 3-4 m yükseklikte haçkarlar olduğu bilinmektedir (Kertmenjian 2014, 11). Kompleks iki şapel, bir ana kilise, bir jamadun ve bir çan kulesinden oluşmaktadır (Res. 4).

Surp Arakelots Kilisesi:

Kapalı haç planlı, merkezi kubbeli Surp Arakelots Kilisesi 11. yy'da inşa edilmiştir (Res. 5). Tek nefli kilisenin batı duvarına bitişik kare bir narteks (*kavit*) yer alır. Narteksin batısında çan kulesi konumlanmaktadır. Apsisin kuzey ve güneyinde yer alan hücre odalarında İncil yazarlarından Margos ve Ğugas'ın (Lukas) anıt mezarları bulunmaktadır (URL 5).

Kilise 10x10 m ölçülerinde kare planlı olup yığma teknikte inşa edilmiştir. Batı ana girişin kuzey ve güneyinde, sivri kemerli kapılarla erişilen kare

Res. 5 - Surp Arakelots Kilisesi, doğudan genel görünüş

Res. 6 - Surp Arakelots Kilisesi, duvar ve kemerlerde tuğla örgü detayları

formlu (1,83x1,83 m) odalar bulunmaktadır. Kubbenin iç çapıyla aynı ölçüde olan orta nef 4,50x4,50 m kare form oluşturur. Apsis derinliği 3 m, genişliği 4.5 m'dir. Apsisin her iki yanında beşik tonoz ile örtülü iki katlı hücre odaları (1,35x3,00 m) bulunmaktadır. Hücre odalarına girişi sağlayan batı yöndeki kapılar, 2,70x3,74 m büyüklüğündeki yan neflere bağlanır.

Kilisenin duvar kalınlıkları yaklaşık 1,30-1,50 m'dir. Duvar ve kemerleri tuğla kullanımlıdır. Değişken tuğla ölçüleri 5-5,5x27x27 cm ve 4-4,5x12,5x26 cm yarım tuğla olup derz dolgu kalınlığı 2-2,5 cm'dir. Derz dolgu malzemesi beyaz kireç, kırık taş ve tuğla parçaları ile hazırlanmış harç karışımıdır. Saha ziyaretlerinde de anlaşıldığı üzere duvar iç yüzeyleri sıvalı ve sıva üstü boyalıdır (Res. 6). Yarım daire kemerleri bağlayan gergi boşlukları göze çarpar. Sekizgen

kubbenin tromp bağlantılarına ait yapı izleri varlığını korur. Yüksek tambur ve ona birleşen üçgen prizma çatılar yıkılmıştır.

Kaplama taşı ile inşa edilmiş olan çatı ve kubbe kasnağı farklı dönemlerde onarım geçirmiştir (Kertmenjian, 2014, 11). Bu birimler günümüze ulaşamamıştır.

Jamadun ve Çan Kulesi:

Manastır kilisesinin jamadunu 1555'te, manastırın başrahibi Bitlisli Garabed (Garabed Pağışetsi) tarafından yapılmıştır. Ana kilisenin batı girişine bağlanmaktadır. Dört bağımsız taşıyıcı (sütun veya paye) üstünde bir tonoz veya küçük bir kubbe ile örtülü dikdörtgen bir mekandır.

Jamadunun batısında Hovhannes Vartabed (üst rahip) tarafından 1791'de inşa edilen çan kulesi yer alır. Sekizgen bir rotunda formunda ve üç katlıdır (Vosgiyan 1953, 26-27; Thierry 1976, 246-7; HSH 1981, 658; Maranci 2016, 125). Birinci kat seviyesinde günümüze ulaşan bu yapı, yaklaşık 4,40x4,40 m ölçülerindedir (Res. 7). Kare mekanın tavanı kasık tonoz olup dış duvar kesme taş, iç duvar moloz taş örgüdür. Ana giriş kapısı kenarlarında yalancı sütunlar göze çarpar. Cephede saçak hizasında dışa doğru kademeli çıkan silme ile sonlanmıştır.

Surp Isdepanos Şapeli:

Surp Arakelots Kilisesi'nin güney duvarına bitişik konumlanmaktadır. 14. yy sonlarında

Res. 7 - Çan kulesi kalıntıları

Res. 9 - Surp Tateos Şapeli, genel görünüş

Res. 8 - Surp Arakelots Kilisesi batı cephesi ve güneyde Surp Isdepanos Şapeli tonoz kemeri

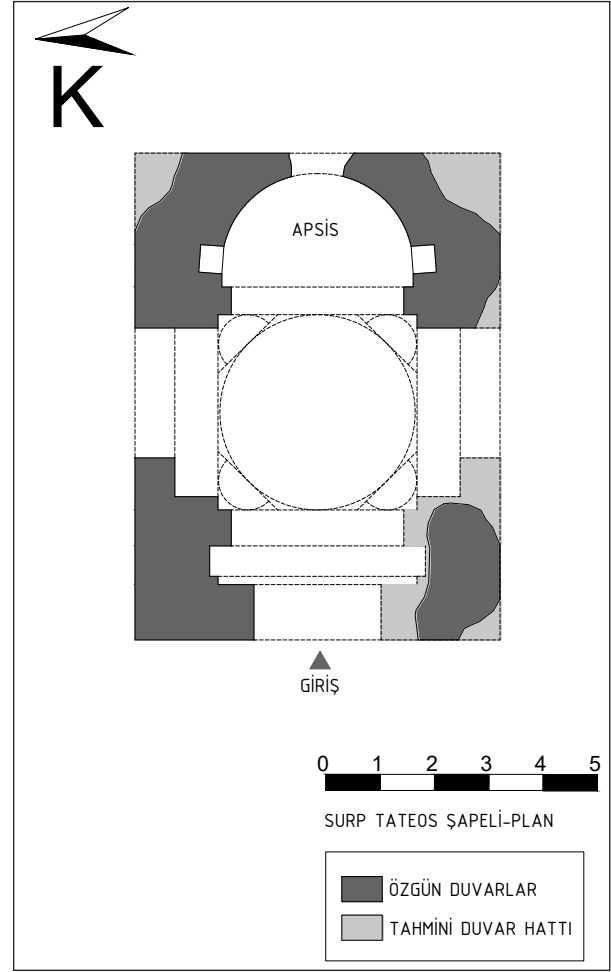
Timur'un yıktığı daha eski bir kilisenin temelleri üzerinde 1663 yılında inşa edildiği bilinmektedir (HSH 1981, 658). Tek nefli ve beşik tonozludur (Thierry 1976, 246-7). Günümüzde toprak altında kalan yapının yalnızca tonoz kemeri görülmektedir (Res. 8).

Surp Kevork Şapeli:

Surp Arakelots Kilisesi'nin kuzeyinde yer almaktadır. Kaynaklarda varlığından söz edilen şapel, yıkılan kubbe duvarları altında kalmaktadır.

Surp Tateos (Thaddeus) Şapeli:

Manastırın dışında, yaklaşık 300 m kuzeydoğusunda konumlanan Surp Tateos Şapeli, tek nefli ve kapalı haç planlıdır (Res. 9). Yapının 12-16. yy arasında inşa edildiği düşünülmektedir (Thierry 1976, 251). Tromplarının mukarnaslı olması nedeniyle Geç Artuklu Dönemi yapı tipine işaret eder (Kertmenjian 2014, 12). Kubbenin dışını bezeyen rölyeflerde bitkisel biçimler, haçlar ve aslanlar bulunur. Tarz benzerlikleri dolayısıyla 13-14.yy'da inşa edilmiş olabileceği de düşünülmektedir (Hovannisian 2016, 126). Yapı, 6,70x8,80 m oturma alanına sahiptir. Kare

forma yakın iç mekanın (3,60x3,75 m) üzeri piramidal kubbe ile örtülüdür. Kuzey ve güneydeki yaklaşık 1,32x3,05 m ölçülerinde olan mekanlar ile apsis-giriş kapısı aksı birbirini tamamlayarak serbest haç planı oluşturur. Dış cephe tamamen mor renkli tüf taşından kesme taş levhalarla kaplıdır. İçte ise taş kemerler hariç merkezi mekan, tromplar ve kubbe tuğla örgüdedir. Köşe trompları mukarnaslı şekilde işlenmiştir. Trompların arasında, kemerli dekoratif nişler yer alır (Res. 10-11).

Res. 10 - Kesme taş ve tuğla örgü birimler

Res. 11 - Mukarnaslı köşe tromp

Tamburun apsis üst seviyesinde tuğla örgü tepe penceresi konumlanır. Pencere üzerinde yükselen duvarın tuğla işçiliği (kılıçlama tuğla örgü) farklılık gösterir (Res. 12). Tamburun dış yüzeyi sekiz köşeli olup kesme taş kaplamadır. Doğu bölümdeki apsis genişliği 3,11 m, derinliği ise 2,05 m ölçülerindedir. Kuzey ve güneyinde simetrik iki niş (50x42 cm) bulunmaktadır. Apsis tuğla duvarlarının üzeri sıvalıdır.

Surp Tateos Şapeli inşasında kullanılan tuğla birimlerin ölçüleri; 5x20x30 cm, 5,5x19,5-20x32 cm, 5,5x14x27 cm olarak değişkenlik göstermektedir. Yatay derzler Surp Arakelots Kilisesi ile benzer şekilde 2-2,5 cm kalınlıktadır. Derz dolgu malzemesi beyaz kireçtir.

Kubbe kasmağında ve piramidal kubbedeki çiçekli kabartma haçlar, rozetler, antröklükler, aslan ve kuş figürleri dış cephe bezemeleri olarak dikkat çekicidir. 20. yy. başlarına kadar söz konusu detaylar ve bezemeler gözlemlenebilir durumdadır (Thierry 1976, 250-253; HSH 1981, 658; Maranci 2016, 126).

Güncel Durum

Günümüzde yapıya Kepenek Köyü'nden (Arağ/ Arak) ulaşılmaktadır. Manastır, dik bir yokuşun sonunda ulaşılan geniş, yaylalık arazide konumlanır. Surp Arakelots Kilisesi hafif eğimli arazinin batısında küçük bir tepelik üzerindedir (Res. 1). Surp Tateos ise doğudaki görece düzlük olan bölümde, Muş Ovası'na hakim konumdadır (Res. 13).

Surp Arakelots Kilisesi'nin kubbesi yıkılmıştır. Beden duvarlarının ve iç mekana ait izlerin bir bölümünün korunması plan şemasının algılanmasını sağlar. Çan kulesinin, jamadun giriş seviyesindeki duvarları ve tavanı ayakta. Surp

Res. 12 - Tepe penceresi ve kılıçlama tuğla örgü

Isdepanos Şapeli'nin taş kemerlerinin üst kot seviyesi hariç tamamı toprak dolgu altındadır. Surp Kevork Kilisesi ise yüzeyde gözlemlenemez haldedir. Manastır yapı birimlerine ait taş parçalar alanda ve yakın çevrede dağılmış durumdadır.

Surp Tateos Şapeli ise Surp Arakelots Kilisesi ve diğer manastır birimlerine oranla daha iyi korunmuştur. İnşa tekniklerine ve özgün dönemindeki detaylara ait izler daha iyi okunabilmektedir.

Res. 13 - Surp Tateos Şapeli ve konumlandığı düzlük yayla alanı

Sözlü tarih çalışmalarından anlaşıldığı kadarıyla, pandemi süreci öncesinde yapı çok sayıda ziyaretçi için uğrak yeri olmuştur.

Risk Değerlendirmesi ve Öneriler

Tescilli olan manastır yapılarının restitüsyon ve koruma projelerinin hazırlanması gerekmektedir. Ortaçağ kilise mimarisi hakkında özgün bilgiler sunan örnek, tuğla kullanım detaylarıyla da özel bir yer tutar.

Yapının yok olma sürecinin engellenmesi için koruma çalışmalarına ihtiyaç duyulmaktadır. Ziyaretçilerin yapıya güvenle ulaşmaları ve yapıyı deneyimlemeleri için koruma projesi kapsamında çözümler geliştirilebilir. Alanın arkeolojik niteliği de göz önünde bulundurulmalıdır. Bakanlık denetiminde kazıların yapılması yapı öznelineki bilgilerin zenginleşmesini sağlayacak ve toprak dolgu altında kalan özgün kısımların gün yüzüne çıkmasına katkı sunacaktır.

Mollakent Sıbyan Mektebi ve Mezarlık

Bulanık İlçesi, Mollakent Köyü	İnşa dönemi / Yılı: 1818
GPS: 38°57'09.2''K 42°04'09.3''D	Mevcut işlevi: Metruk
Tescil tarihi ve numarası: Erzurum KTVKKBK 27.04.1988 tarih ve 46 sayılı kararı	

Tarihçe

Günümüzde Muş'un Bulanık İlçesi'ne bağlı Mollakent (Mulakend, Menala Kend), Nazik Gölü'nün 11 km kuzeybatısında yer almaktadır. Yerleşim Bilican Dağı'nın batısında ve Liz Deresi'nin havzasında kuruludur. Yerelde Mollakent yerine, Melekend olarak adlandırılmaktadır.

A-To (1912, 106), köyde 25 Ermeni ve 40 Kürt hanesi bulunduğunu belirtmektedir. Patrikhane kayıtlarına göre köyde 20 hanede 200 Ermeni ve 780 Kürt yaşamakta ve bir kilise bulunmaktadır (Kévorkian 2012, 503; HHŞDP 1991, 857). Bu ibadethanenin Surp Hagop Kilisesi olduğu kaydedilmiştir. Kilise bugün günümüze ulaşmamıştır fakat Selçuklu Dönemi

yerleşiminin mimari dokusunu yansıtan pek çok yapı günümüze ulaşmış vaziyettedir.

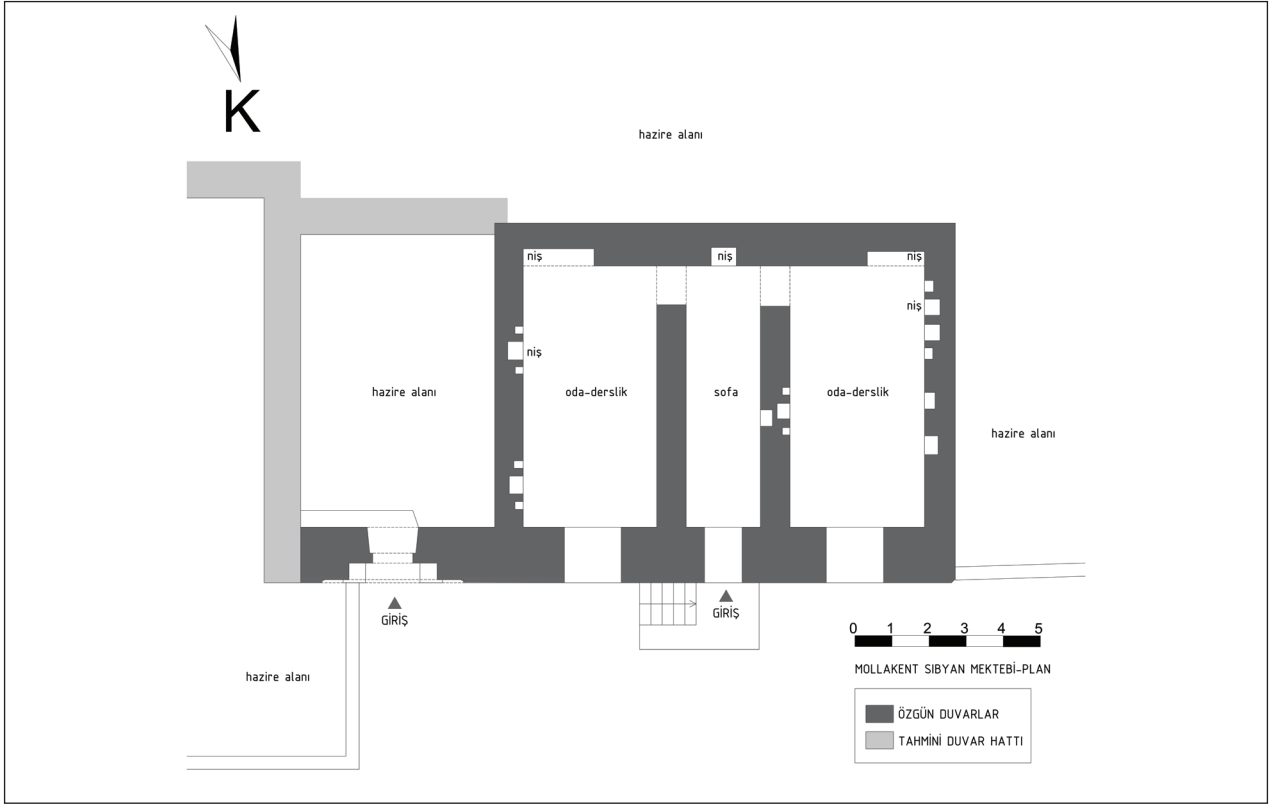
Eski bir yerleşim yeri olan Mollakent, Selçuklu Dönemi'nde büyük bir merkez olarak kullanılmış ve zamanının en büyük medresesi bu beldeye yapılmıştır (Asna 2018, 330). Taç kapısı üzerinde bulunan kitabeye göre H 1223 (M 1818) tarihinde inşa edildiği anlaşılmaktadır (Asna 2018, 332).

Mimari

Mollakent Köyü merkezindeki tarihi yapı grubu; cami, abdesthane, medrese (sıbyan mektebi?), mezarlık, türbe ve konaktan oluşan bir külliye olarak değerlendirilebilir (Evren 1997, 1-22). Yapıların yapım dönemleri, geçirdikleri

Res. 1 - Mollakent Köyü mezarlık alanı, giriş portalı ve bitişiğindeki kagir yapı

değişim süreçleri ve korunmuşluk durumları her bir yapı özelinde farklılık göstermektedir. Köy içinde farklı tipolojilerde başka yapılar da bulunmaktadır.

Köyün merkezindeki tarihi mezarlık yaklaşık 20 dönüm büyüklüğündedir (Res. 1). Mezarlık, alanın etrafını dönen toprak taşıt yolunun hafifçe üst kotunda kalır; bu nedenle mezarlık alanı kâgir bir duvar ile çevrilidir. Mezarlıkta, yüzlerce mezar taşı (baş ve ayak) ve içinde birkaç mezarın birlikte olduğu "açık türbe" olarak tanımlanabilecek etrafı duvarlarla çevrili özel alanlar da bulunur (Kılavuz 2020, 393) (Res. 2). Anıtsal özellikteki iri mezar taşları genellikle bezemelidir; dikdörtgen formludur ve büyük kısmı yörenin yerel taşı kullanılarak hazırlanmıştır. Ancak beyaz renkli mermer kullanılarak imal edilmiş az sayıda mezar taşı da tespit edilmiştir. Alanda sanduka tipinde mezarlar da görülmüştür. Dikdörtgen planlı açık türbeler ise yaklaşık 1-1,5 m yüksekliğindeki kâgir duvarları ile mezarlık alanında dikkati çeker. Bu türbelerin bazılarında kâgir duvar örgüsü niteliklidir ve örgü üst kotta harpuşta ile sonlandırılmıştır. İç mekan tarafında duvar örgüsünde küçük nişler de görülür.

Mezarlık alanının kuzey kenarında, mezarlığa girişi sağlayan portal ve ona batıdan bitişmiş kâgir tek katlı bir yapı bulunur (Res. 3). Mezarlık

Res. 2 - Mollakent Köyü mezarlığı

parselinin kuzey kenarı boyunca devam eden asfalt yol, bu yapı grubu ile cami arasından geçer. Giriş portalı ve yapı; batıda yola bitişik, doğuda yoldan hafifçe içeri çekilmiştir. Böylece giriş portalının önünde küçük bir cep oluşmuştur.

Giriş portalı, sivri kemerli bir nişin içinde basık kemerli bir kapı açıklığıdır; kütleli, biçimi, kompozisyonu ve kesme taş örgü ustalığı ile dikkat çekicidir (genişlik: 5, 20 m). Yapının, yok olan medresenin taç kapısı olması muhtemeldir. Anadolu'daki anıtsal taç kapılarla karşılaştırıldığında mimari süslemeleriyle mütevazı olarak değerlendirilebilir. Selçuklu taç kapılarında bordur dizilerinde görülen kademeli kurgunun izleri bu cephede de görülür. Cephenin kenarlarını dönen dış yüzey (üst kademe), geometrik bir kontur izleyerek sade bir pah ile orta kademeye

iner. Sivri kemer, kemer sırtında devam eden bezemeli bordür ve köşelerdeki rozetler bu kademededir. Kemer başlangıç seviyesindeki bezemeli yatay profil içeri doğru devam ederek giriş açıklığının bulunduğu kademeye ulaşır. Giriş açıklığı basık kemerlidir; kilit taşlarının ve kemer taşlarının ayrıntıları geçmelidir. Kemer üzerinde dışarı taşırılmış bezemeli bir bordür döner. Onun da üzerinde, kesme taş örgüdeki bir niş içerisinde mermer kitabe bulunur. Aşağı kotta, açıklığın her iki yanında yüksek sekiler yer alır. Giriş portalı üst kotta kesme taş saçak ve onu destekleyen dokuz adet profilli konsol ile sona erer.

Giriş portalına batıdan bitişen kâgir yapı (dış ölçüler: 8,80 x 12,25 m) üç adet hacimden meydana gelen toprak damlı bir binadır. Saçak kotu giriş portalından yaklaşık bir metre aşağıdadır. Simetrik düzendeki cephenin merkezinde küçük bir aydınlık penceresine sahip giriş açıklığı ve her iki yanında birer pencere bulunur. Kesme taş cephede açıklıklar düz atkılıdır. Pencere açıklıklarının lentoları betonarmedir. Yapının giriş sahanlığına, yedi adet basamaktan oluşan tek kollu bir merdiven ile ulaşılır. Tek kanatlı demir kapıdan içeri girildiğinde önce uzun dikdörtgen bir hole (iç ölçüler: 1,95x7,20 m) ve sonrasında bu holün güneyindeki iki giriş açıklığı ile yan mekanlara (iç ölçüler: 1,95x7,20 m) ulaşılır. Yapı, kuzey-güney aksında simetrik plan kurgusuna sahiptir. Beden duvarları 94 cm, mekanlar arasındaki duvarlar

78 cm kalınlığındadır. İç mekanda kaba yonu taş örgü olarak gözlemlenen duvarlar üzerinde toprak damı taşıyan yaklaşık 20 cm çapındaki dairesel kesitli ham ahşap kirişler yaklaşık 40-45 cm aralıklarla doğu-batı yönünde uzanır; kirişlerin üzerinde ahşap kaplama ve sonrasında kalın bir toprak tabakası görülür. Duvarlarda kesme taş kullanılarak imal edilmiş sivri kemerli niş dizileri bulunur (Res. 4).

Giriş portalı ile kâgir yapının cepheleri hem yüzdür. Her iki cephede de andezitin kullanıldığı kesme taş işçiliği giriş portalında kursursuzdur. Duvar örgüsünde kesme taşların biçimleri, yatay ve düşey derzlerdeki hassasiyet ve özen kâgir yapıda mükemmellikten uzaklaşmıştır. Bu durum iki yapının farklı dönemlere ait olabileceğini düşündürmektedir.

Res. 4 - Mollakent Köyü mezarlık alanındaki kâgir yapı, kesme taş duvar örgüsünde niş düzeni

Res. 3 - Mollakent mezarlık alanında giriş portalı ve bitişindeki kâgir yapı, kuzey cephe.

Pencere açıklıklarındaki betonarme lentolar ise geç dönem müdahaleleri ile ilişkilidir.

Güncel Durum

Giriş portalının özgün durumu hakkında sağlıklı bir değerlendirme yapılmasına katkı sağlayabilecek izler, yakın dönemdeki onarım müdahaleleriyle zedelenmiştir. Kapının doğu kenarı ve güney yüzünde duvar örgüsünün ve detayların özgün biçimini kaybetmesi nedeniyle portalın nasıl bir bütünün parçası olduğu anlaşılacaktır. Giriş portalının hemen gerisindeki alanın zamanla mezarlar ile dolması nedeniyle yok olan yapının özgün planına ilişkin bir tespit yapılması da mümkün olmamıştır. Mezarlık alanı ve yapılar hakkında yazılı kaynakların sınırlı olması ise bir başka sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Mevcut durumda, mezarlık ile ilgili en büyük sorun alanın güvenliği ile ilişkilidir. Alandaki tarihi mezar taşlarının ve kitabelerin çalındığı ve hırsızlık olaylarının yaşandığı köy muhtarı tarafından da ifade edilmektedir.

Giriş portalı kesme taş örgüsünde, geçmişteki müdahalelerde uygun olmayan onarım malzemelerinin kullanımı ile ilişkili olarak çiçeklenme görülür. Aynı sorun kâgir yapının cephesinde de bulunur. Duvar bünyesine giren suyun, sadece hasarlı çatı ile ilişkili olmadığı aynı zamanda yetersiz drenaj nedeniyle suyun yapıdan uzaklaştırılmadığı anlaşılmaktadır. Yapıların önündeki moloz yığınları ise suyun tahliyesini güçleştirmekte ve yapıların estetik bütünlüğünü zedelemektedir.

Kargir yapının çöken çatısı en kritik sorunlardan biridir. Bu nedenle, yapı atmosferik etkilere doğrudan açıktır; bozulma ve hasarlar büyümektedir. Mekanlar, çöken ahşap çatı elemanları ve toprak yığını ile dolmuştur. Pencere doğramalarının bulunmaması ise güvenlik sorunlarına neden olmaktadır.

Risk Değerlendirmesi ve Öneriler

Arşiv çalışmalarına dayalı kapsamlı bir literatür taraması yapıldığı takdirde, Mollakent Köyü'ndeki mezarlık alanı, yapılar ve giriş portalı hakkındaki verilerin zenginleştirilmesi mümkündür. Mezarlık alanı ile ilgili olarak güvenlik zafiyetinin ortadan kaldırılması amacıyla köy muhtarı ile koordinasyon halinde önerilerin tartışılması ve hayata geçirilmesi gerekmektedir. Aynı zamanda, mezarlık alanında kapsamlı bir envanter çalışması yürütülerek mezar taşlarının tüm detayları ile üç boyutlu belgelenmesi, taşların üzerindeki süsleme ve yazıtların konunun uzmanlarınca değerlendirilerek tartışılması ve toplumla paylaşılması sağlanmalıdır. Ziyaretçi yönetimi ile ilgili olarak, mezarlık alanının mezarlara zarar vermeden ziyaret edilebilmesi amacıyla bir gezi güzergahı tanımlanması, alanın ve yakın çevresinin sahip olduğu benzersizlik zedelenmeden koruma ve tasarım kriterlerine uygun planlamaların geliştirilmesi arzu edilmektedir.

Giriş portalında görülen çiçeklenme ile ilgili olarak, öncelikle sorunun kaynağının tespit edilmesi, gerek duyulduğu takdirde yapının daha fazla zarar görmemesi için geçmiş müdahalelerin temizlenmesi ve sonrasında özgün malzemeler ile uyumlu onarım malzemeleri kullanılarak onarımların gerçekleştirilmesi gündeme getirilmelidir. Söz konusu onarım müdahalelerinin gerçekleştirilebilmesi için nitelikli bir koruma projesinin geliştirilmesine ihtiyaç duyulur. Bu süreçte, yapıya ilişkin verilerin zenginleştirilmesi amacıyla hasarsız yöntemlerin kullanılması da gündeme getirilmelidir.

Uzun yıllardır bakımsız kaldığı anlaşılan kâgir yapı ile ilgili olarak, bozulma sürecinin yavaşlatılması/engellenmesi amacıyla çatı örtüsünün hazırlanacak bir koruma projesi çerçevesinde yenilenmesi gerekmektedir.

Surp Garabed Manastırı

Merkez İlçe, Çengli Köyü (Yukarı Yongalı Köyü mezarası)	İnşa dönemi / Yılı: 4. yy
GPS: 38°57'38.28''K, 41°11'30.07''D	Mevcut işlevi: Harabe
Tescil tarihi ve numarası: Erzurum KTVKBBK 27.06.1990 tarih ve 248 sayılı kararı	

Tarihçe

Surp Garabed Manastırı Erken Hristiyanlık çağında, Ermeni Hristiyan toplumunun en önemli ve en eski dini yapısı olup, güney Ermenistan'ın Ruhani Merkezi idi (Res. 1-2). Yerel anlatıya göre; buradaki ilk kilise Surp Krikor Lusavoriç (Aydınlatıcı) tarafından kurulmuştur. Kayseri'den Surp Garabed'in (Surp Hovhannes Mıgırdiç [Vaftizci Aziz Yahya]) ve Episkopos Surp Atanakin'e'nin röliklerini (ւշխար - mukaddes emanetler) yanında getiren Surp Krikor, Aşdişad ([Derik]Yüce-tepe) yakınlarındaki Karke (Havadamk) Dağı'nın güneydoğu yamaçlarında yer alan Demeter ve Kisane tapınaklarını yıkmış, yerine manastır olarak genişleyecek olan ilk Hristiyan mabedini (վկայաբարձ - martyrיום)

4. yy'da inşa etmiştir. Manastırın ilk başrahibi Zenop Klag'tır (302-303). Onun ölümünden sonra, hatırasına ithafen manastır Klagavank olarak da anılmaya başlanmıştır. 602'deki depremde tamamen yıkılan manastırın Muşeg Mamigonyan tarafından yeniden yaptırıldığı kaydedilmektedir (Vosgiyan 1953, 149, 167).

398 rahipten oluşan bir ruhban birliğinin yaşadığı manastır 8. yy sonuna dek Daronlu Mamigonyan prenslerinin özel mülkü ve gömü yeri olmuştur. Burada gömülmüş prenslerden; Kayl Vahan, Sımpad ve Vahan Mamigonyan'ın mezar taşları, 20. yy'ın başına kadar görülebilmektedir (Kévorkian-Paboudjian 2012, 484; Vartanyan-Zaryan 1981, 660; Balyan 2008, 249-250;

Res. 1 - Surp Garabed Manastırı genel görünüş (Bodil Biørn arşivi)

Res. 2 - Surp Garabed Manastırı, batıdan genel görünüş (Palu-Harput 1878, C II'den)

Res. 3 - Surp Garabed Manastırı, Çan Kulesi, Surp İsdepanos ve Surp Garabed Kiliseleri (Lynch 1913)

Thierry 1987, 123-124). Marancı'ye (2016, 126) göre ise büyük olasılıkla 940'larda, Pakraduni dönemindeki manastır hareketinin yükselişi ile bağlantılıdır.

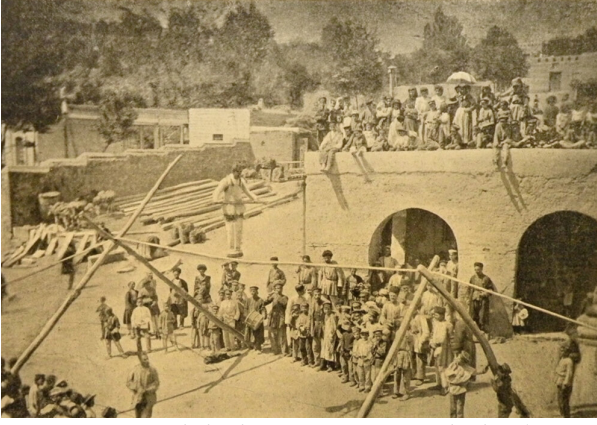
14. yy sonlarında Timur saldırıları sırasında halkın bir kısmının surlarla korunan Surp Garabed Manastırı'na sığındığı bilinmektedir. 14-15. yy'da tezhipli elyazmalarının hazırlandığı bir yazıcılık ve kültür merkezi haline geldiği kaydedilmektedir (Marancı 2016, 126). 15. yy'ın ikinci yarısından itibaren hemen her yüzyılda özellikle yıkıcı depremler sonucunda onarım gören manastır, 1709'daki çok şiddetli deprem

nedeniyle büyük oranda hasar görmüş, burada yaşamakta olan din adamları Hovhannes Golod ve Krikor Şğtayagir'in (daha sonraki yıllarda Ermeni patrikleri) gayretleri ile manastırın yapıları onarılabildiği (Thierry 1987, 124; Marancı 2016, 126). 18. yy sonlarına doğru (1784) ise manastırın baş kilisesi, çan kulesinin bir kısmı, çevre surları ve manastırın diğer yapıları depremde yıkılmış, 1787-88'de köklü bir yenileme yapılmıştır (Res. 3).

Surp Garabed Manastırı defalarca talan edilmesine karşın çok saygın bir hac ve ziyaret yeri olmuştur. 17. yy'da yaşamış olan ünlü seyyah Evliya Çelebi, Müslüman halkın da itibarını kazanmış olan bu manastıra adını veren azizin günü vesilesi ile on binlerce kişinin buraya akın ettiğini, Hristiyan hacılar arasına Müslümanların da katıldığını anlatmaktadır (Kévorkian-Paboudjian 2012, 484). Bu özel günlerde manastır ve çevresinin çerçilerin, ip cambazlarının, halk ozanlarının (aşuğ), uğradığı bir panayır yeri haline geldiğini aktarmaktadır (Res. 4).

Evliya Çelebi ile çağdaş ünlü Ermeni seyyah Polonyalı Simeon'un (2013, 112-115) yolu bu topraklardan geçerken Surp Garabed'e düşmüş, seyahatnamesinde anlatılan efsaneleri aktararak, manastırı ve çevresini, buradaki canlılığı betimlemiştir:

"Kubbenin hemen yanı başında, birbirine yakın ve nefis bir suyu akan Dokuz Pınar nam çeşmeler vardı.

Res. 4 - Manastırda bir bayram günü, ip cambazları (Keğuni 1903, 1-10)

Diğerlerine nispeten çok büyük olan kurnalardan biri içinde Lusavoriç'in vaftiz yaptığını söylediler. Buraya akan su o kadar soğuktu ki iki yudumdan fazla içemedik. Biraz ileride, ziyaretçilere mahsus olan kebablar pişirilen bin kadar tandır ve ocak gördük, çünkü Lehistan ve Rumeli de dahil olmak üzere, her yerden iki-üç bin kişi, ziyaret günü olan Vartavar Yortusu'nda burada toplanır"

Balyan (2008, 249), manastırın ana kilisesinin muhteşem kubbelerle taçlanan güzel mimarisine değinerek, kubbelerinden ötürü Muş Ovası'nda yaşayan komşu halklar, Kürtler ve Türkler arasında "Çanlı Kilise" olarak adlandırılmış olabileceğini belirtmektedir. Vosgiyan (1953, 150) görkemli çan kulesine ve ovada yankılanan çan sesine atfen "Çanlı Kilise" veya "Çanlı Manastır" olarak tanıdığını yazmaktadır.

20. yy başlarında Surp Garabed Manastırı Rusya, İran ve Osmanlı İmparatorluğu'nun değişik vilayetlerinden binlerce hacıya ev sahipliği yapmış ve elde edilen gelirler ve armağanlar, manastırı 1915-1916'daki yıkımına kadar varlıklı kılmıştır. Manastırın kurtarılmış olan en önemli hazineleri korunmuş, daha sonra Eçmiadzin Ana Makamı'na taşınmıştır. Bunlar arasında Surp Hovhannes Mıgırdiç'in (Vaftizci Aziz Yahya) sağ el kalıntının saklandığı gümüş kakma mahfaza da vardır (Maranci 2016, 127; Thierry-Donabedian 1987, 445).

19. yy sonları ve 20. yy başlarındaki nüfus kayıtlarına göre, manastırın ayakta olduğu dönemlerde burada 71 öğrencili okulu olan 205 nüfuslu bir Ermeni yerleşimi vardır. Faaliyeti durmuş olan manastırın arazisinde Yukarı Yongalı mezrası da denilen Çengli Köyü kurulmuştur. Manastır yapılarının kesme taş kaplamaları, üzerine inşa edilen köy evlerinde

Res. 5 - Yıkılan Çan Kulesi ve ana kilise kompleksi batı cephesi, 1915 sonrası (Thierry 1983, 401)

Res. 6 - Surp Garabed Manastırı, 2000'li yıllar

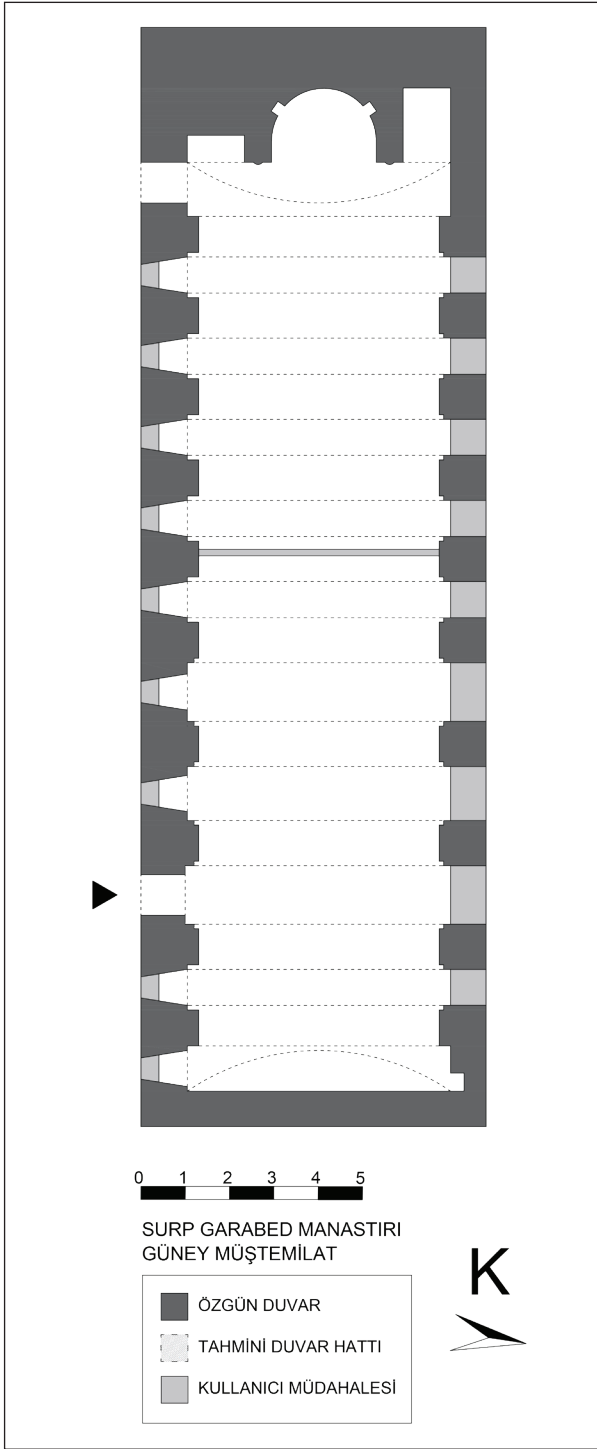

Res. 7 - Çengli Köyü güneybatıdan görünüşü

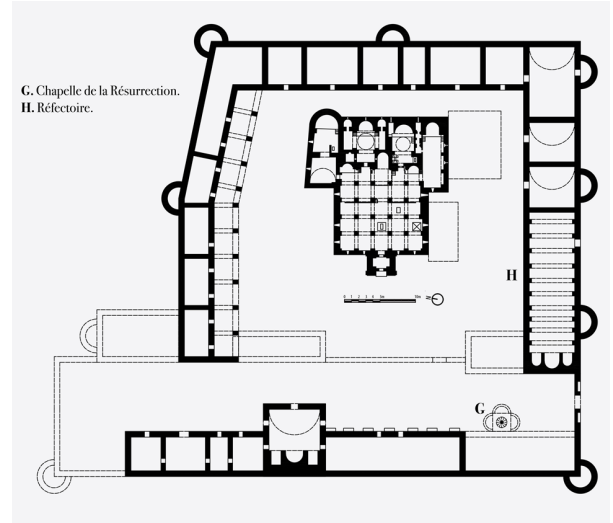
devşirme inşa malzemesi olmuş, evler manastırın kaliteli taşları ile örülmüş, rölyefli levhaları ile bezenmiştir (Res. 5-6).

Mimari

Surp Garabed Manastırı, merkez yerleşimin 50 km kuzeybatısında, deniz seviyesinden yaklaşık 2.100 m yükseklikte yer almaktadır. Günümüzde manastır alanı, Yukarı Yongalı Köyü'ne bağlı mezra niteliğindeki Çengli Köyü'nün (Çanlı Kilise Köyü) yerleşimi içindedir (Res. 7). Manastır, üzerinde bulunduğu Doğu Fırat Vadisi'nin kenarındaki İnnagyan (Dokuz Pınar) Dağları'nın adıyla da anılmaktadır.

Yapıların çoğu yıkılmış, yıkık yapıların üzerinde manastır taşları kullanılarak köy evleri inşa edilmiştir. Toprak altında kalmış bölümleri ve ana kiliselerden kalmış duvar parçaları, yörenin en bilinen manastır kompleksi hakkında veri toplamayı zorlaştırmakta ve detaylı inceleme imkanını sınırlandırmaktadır. Kompleksi algılayabilmek için orijinal evrelerine ait çizilmiş plan krokilerine başvurulmuştur. Varlığını sürdürdüğü dönemlerde yapıyı ziyaret eden gezginlerin notları, hakkında çalışma yapan uzmanların incelemeleri ve alan gözlemlerimiz birleştirilmiştir.

Res. 8 - Surp Garabed Manastırı Plan Çizimi, Çizen: Kıdemli Rahip Asdvadzaduryan (Lusararyan, 1912)

Res. 9 - Yemekhane binası (H) iç mekan, doğuya bakış

Manastır Yapıları ve Çevresi

Manastırın etrafı duvarlarla çevrilidir. Ana kilise kompleksi; rahip ve keşişlerin hücreleri, hacılar için geçici konaklama odaları, okul, yemekhane ve diğer iki katlı hizmet binaları gibi dünyevi yaşantı için tasarlanmış farklı yapılar ile ilişkilendirilmiştir. Dış duvarlar çok kalındır. Köşelerde ve yan duvar ortalarında kulelerle takviye edilmiştir (Res. 8).

Manastır kompleksinin orijinal plan şeması kısmen batıya açık, batıdan doğuya doğru uzayan ve ana kilise kompleksini çevreleyen avlunun tamamlanmasıyla dikdörtgen bir plan oluşturur. Avluda Lusavoriç'in 1654 yılında restore edilmiş olan çift kemerli, şifalı çeşmesi olduğu bilinmektedir. Manastırın ana giriş kapısı duvarın güneybatı köşesinde yer almaktadır.

Kompleksin güney kısmında zemin kat seviyesinde müştemilatlı fırın, devamında ise batı yönde büyük bir salon yer alır. Bu yapı (H) yemekhane olarak kullanılmıştır (Vosgiyan

Res. 10 - Yemekhane binası, episkopos asası detay

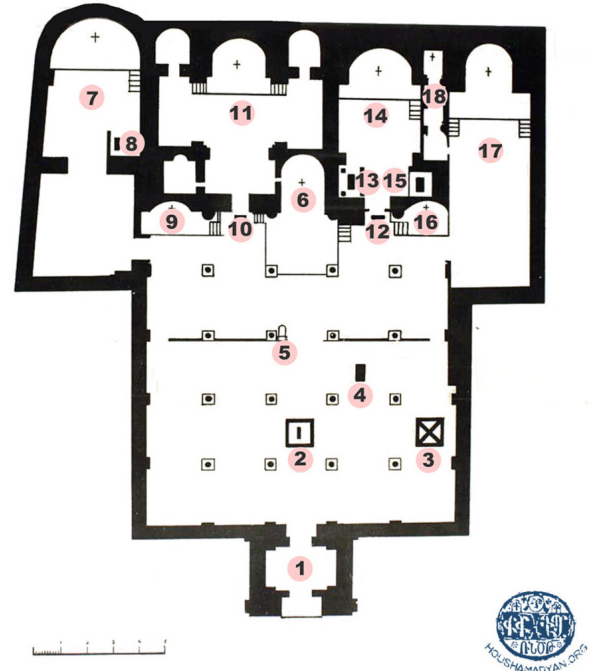
1953, 144-145). Günümüzde batı bölümü samanlık/ahır olarak kullanılan doğu-batı yönünde uzanan dikdörtgen salon iç ölçüleri 5,58x20,14 m'dir (Res. 9). Salon, uzun duvarlarındaki on adet yalancı sütunun üzerine oturan on adet yarım daire kesme taş ve üzerindeki dışa pahlı bir sıra yarım tuğla kemerle güçlendirilmiştir. Üst örtü tuğla beşik tonoz olup duvarlar moloz taş örgüdür. Duvar kalınlığı 63 cm'dir. Salona giriş güney yöndeki açıklıktan sağlanır. Güney duvarı boyunca tekrar eden eşit aralıklardaki tepe pencereleri kemerli ve kesme taş sövelidir. Batı duvarda üç adet niş bulunur. Ortadaki büyük nişin iki yan taş sövelerinde sütun şeklinde Episkopos asası işlenmiştir (Thierry 1983, 395). Asaların başlığı yatay yönde birbirine ters duran iki lale motifiyle süslenmiştir (Res. 10).

Ana Kilise Kompleksi Yapıları

Ana kilise kompleksi üç tarafı avluyla çevrili manastırın ortasında konumlanır (Res. 11). Batıda, sekiz sütunlu rotundayla (dairesel planlı ve kubbeli yapı) süslenmiş zarif çan kulesinin zemin katındaki küçük *kavitten* (narteks) Kutsal Haç'a adanmış ana kiliseye (jamadun) girilmektedir (Vosgiyan 1953, 136). Doğu bölümde kuzey-güney yönde sıralanan dört kilise yer alır. Anıt mezar şapelleri de bulunan dört kilise kuzeyden güneye doğru; Surp Asdvadzadzin Kilisesi, yüksek kubbeleri ile Surp Isdepanos Kilisesi, Surp Garabed Kilisesi ve Surp Kevork Kilisesidir. Surp Garabed ve Surp Kevork Kilisesi arasında da inziva odası yer alır.

• Çan Kulesi (Zankagadun):

İki katlı kule, jamadunun orta nef hizasında ve batı dış duvarı ile ilişkilidir (Res. 11). Birinci katta giriş kapısı, ikinci katta ise çan kulesi yer alır. 18. yy'da jamadun genişletilmiş, Surp Isdepanos Kilisesi kubbesi, yemekhane, birçok kule ve görkemli çan kulesi yeniden inşa edilmiştir

Res. 11 - Ana Kilise Kompleksi Plan Çizimi, Çizen: Kıdemli Rahip Asdvadzaduryan (Lusararyan, 1912)

1.Çan kulesi|2.Sasunlu Tornig'in mezarı|3.Mamigonyanların mezarı|4.Muşeğ Mamigonyan'ın mezarı|5.Manastır başrahibinin koltuğu|6.Surp Haç Kilisesi / ana sunak|7. Surp Asdvadzadzin Kilisesi|8.Isdepannos'un mezarı (Vart Badrig'in oğlu)|9.Surp Hagop Sunağı (yan sunak)|10.Simpad Mamigonyan'ın mezarı|11.Surp Isdepanos Kilisesi|12.Kayl (Kurt) Vahan'ın mezarı|13.Surp Hovannes Mıgırdiç'in istirahatgâhı|14.Surp Garabed Kilisesi|15.Episkopos Atanakine'nin mezarı|16.Surp Krikor Lusavoriç Sunağı (yan sunak)|17.Surp Kevork Kilisesi|18.İnziva odası

(Thierry 1983, 394). Kule, 1900'lerde onarım görmüştür. Anıtsal görüntüsüyle etkileyici bir ifadeye sahiptir (Res. 2-3). Zemin kat kare planlı ve tonozlu bir mekan, üst kat ise düzensiz yerleşen sekiz sütunun taşıdığı rotunda formunda inşa edilmiştir. İçinde Kutsal Ruh'a adanmış küçük sunak (*horan*) yer alır. Rotundanın üst seviyelerinde sekiz sütun üzerine oturan piramidal külahlı çan kulesi taçlanır (1983, 394).

• Surp Haç Kilisesi (Jamadun):

Eski jamadun 1058'de yanmış, planı bilinen yapı 16-17. yy'da inşa edilmiştir (Kertmenjian 2014,17-18). Surp Haç Kilisesi, batı-doğu aksında, kemerlerle geçilen on altı sütunun taşıdığı taş tonozlarla örtülü beş nefli büyük dikdörtgen bir mekandır. Orta nefin doğu ucunda Surp Haç'a ithaf edilmiş sunağı olan apside ulaşılır. Birinci ve beşinci neflerin doğu ucunda birer sunak daha yer almaktadır. Bu sunaklardan kuzeydeki Surp Hagop'a, güneydeki ise Krikor Lusavoriç'e adanmıştır (Marancı 2016, 127; Thierry 1987, 125-127)

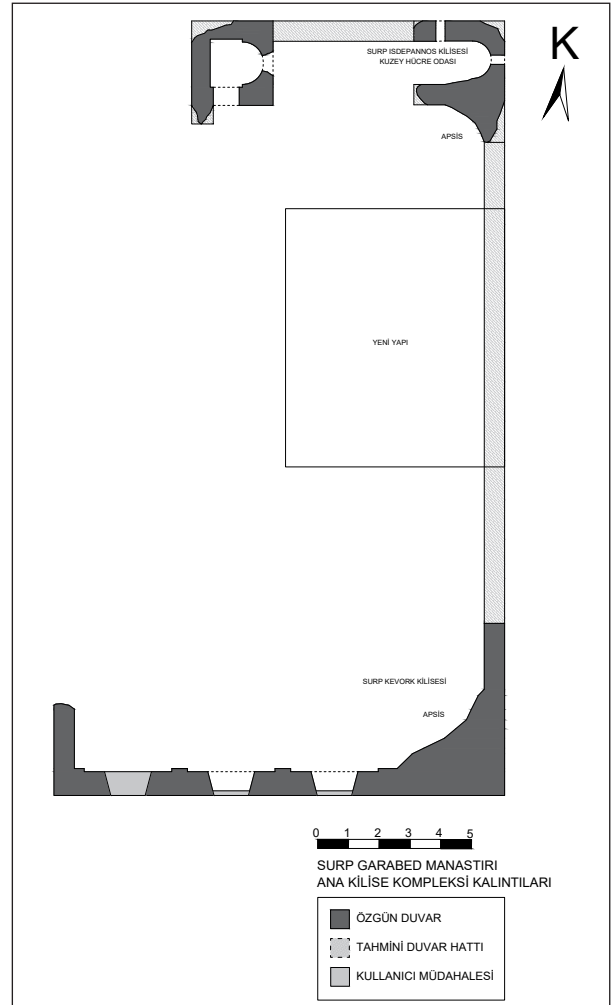

Res. 12 - Surp Isdepanos Kilisesi, kuzey hücre odası kalıntıları

Esasen ana kilise gibi görünse de, bu plan tasarımı klasik Ermeni dini mimarisinin özelliklerinden çok bir jamadun planını yansıtmaktadır. Ermeni dini kurallarına göre mabetlerin içine gömü yapmak yasaklanmıştır. Yazılı tanıklıklara göre kilisenin zemininde çok sayıda gömü bulunmaktadır. Bu noktadan hareketle Surp Haç Kilisesi'nin bir kiliseden ziyade jamadun işlevi görmüş olduğu düşünülebilir. Sasun prensi Tornig Mamigonyan da dahil saygı duyulan isimler buraya defnedilmiştir (Res. 11).

- **Surp Asdvadzadzin (Meryem Ana) Kilisesi:** Ana kilise kompleksinin kuzeyinde bulunan Surp Asdvadzadzin Kilisesi tek nefli ve beşik tonozludur. Giriş, güneybatı açıklıktan sağlanır. Batı bölümde kare narteks yer alır. Doğu yönde dışarı yarı dairesel taşkın yapan apsisle sonlanır. Güneydeki basamaklardan apsisin bema seviyesine ulaşılır.

Efsaneye göre yapı Prens Vart Batrik Ardruni tarafından eşi Maryam'ın anısına martyrium olarak yaptırılmıştır. Manastırın başına geçen oğlu başrahip Isdepanos buraya defnedilmiştir. Surp Asdvadzadzin Kilisesi'nin, manastıra hac için gelen Süryani din adamlarına tahsis edildiği bilinmektedir (Vosgiyan 1953, 143-144; Thierry 1987, 126).

Res. 13 - Surp Kevork Kilisesi güney duvarı, kuzeydoğudan görünüş

• **Surp Isdepanos Kilisesi:**

Surp Isdepanos Kilisesi yerel anlatıya göre 4. yy'a tarihlenir fakat Thierry (1987, 126) yapının 10. yy'dan daha eskiye gitmediğini yazar.

Apsisin iki yanında bulunan hücre odaları yan neflere açılmaktadır (Res. 11). Kuzey hücre odasının bir bölümü günümüze ulaşmıştır (Res. 12).

Orta nef, yan neflere ve narteks bölümüne nervürlü kemerlerle bağlanır. Kemerler köşelerde kubbeyi taşıyan duvarlara birleşir. Yan nefler beşik tonoz ile örtülüdür. Birçok kez restorasyon geçiren kilisenin kubbesi 18. yy'da yenilenmiştir. Surp Garabed ile benzer şekilde yüksek bir kasnak üzerinde konik kubbe formudur (Res. 2-3).

• **Surp Garabed (Surp Hovhannes/Vaftizci Yahya) Kilisesi:**

Manastır yapıları içinde varlığı bilinen ilk kilisedir. 7. yy başlarında bir tapınak üzerine kurulan anıt mezar şapeli olduğu kabul edilir. Ancak zaman içinde değişikliğe uğramıştır ve tarihlendirmek zordur (Thierry 1983, 394).

Merkezi kubbeli bazilikal planlı kilise, 6x10 m boyutlarındadır. Batı girişte, narteks bölümünün kuzeyinde yer alan niş Surp Hovhannes Mıgırdiç'in (Vaftizci Yahya) mezarını örter. Güney köşedeki nişte ise Episkopos Atanakin'e'nin anıt mezarı yer alır (Res. 11).

Yapının ilk evrelerinde apsisin her iki yanında hücre odaları olduğu anlaşılmaktadır. Kuzey ve kuzeydoğu duvarının çift duvar kalınlığında olması da, bu bölümde bir hücre odasına sahip olduğuna işaret eder (Kertmenjian 2014,16-17). Pek çok onarım geçirdiği bilinmektedir.

Surp Kevork Kilisesi ile Surp Garabed Kilisesi arasında, Surp Krikor Lusavoriç'in inziva alanı olduğu söylenen karanlık ve dar inziva odası bulunmaktadır (Res. 11). Kilise duvarlarının tamamının kesme taştan yapıldığı bilinmektedir. Apsise, bemanın güneyindeki merdivenden ulaşılır. Ahşap bemanın ön yüzü haçkarlarla süslenmiştir. Kertmenjian'ın (2014, 17) aktardığına göre buradaki dört mermer haçkar 1718 tarihlidir. Kilisenin tavan ve çatı örtüsü Ortaçağ'ın yenilenme döneminde gerçekleşen modernleşmenin olası bir sonucudur. Yüksek tamburun alt ve üst kenarlarını çevreleyen vurgulu dairesel iki saçak vardır. Tambur orta kısmı dört yöne bakan pencereleri olan kemerlerle süslenmiştir (Kertmenjian 2014,17).

1460'lı yıllarda, 1481'de, 1576'da, 1654'te ve 1709'da restore edilen kiliseye, kemerlerle ve piramit şeklinde bir külah ile tamamlanan sekiz kenarlı bir kubbe kasnağı eklenmiş, bu öğeler 1902'de bir kez daha yenilenmiştir (URL 6).

• **Surp Kevork Kilisesi:**

Kesin inşa tarihi bilinmeyen yapı 1850 yılında Vartabet Simon tarafından restore edilmiştir. Depremden gördüğü zarardan dolayı ibadete kapalı kalmıştır. Bir dönem kütüphane ve manastırın litürjik objelerinin muhafaza edildiği bölüm (*pastoforion*) olarak hizmet vermiştir (Thirrey 1983, 394).

Güney duvarının tamamı, batı duvarının bir bölümü ve apsisin güney bölümdeki kısmı günümüzde ayakta durmaktadır. Anlaşıldığı kadarıyla yapının iç ölçüleri yaklaşık 6x13m'dir. Batı duvarının kalınlığı 95 cm'dir. İçte kaba yonu duvar örgüsü görülürken duvar kesiti harçlı moloz taştır. Güney duvar örgü tekniği hakkında daha net bilgi vermektedir (Res. 13). Yivli sivri tuğla kemerler yalancı sütunların üzerine birleşir. Orjinal plandan anlaşıldığı üzere günümüzde kalıntıları bulunmayan Krikor A. Lusavoriç'in inziva odasına kuzeyde yer alan açıklıktan geçiş sağlanır (Res. 11).

Güncel Durum

Manastır kompleksinin görülebilen kalıntıları modern köy yerleşiminin sınırları içinde dağılmış ve oldukça tahrip olmuş durumdadır. Köy evlerinde kullanılan pek çok devşirme malzeme göze çarpar. Toprak dolgu altında kalan yer altı mekanları ve gömülü yapılar da varlığını korumaktadır.

Res. 14 - Günümüzde ahır olarak kullanılan eski misafirhane binası

Kompleksin planı ve dağılımı mevcut durumda köy yerleşimi nedeniyle kolayca anlaşılabilir değildir. Günümüze ulaşan manastır kalıntıları yok denecek kadar azdır. Ana Kilise Kompleksi üzerinde ev ve barakalar yapılmıştır. Surp Kevork Kilisesi'nin planı kısmen okunabilir durumdadır. Surp Isdepanos Kilisesi'nin kuzey doğusundaki hücre odası ile kuzey batısındaki anıt mezarın (tampara)

duvarları görülmektedir. Jamadun sütunlarından biri moloz taş görüntüsüyle ayakta durmaktadır.

Manastır çevre yapılarından olan güneydeki yemekhane binası toprağa gömülü halde ve doğusunda yapılan köy evi ile bitişiktir. Bu yapı içinde ölçekli belgeleme gerçekleştirilebilmiştir. Ana kilise kompleksinin doğusunda yer alan müştemilatlardan biri olan misafirhane yapısı ise günümüzde ahır olarak kullanılmaktadır (Res. 14). Bu bölümün fotoğraflı belgeleri yapılmış fakat ölçüleri alınamamıştır.

Risk Değerlendirmesi ve Öneriler

Tescilli manastır kompleksi kalıntılarını köy yapılarından ayırmak mümkün değildir. Bu nedenle tüm köy, tarihi bir anıt olarak değerlendirilmelidir. Manastır kompleksi ve mevcut köy yerleşimi için ortak bir koruma planı geliştirilmeli, köy evlerinin rehabilitasyonuna dönük projeler hazırlanmalıdır.

Köy evlerinde kullanılan devşirme malzemenin ve yazıtlı taşların detaylı, bilimsel envanteri çıkarılmalıdır. Özellikle yazıtlı taşlar, yerleşimin ve mimarının tarihi hakkında bilgi verebilir niteliktedir. Tarihsel olarak anıta ait olan diğer özgün malzemelerin belgelenmesi için alanda ve yakın bölgede mimari, arkeolojik ve topografik araştırmalar yapılmalıdır.

Yapının günümüze ulaşan birimleri üzerindeki sağlıksız ekler köy sakinlerini mağdur etmeyecek biçimde giderilmeli, mevcut dokunun bozulmasını engelleyici acil tedbirler alınmalıdır.

Yeghrdut Surp Hovhannes Manastırı

Merkez İlçe, Suluca Köyü

İnşa dönemi / Yılı: 13. yy

GPS: 38°45'01.7"K 41°20'25.5"D

Mevcut işlevi: Harabe

Tescil tarihi ve numarası: Van KTVKKBK 27.02.2010 tarih ve 561 sayılı kararı

Tarihçe

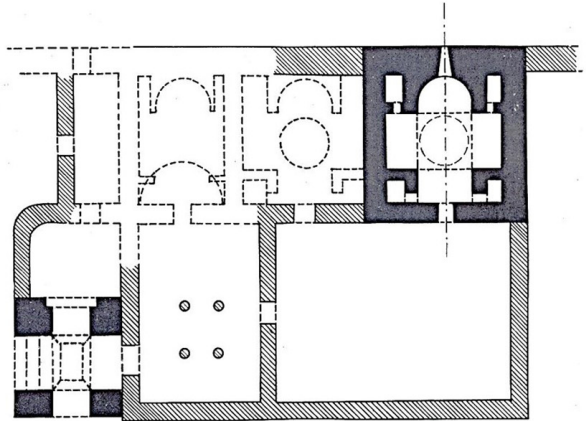
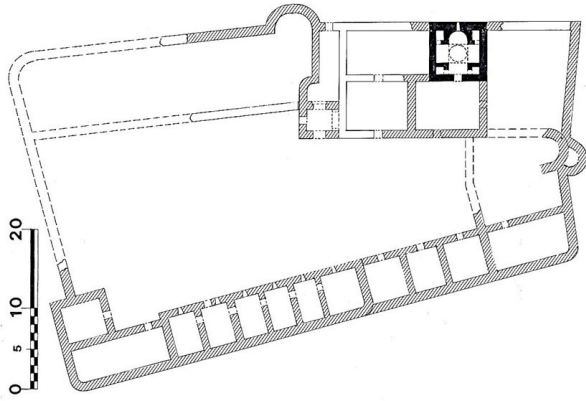
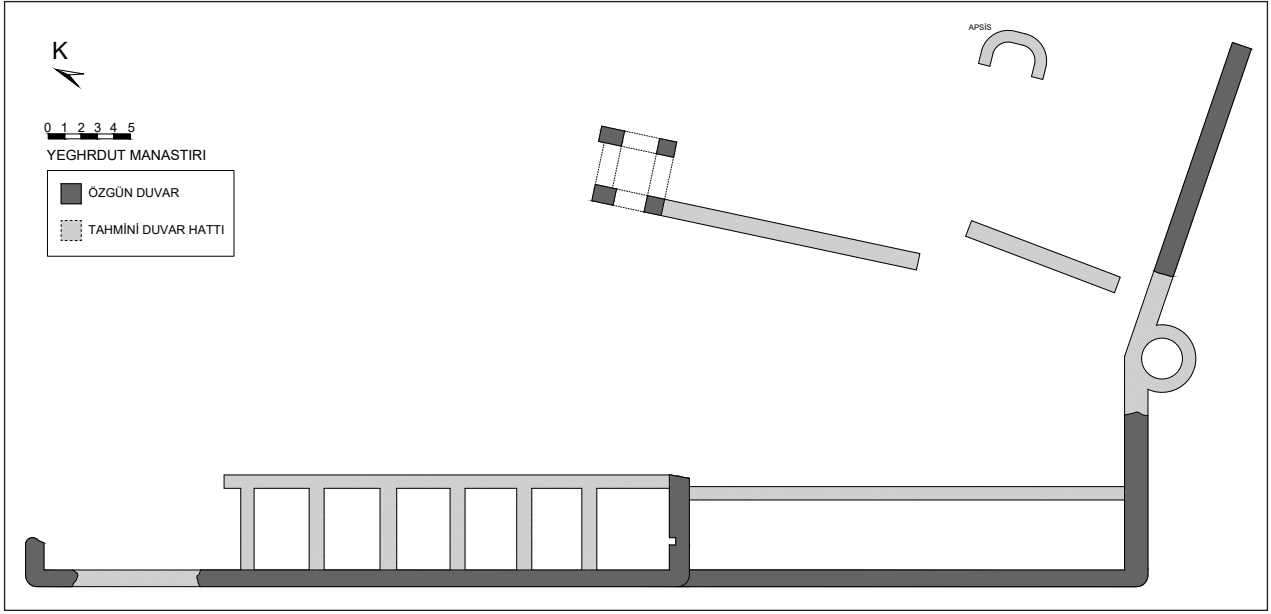
Bitlis Vilayeti'nin Muş Sancağı'ndaki Muş Kazası'na bağlı köylerden biri olan Komer, Muş'un yaklaşık 8-9 km batısında, Kurtik Dağı'nın kuzeye bakan ormanlık vadisinin yamacındadır. 'Ağillar' anlamı içeren Komer'in günümüzdeki adı Suluca'dır. Bazı kaynaklar Komer'i, eskiden bilinen Komgunk köyü ile ilişkilendirir (HHŞDP 1986, 939). 1909'da 80 haneden fazla Ermeni nüfusa sahip bir köydür. Komer'de 1890'da 70 hane Ermeni yaşadığı ve köyde 38 hanelik bir Kürt nüfusunun bulunduğu bildirilmektedir (URL 7). 1902'de köyde 63 hanede 452 Ermeni, 1910'da 60 hane, 1914'te ise 110 hanede 910 Ermeni nüfusu kaydedilmiştir. Ermeni Patrikhanesi kayıtlarında, 60 hanede 600 Ermeninin yaşadığı Komer'de, Meryem

Ana Kilisesi ile ve 30 öğrencili bir okulun bulunduğu zikredilmektedir (Kévorkian-Paboudjian 2012, 489).

Bugün Suluca Köyü (Komer) sınırları içinde yer alan Yeğirtud Manastırı, Muş'un 20 km batısında, Surp Garabed Manastırı'nın karşısında, Suluca Köyü'nden 3 km uzaklıkta, Bingöl sıradağlarını, Süphan'ı ve Muş Ovası'nı temaşa eden çok geniş bir panoramaya hakim, Sim veya Sev dağının (Sasun dağları?) kuzey yamaçlarında ormanlarla çevrili bir alanda konumlanmıştır. Bu manastır, "Surp Hovhannes Mıgırdiç", "Ardzıvaper Surp Nişan" veya "Şişyuğo Vank" olarak da anılmıştır. Manastıra ve adına dair birkaç efsane söylenegelmiştir (HHŞDP 1988, 193). Rahip Vosgiyan, Surp

Res. 1 - Manastır kalıntılarının hava fotoğrafı

Res. 2 - Thierry'nin 1983 tarihli makalesinden alınan plan

Krikor Lusavoriç'in bu kiliseyi kurduğunu ve buraya Surp Hovhannes Mıgırdiç'in (Vaftizci Yahya) ve Surp Atanakin'e'nin röliklerinden yerleştirdiğini, böylece manastıra da Surp Hovhannes adının verildiğini yazmaktadır (Vosgiyan 1953, 93).

Bir diğer rivayete göre, ilk aydınlatıcılar olan iki havari Tateos ve Partoğemeos Ermenistan'a

gelirken, Fenike yapımı yeşil renkli bir şişe içinde Musa'nın peygamberleri, Samuel'in Davud'u, Mecdelli Meryem'in Mesih'i, Mesih'in havarileri kutsadığı yağı getirip, şişeyi söğüt ağacının köklerine yakın bir yere saklarlar. Bundan ötürü manastıra "Şişyuğvank" (Yağ şişesi) Manastırı adı verilmiştir (HHŞDP 1988, 194). Yazılı tanıklıklara göre havarilerin ağacın altına yağ şişesi ile birlikte sakladıkları kutsal haçın parçası, Maria Magdalena'nın, Surp Hovsep'in ve Arimatyalı Yusuf'un rölikleri mucizevi bir şekilde ortaya çıkar. Bir kartal tarafından buraya dikildiği rivayet edilen bu söğüt ağacına ithafen manastıra "Yeğirtudi Vank" adı da verilmiştir (Vosgiyan 1953, 93-96).

Dönemindeki anlatılardan da anlaşıldığı üzere şifalı olduğuna inanılan bu söğüt ağacının tarifi ve hikayesi farklı yerlerde karşımıza çıkar. Vosgiyan'ın (1953, 93-96) da bahsettiği söğüt ağacı ile ilgili mitolojiler ve tarifler manastırın faal dönemi ve sosyal hayatı hakkında da bilgiler sunmaktadır.

Yeghurdut Surp Hovhannes Manastırının kesin inşa tarihi ve kurucusunun adı bilinmemektedir. İlk önce havari Tateos eli ile kurulduğu da söylenmekle birlikte Surp Vrtanes veya Surp Krikor Lusavoriç'e atfedilmektedir (Vosgiyan 1953, 104-105). Manastırla ilgili ilk bibliyografik kanıt 13. yy'da Vartan Areveltsi'ye aittir. Manastır, 15-16. yy'da faaliyet gösteren ünlü bir el yazması kitap geleneği merkezidir. İçerisinde bulunan üç yıkık kilisenin yapım tarihi kesin değildir. En geç 13. yy'da inşa edildiği kabul edilmektedir. 1650'de yapılan restorasyon ile

Res. 3 - Kemerli geçiş mekanı

manastırın çatıları, kubbeleri ve diğer odalar güçlendirilmiş, geniş hücreleri yaptırılmıştır. 1707'de kapsamlı bir onarım daha geçirmiş olan manastırın (Thierry 1983, 130-131), Bitlis Şerefiye Camii taç kapısına yakın benzerlik gösteren çan kulesinin inşası veya onarımı 1828'de Boğos Kalfa eliyle yapılmıştır (Vosgiyan 1953, 102-3). Kilisenin içinde ve dışında bağımsız inziva odaları, şapel ve Surp Atanakine, Surp Asdvadzadzin, Surp Kevork ve Surp Sarkis'e adanmış ibadethaneler bulunduğu bilinmektedir (Balyan 2008, 254).

Manastırın diğer kilisesi olan Surp Isdepanos yakınlarındaki mezarlıkta manastırın önemli din adamları gömülmüştür. Yerleşkede dini önderlik merkezi ve otuzdan fazla odası olan iki katlı bir misafirhane ve bir müzik okulu vardır. Vartavar, Asdvadzadzin ve Khaçverats yortularında kalabalıklar halinde halkın coşkuyla ziyarete gittiği manastır, 20. yy'ın başlarında geniş bir yüzölçümüne, geniş çayırlara ve ormanlara sahiptir (Vosgiyan 1953, 103, 128-9; Balyan, 2008, 254). 1910'da manastırda 40 kadar çocuğu barındıran bir yetimhane hala faaldir ve Birinci Dünya Savaşına kadar hizmet etmeye devam etmiştir (HHŞDP 1988, 194; Kévorkian-Paboudjian 2012, 487-488).

Mimari

Yeghrdut Surp Hovhannes Manastırı, bilinen diğer adıyla Kızıl Kilise günümüzde Suluca

Res. 4 - Kuzey-güney doğrultulu batı duvar ve farklı örgü teknikleri

Köy'ün yaklaşık 3 kilometre batısında, 1860 metre yükseklikte yer alır. Bugün sadece kalıntıları görülebilen manastırın yapım tekniği yığmadır, farklı taş ve tuğla örgüleri kullanılarak inşa edilmiştir. Yapının yamaca dönük batı cephesindeki beden duvarları kısmen ayakta, bu duvarlar dışında kalıntılar neredeyse zemin seviyesinde olup plan izinin bütüncül olarak okunması oldukça zordur (Res. 1).

67 m uzunluğundaki batı duvarı, iki ana mekanı tanımlamaktadır. Bu duvara dik konumlanan paralel kısa duvarlar manastırın konaklama birimlerinin yer aldığı alanlar olmalıdır. Bu odaların uzunluğu 5 m'dir, genişlikleri 3 m ve 4,5 m aralığında değişmektedir. Batı duvarının güney ve kuzey köşeleri planda dairesel

kesitlidir. Batı duvarın güney ucundan başlayan ve doğu yönde devam eden duvar kalıntısı yaklaşık 12 m sonra daire planlı bir kalıntıya erişir. Buradan sonra güneydoğuya yönelen duvar bu yönde takip edilebildiği kadarıyla yaklaşık 18 m uzunluğundadır. Güneydoğuya yönelen güney duvar hattının bitiş hizasından yaklaşık 10 m kuzeyde yay biçimli başka bir kalıntı göze çarpmaktadır. Dolgu toprak seviyesinde kalıntıları nispeten okunabilen bu duvar Thierry'nin (1983, 384-386) makalesinde yer alan manastır planından da anlaşılacağı üzere manastır şapellerinden birinin apsis duvarıyla ilişkilidir (Res. 2). Yoğun toprak dolgu ve hasar dolayısıyla, şapelin devamlılığı ve sınırları hakkında bir şey söylemek mümkün değildir.

Manastırın üst yapısı okunabilen tek kalıntısı, kuzey-güney yönünde uzanan birbirine paralel iki kemerdir. Bu kemerlerin ayakları arasında doğu-batı yönünde yer alan kemerler, üzengi seviyesindeki taşlarından okunabilmektedir (Res. 3). Bir geçiş mekanı olduğu tahmin edilen bu yapı kalıntısının dış kenar plan ölçüleri yaklaşık olarak 4,5 m'dir. Yapının güney ayağına bitişik duvar, zemin seviyesinde yaklaşık 16 m kadar devam etmektedir.

Yapımında kesme taş, kaba yonu taş ve tuğla kullanılan duvarlar farklı inşaa tekniklerine sahiptir. Aynı duvarda farklı seviyelerde gözlenen farklı örgü teknikleri yapının dönemsel müdahaleler gördüğüne işaret eder (Res. 4). Manastırın kuzeyindeki yapı kalıntısı bir kat seviyesine kadar yığma tuğladır, duvarın iç dolgusunda moloz ve tuğla birlikte kullanılmıştır. Tuğla duvarın üzerinde kaba yonu taş örgüyle bir yarım kat daha yer alır. Kuzey kalıntıya bitişik güney kalıntının duvarları ise kaba yonu taş örgüyle başlar, iki seviyede 7-8 sıralı tuğla hatıllar görülür. İki hatıl arası mesafe yaklaşık 2,5 m'dir. Tuğla duvar kesitlerinde, duvarın iç ve dış yüzünde 27-28 cm kalınlığında tuğla, dolgusunda ise 40 ila 60 cm arasında değişen kalınlıkta moloz taş ve tuğla kullanılmıştır.

Yapı kalıntılarında iç mekan özelliklerini algılayabilmek mümkün değildir, yalnızca bitişik yapıların ortak beden duvarının kuzey yüzünde bir niş görülür.

Güncel Durum

Yeghrdut Surp Hovhannes Manastırı günümüzde kısmen ayakta kalmış bir harabe olarak nitelendirilebilir. Kalıntılardan bütüncül plan şeması anlaşılabilir. Kalıntılardan yıkılan duvarların/yapıların kalıntıları göze çarpar ve neredeyse tüm iç ve dış mekanlar yoğun moloz ve toprak dolgu ile örtülmüştür. Toprak zemin seviyesinde devam eden plan izleri bu sebeple takip edilememektedir. Duvarlarda yoğun malzeme kaybı gözlenir, yapı elemanları tüm hava koşullarına karşı korunmasız durumda olduğundan mevcut hasarların hızlanarak artacağı söylenebilir.

Yapıya en yakın yerleşim yeri olan Suluca Köyü 3 kilometre uzaklıktadır ve araç yolu ile arasında birkaç yüz metre vardır. Yapı, kolaylıkla ulaşılacak bir konumda değildir. Bunun bir diğer sebebi de coğrafi koşullardır. Dağlık bir arazi içinde ve oldukça yüksek rakımda konumlanır.

Yapının kuzeybatısında mevsimlik kullanıldığı düşünülen bir kulübe yer alır, ziyaret sırasında burada yaşanıldığına dair bir izle ulaşılmamıştır. Çevrede yapı hakkında bilgi veren herhangi bir eleman yer almaz.

Risk Değerlendirmesi ve Öneriler

Saha araştırması sırasında yapının muhtelif yerlerinde görülmüş olan kaçak kazı izleri ve duvarlara dayalı bırakılmış kürekler defineciler tarafından sıklıkla tahrip edildiğini göstermektedir. Yapı kalıntılarının strüktürel olarak kötü durumda olması ve çevre şartlarının mevcut durumu daha da kötüleştirdiği göz önünde bulundurulduğunda izinsiz/kaçak kazıların çok daha hızlı şekilde bozulmalara ve büyük zararlara sebep olacağı açıktır.

Yeghrdut Surp Hovhannes Manastırı dönemdaşı yapılar içinde anıtsallığıyla çok önemli bir yere sahiptir, yapı hakkında bilimsel çalışmaların yürütülebilmesi için önce güvenliği sağlanmalıdır. Ardından yapılacak bakanlık denetimli arkeolojik kazılarla belgelenerek yapının mimari özellikleri gün yüzüne çıkarılabilir. Yürütülecek olan arkeolojik araştırma yapının farklı dönemlerde geçirdiği değişikliklerin de tarihlenmesine yardımcı olarak restitüsyon çalışmasının yapılabilmesini sağlayacaktır.

Migre Hamamı

Merkez İlçe, Dere Mahallesi, İncebel Mevkii	İnşa dönemi / Yılı: Bilinmiyor
GPS: 38°43'40.2"K 41°29'11.3"D	Mevcut işlevi: Harabe
Tescil tarihi ve numarası: Erzurum KTVKKBK 27.06.1990 tarih ve 248 sayılı kararı	

Tarihçe

Migre Hamamı, eski Tsori Tağ (Küçük Vadi) Mahallesi'nde yer almaktadır. Tsori Tağ, adından anlaşıldığı üzere, Sasun Dağları'ndan inen ırmakların aktığı tepeciklerde konumlanmıştır.

Tarihsel metinlerden de anlaşıldığı üzere 19. yy'ın ortalarında, tarihi Muş merkezinde 5 taş kilise, 3 cami, 3 kervansaray, hamam, çok sayıda değirmen, 400 dükkân ve diğer kentsel yapılar bulunuyordu (Kévorkian 2012, 489). Üzerinde herhangi bir kitabe ya da tarihi belge bulunmayan Migre Hamamı'nın da bu anlatıdan yola çıkarak 19. yy boyunca faal olduğunu düşünmek mümkündür.

Mimari

Plan kurgusu ve mekan dizilimi açısından bölge ve Anadolu hamam mimarisinin dışında atipik bir örnek olarak değerlendirilebilecek olan Migre (Dere) Hamamı, Muş tarihi kent merkezinde Dere Çayı batı kenarında, 366 Ada-10 parselde yer almaktadır (Öztürk 2020, 263). Engebeli bir alanda yer alan hamam yapısı kuzey yönünde tamamen, doğu ve batı yönlerde ise kısmen toprağa gömülü vaziyettedir. Güncel olarak, plan düzenini ve ana beden duvarlarını büyük ölçüde korumuş olan yapının üst örtüsü tamamen toprak ve yeşil doku ile kaplı da olsa günümüze ulaşabilmiştir (Res. 2).

Res. 1 - Migre Hamamı, güneydoğudan genel görünüş

Res. 2 - Kuzeyden görünüş ve toprak, yeşil örtü ile kaplı üst örtü

Hamam; iki parçalı bir soyunmalık (*apodyterium*) bölümü, bu bölümden ulaşılan ve doğrudan dış mekan ile ilişkili bir açıklığı bulunan ılıklik (*tepidarium*), sıcaklık (*caldarium*) ve sıcaklığa bağlı iki adet halvete ve su deposu mekanlarından oluşmaktadır. Hamamın külhane büyük olasılıkla toprak altındaki kuzey yönünde bulunmaktadır fakat güncel olarak bu kısmı algılamak mümkün değildir (Res. 1).

Kuzey-güney doğrultusunda uzanan 9,55x19,60 m boyutlarında dikdörtgen formu hamam yapısının beden duvarları 90-93 cm kalınlıkta seyretmektedir. Yığma tekniğinde inşa edilmiş yapıda kullanılan ana malzemeler moloz taş ve tuğladır. Tüm iç ve dış duvarlar moloz taş örgülüdür. Soyunmalık ve sıcaklık kısımlarındaki ana üst örtü taşıyıcı kemerleri siyah ve beyaz renkli kesme taşlarla; tüm kapı, kemer ve tonoz üst örtüler ise tuğla ile inşa edilmiştir (Res. 3). Yapıda gözlemlenen harç gri renkli, kireç esaslı ince agregalı geleneksel bir harçtır (Öztürk 2020, 273).

Oldukça harap durumdaki Migre Hamamı'na biri güney, üçü doğu cephesinde olmak üzere toplam dört kapı açıklığı ile ulaşılabilir. Bu açıklıklardan üçü soyunmalık kısmına biri ılıklik kısmına erişimi sağlar. 6,02x6,75 m plan ölçülerindeki soyunmalık kısmı 57 cm genişliğinde bir kemer ile birbirinden ayrılan, tuğla beşik tonoz ile örtülü eş iki parçadan oluşmaktadır. Güney yöndeki açıklığın özgün boyutunu yoğun bozulmadan dolayı

Res. 3 - Renkli taş ve tuğla örgü detayları

belirlemek mümkün değildir. Doğu yönündeki mazgal formulu iki kapı açıklığı duvar iç cidarında 1,72 m, dış cidarda 1,28 m genişliktedir. Mekanın güney duvarında 50 cm derinlik ve 145 cm genişlikte dikdörtgen planlı bir niş bulunur. Soyunmalık hacminin birbirine eş iki diliminden kuzey yönde olanın batı duvarında yarım daire biçimli bir niş daha yer alır. 1,81 m genişlik ve 1,50 m derinliğe sahip bu nişin özgün işlevi tespit edilememiştir.

Ilıklık bölümüne, soyunmalığın kuzey duvarında yer alan 1,22 m genişliğindeki kapı açıklığı ile erişilir. Kapının batı yönünde 1,10 m genişlikte bir pencere açıklığı bulunmaktadır. 2,08x3,38 m boyutlarındaki dikdörtgen planlı ılıklık hacmi beşik tonoz ile örtülüdür. Güneydoğu ucunda, yapının dere yönündeki doğu cephesine açılan beşik tonoz ile örtülü bir koridor bulunur. 84x232 cm boyutlarındaki bu koridor dış cepheye de kemerli bir açıklık olarak yansımaktadır. Ilıklık ile sıcaklık arasındaki kapı açıklığı 1,17 m'dir ve üzerine kemer formu oyulmuş tek parça taş lento ile oluşturulmuştur. Lentoyu düşeyde taşıyan taş lentolar iki yönde de yok olduğu için bu noktadaki kapı açıklığı genişleyerek 1,35 m

olmuştur. Söz konusu açıklık sıcaklık mekanına erişimi sağlamaktadır.

Sıcaklık bölümü kuzey-güney yönünde 61 cm genişliğe sahip, kesme taştan imal edilmiş birbirine paralel iki adet sivri kemer ile üç dilime bölünmüştür. Bu kemerlerin formunu takip eden sivri tonoz, tuğladan imal edilmiştir. Doğu yönünde açılmış iki adet mazgal biçimli pencere ile sıcaklık mekanının aydınlatılması amaçlanmış olmalıdır. Mahremiyet ve hamam kullanımı açısından örneğine rastlanmayan bu durum, yapının bu yönde Dere Çayı'na bakıyor olması ile ilişkilendirilmiştir. Sıcaklık hacminin batı duvarında, mekanın ana sivri tonozunun tersi yönünde, duvarı ortalayacak biçimde bir pilaster ve iki adet yarım sivri kemer kompozisyonu yer alır. Dekoratif amaçlı bu simetrik düzenleme, pilasterin iki yönündeki eş boyutlu üçer niş ile zenginleştirilmiştir. Ana kemer üzenği kotunu yakalayan bu dekoratif sivri kemerlerin altında, simetri aksında bir adet kemerli niş bulunmaktadır (Res. 4). Sıcaklık tonozunda, Anadolu'da bir çok üst örtü örneğinde görülebilen dekoratif ve akustik amaçlarla tekli-üçlü-altılı düzende organize edilmiş 'aks-ı seda' küpleri görülmektedir (Res. 5).

Res. 4 - Sıcaklık genel görünüm

Sıcaklığın güney yönünde 59 cm genişlikteki kapı açıklığıyla ulaşılan, 95x107 cm plan ölçülerinde bir halvet bulunur. İkinci bir halvet de kuzeyde, birincinin tam karşısında konumlanır. Kuzeydeki ikinci halvet odasına 64 cm genişliğindeki kapı açıklığından ulaşılır. 1,79x2,11 m ölçülerindeki hacmin kuzey duvarında 31 cm derinlik ve 37 cm genişlikte bir adet niş bulunur. İki halvet odası da birer mazgal pencere ile doğu cephesinden doğrudan ışık almaktadır. Sıcaklığa bağlı son mekan ise, hacmin kuzeybatısındaki 68 cm genişlikte bir açıklıkla ulaşılan su deposudur. Tamamen tuğladan inşa edilmiş su deposu 3,71x2,11 m boyutlarındadır ve batı yönünde bir niş görülmektedir. Yapı ziyareti sırasında girilemeyen su deposunun özgün açıklığı yüksek kotta yer almaktadır. Özgün tasarımında bu kısma muhtemelen günümüze ulaşmayan bir merdiven sistemiyle ulaşılmaktaydı.

Yapının çatı sistemi güncel durumda yoğun bitkilenme sebebiyle net olarak algılanamamakla birlikte, örtü sisteminin dışa da yansıdığı anlaşılmaktadır. Özgün çatı kaplamasına dair herhangi bir ize rastlanamamıştır. Yapının kuzey cephesinde olasılıkla özgün çörtten yeri olduğu düşünülen bir nokta tespit edilse de, kesin değildir. Üst örtüde sıcaklık mekanına tekabül eden bir havalandırma boşluğu-bacası yer almaktadır.

Güncel Durum

Oldukça harap durumda olan Migre Hamamı'nın hangi tarihe kadar işlevini koruduğu

Res. 5 - Aks-ı seda küpleri

bilinmemektedir. Mevcut durumda harabe karakterinde olan yapıda ciddi statik çatlaklar görülmekte ve özellikle üst örtü yoğun bozulmaya açık durumdadır. Beden duvarlarında da yoğun malzeme kaybı ve bozulma görülen yapının iklim bazlı risklere ve vandalizme son derece açık bir durumda olduğu görülmektedir. Yapının iç mekan duvarlarında yoğun duman izleri (is) görülmektedir. Kontrolsüz bir şekilde kaderine terk edilmiş yapının topografya ile kurduğu ilişki de bir dezavantajdır.

Risk Değerlendirmesi ve Öneriler

Migre Hamamı, dere kenarında bir yamaca yaslanmış durumdadır ve toprak kayması ve su taşkınlarına bağlı risklere oldukça açık bir konumdadır. Yapının uzun zamandır kullanılmıyor oluşu onu tahribata açık hale getirmiştir. Yapılması gereken ilk iş yapının mevcut durumunda üst örtüye fazlaca yük getiren toprak doglu ve bitki katmanından, kontrollü ve gerekli statik incelemeler dahilinde kurtarılması, yapılacak acil müdahalelerle olası yıkım ve malzeme kaybının en aza indirilmesi ve bir koruma çatısı ile iklim koşullarından etkilenmez hale getirilmesi olmalıdır. Yapının çevresi kontrolsüz insan girişini engelleme amaçlı kapatılmalıdır. Dere Hamamı son derece özgün plan özellikleriyle önem arz eden bir yapı olarak, acilen bilimsel bir belgeleme ve restorasyon çalışmasına tabi tutulmalı ve yapı yakın çevresiyle birlikte ele alınıp kamusal bir işlevle bölgeye kazandırılmalıdır.

Haspet Kalesi

Merkez İlçe, Soğucak Köyü	İnşa dönemi / Yılı: 5. yy.
GPS: 38° 42' 47.76" K, 41°30'52.90" D	Mevcut işlevi: Harabe
Tescil tarihi ve numarası: Erzurum KTVKKBK 27.06.1990 tarih ve 248 sayılı kararı	

Tarihçe

Muş Merkez İlçesi'ne bağlı, araçla 15 dk mesafedeki Soğucak (eski Mogunk) Köyü'nde 1880'de 497, 1914'te ise 600'den fazla Ermeni yaşamakta idi (HHŞDP 1991, 863). A-To (1912, 106), köy halkının 58 Ermeni ve 6 Kürt evinden, Sasuni (1956, 352) ise 50 Ermeni evinden oluştuğunu yazmaktadır. 1913-1914 Ermeni Patrikhanesi kayıtlarında göre Mogunk köyünde 67 hanede 379 Ermeninin yaşadığı, bir kilise ve 45 öğrencili bir okulun bulunduğu görülmektedir (Kévor-kian-Paboudjian 2012, 489).

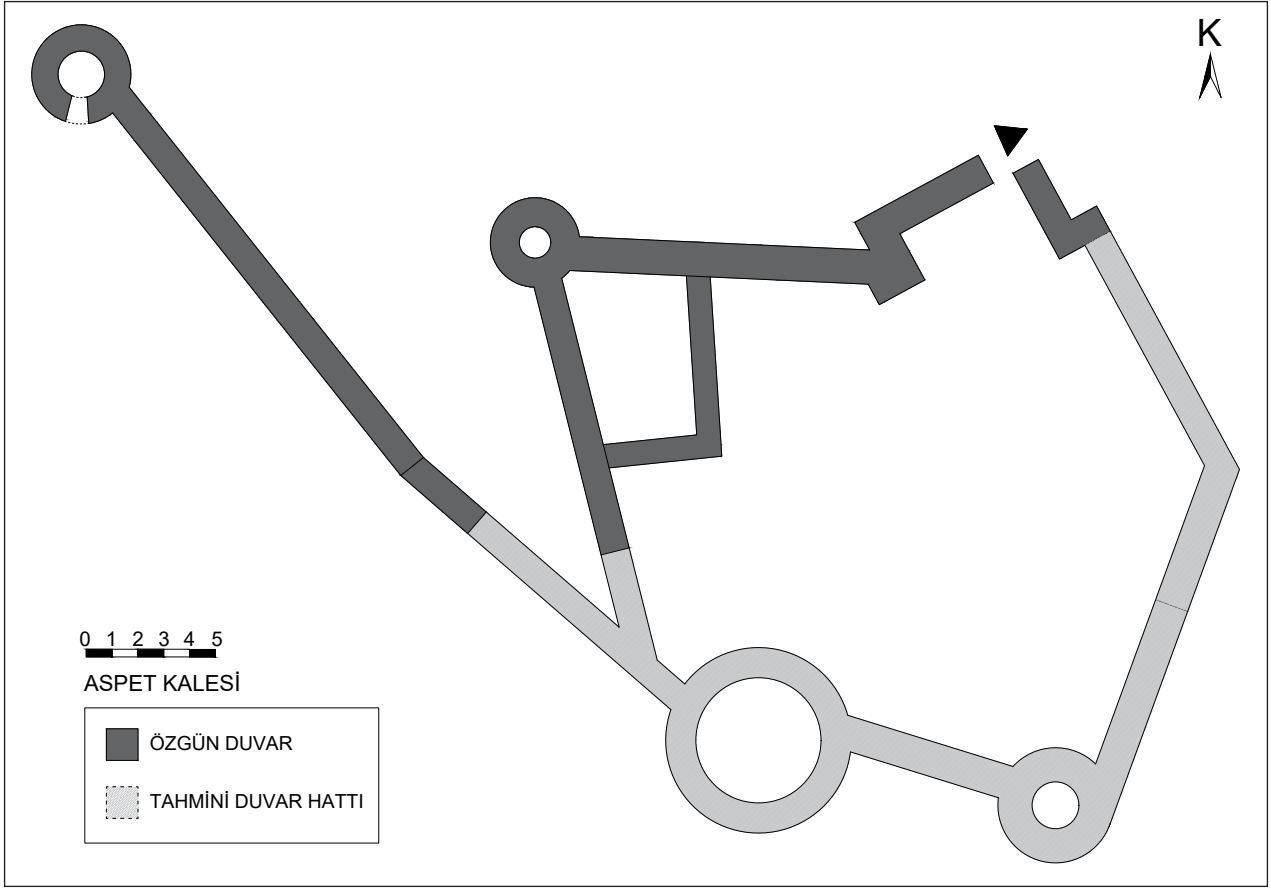
Mogunk'un bir el yazması kitap geleneği merkezi olduğu, burada hazırlanmış olan 1433 tarihli bir İncilin varlığı bilinmektedir (2012, 863). Tarihçi Hovhan Mamikonyan (1989, 99,

106) 7. yy'da Magi'lerin şehit edilip bu köyün bulunduğu mahalde gömülmelerine istinaden, buranın Moggunk yani Mogunlar olarak anıldığı görüşündedir. Ancak tarihçinin bahsettiği yer aslında Haşdenits bölgesindeki Mogunk değil, Grhen Köyüdür. Mokunk adı Hoğunk, Magunk veya Magunats olarak da zikredilmiştir. Nitekim köyün 2 km güneyindeki bir tepede yükselen Asdğaberde kaynaklarda Magunats Perd adı ile karşımıza çıkmaktadır (2012, 652).

Houshamadyan'ın, Ermeni Patrikhanesinin 1878, 1902 ve 1913-1914 tarihli nüfus sayımı kayıtlarına dayanarak aktardığı Muş Ovası'ndaki Ermeni köyleri listesinde Mogunk'ta bir Protestan Ermeni cemaatinin yaşadığı görülmektedir. Köye dair verilen bilgiler ışığında, köyde yıkılmış

Res. 1 - Haspet Kalesi genel görünüş

olan ahşap yapılı Surp Isdepanos Kilisesi ile taş yapılı Surp Kasbar Kilisesi'nin, harabe halindeki Surp Pırgıç ve Surp Tuxhmanug Kiliseleri ile adları bilinmeyen iki kilise harabesinin, Protestan cemaatine ait bir ibadethanenin son olarak da Mogunk Köyü yakınlarındaki Kasbar Manastırı'nın bulunduğu anlaşılmaktadır (URL 8).

Asdğaberd - Haspet Kalesi Soğucak (Magunk-Mogunk) Köyü yakınında ve Arakelots Manastırı ile aynı bölgede bulunmaktadır. Ermeni kaynaklarında genellikle Magunats Perd (Makunk/Magunk/Magunluların kalesi) olarak da anılan yapı, 5. yy'a tarihlendirilen en ünlü Ermeni kalelerinden biridir. Bir rivayete göre kale, Asdğaperd tanrıça Asdğig tarafından inşa edilmiş olup, görünüşe göre kurucusunun adı ile anılagelmiştir. Diğer bir mitolojik söylenceye göre; Tanrıça Asdğig, ejderha savaşlarından sonra dinlenmeye geldiğinde tanrı Vahagn'ı burada ağırlamıştır. Mamigonyan kale ile birlikte Asdeğunk, Asdeğonk veya Asdğonk olarak anılan büyük bir kiliseden söz etmiştir. Asdğaberd daha sonra Avcı Avo'nun kalesi olarak da zikredilmiştir. Bölgede yaşayan Kürtler tarafından Haspet olarak adlandırılan kalenin çevresinde arkeolojik kalıntılar ortaya çıkmıştır (HHŞDP 1986, 344; HSH 1974, 577; Mamigonyan 46, 52, 103, 114).

Mimari

Haspet Kalesi, Muş şehir merkezine yaklaşık 4,5 km mesafede, Soğucak Köyü'nün 1,5 km güneydoğusundadır (Res. 1). Köyden toprak bir yol kullanılarak kalenin yakınına kadar ulaşmak mümkündür. Uzaktan bakıldığında, duvar inşasında kullanılan moloz taşların dağ sırtındaki doğal kayalar ile aynı malzemeden olması nedeniyle, kaleyi doğal peyzajı içinde algılamak güçtür. Yapı, dağ sırtının güneye bakan yamacında, ovaya hâkim bir noktada bulunur. Oldukça eğimli bir yamaç üzerinde bulunması onu doğal bir korunak haline getirir.

Haspet Kalesi'ni küçük bir kale olarak tanımlamak mümkündür. Yapının bütünü yaklaşık 750 m², beden duvarları ve burçlarla sarılı suriçi olarak tanımlanabilecek alanı yaklaşık 500 m² büyüklüğündedir. Kaleden günümüze dört adet burç ve sur duvarları ulaşmıştır. Düzgün olmayan beşgen formdaki suriçine, güneybatı köşesinden tekil bir sur duvarı bağlanır ve bu duvar kuzey yönünde devam ederek burç ile sonlanır. Kalenin kuzeydoğu köşesinde, suriçine açılan küçük bir giriş açıklığı ve bu açıklıkla ilişkili olduğu anlaşılan bir mekan dizisi ve duvar kalıntıları dikkati çeker.

Res. 2 - Haspet Kalesi balık sırtı duvar örgüsü

Yapının duvarları, taşların bir sıra sağa, bir sıra sola eğik olarak kat kat dizilmesiyle oluşturulan balıksırtı duvar örgüsüne¹ sahiptir² (Res. 2). Sadece birkaç noktada; duvar köşelerinde ve açıklıkların sövelerinde yatay derzli taş sıralarının da kullanıldığı görülür. Burçlarda yaklaşık 1 m, sur duvarlarında ise 1,10-1,30 m kalınlığındaki duvar örgüsünde beyaz renkli kireç esaslı bağlayıcı harç kullanıldığı tespit edilmiştir. Burçlar ve sur duvarları ana kaya ile ilişkilendirilmiştir (Res. 3).

Burçlar, dairesel kesitli konik formdadır (Res. 2 ve Res. 4). Güneybatı burcu 1,8 m çapındadır. Bu burcun doğuya bakan cephesinde özgünlüğünü koruyabilmiş bir açıklık bulunur. Söveleri yatay derzli kabayonu taş örgüdür. Açıklık üzerinde kesit kayıpları olduğu için yapım tekniği tam olarak anlaşılammakla birlikte açıklık olasılıkla düz atkı ile geçilmiştir. Burçlarda duvarların üst kısımları yok olduğundan özgün halinde burcun yüksekliği ve örtü sistemi ile ilgili yorum yapmak güçtür.

1. Opus spicatum olarak da adlandırılan bu örgü tipi, Roma Dönemi duvar teknikleri arasındadır; Ortaçağ'da da kullanılmaya devam edilmiştir.

2. Yeghrdut Surp Hovhannes Manastırı (Kızıl Kilise) güney duvarı ve batı duvarının güneyinde birkaç dizi balıksırtı örgü tespit edilmiştir.

Res. 3 - Ana kaya ile ilişkilenen duvarlar

Suriçinin kuzeybatı köşesindeki burcun duvarlarında yaklaşık 17-20 cm çapında dairesel kesitli ahşap elemanların farklı kotlarda geride bıraktığı boşluklar görülür (Res. 2). Duvar kesitini enine doğrultuda geçen bu elemanların, hatıldan ziyade duvar yüzeyinden taşan bir konsol elemanı gibi kullanıldığı anlaşılmaktadır. Burç duvarlarına mesnetli ahşap bir platformun belki de ilk yapım aşamasında kullanıldığı varsayılabılır. Ancak daha iyi bir değerlendirme yapılabilmesi için bölgedeki diğer savunma yapılarının incelenmesi yerinde olur.

Res. 4 - Konik formlu burç

Güncel Durum

Haspet Kalesi'nin burç ve sur duvarları kısmen günümüze ulaşmıştır. Yapının içinde bulunduğu alan, yıkılan burç ve sur duvarlarının moloz taşları ve toprak ile dolmuştur. Yapı uzun süredir kullanılmadığı için bakım ve onarım görmemiş ve bu nedenle hasarlar büyümüştür. Mevcut yapısal elemanlarda hasarlar genel olarak; kesit kayıpları, oyuklar ve çatlaklar şeklindedir. Yörede özellikle kış aylarında sert iklim koşulları hakimdir, üst örtü kayıp olduğu

için her geçen gün bozulma devam etmektedir. Haspet Kalesi yerleşim birimlerinden uzakta olduğu için güvenlik sorunları da bulunmaktadır. Alanda kaçak kazıların yapıldığı, kule ve sur duvarlarına zarar verildiği anlaşılmaktadır.

Risk Değerlendirmesi ve Öneriler

Haspet Kalesi'nin yavaş yavaş yok olmasının engellenmesi için koruma çalışmalarına ihtiyaç duyulmaktadır. Alanın arkeolojik niteliği nedeniyle, burada mevcut durumun korunmasına yönelik konservasyon ağırlıklı bir yaklaşım izlenmeli, her türlü rekonstrüksiyon tipi müdahaleden kaçınılmalı ve tamamlamalar sadece yapının kritik yapısal sorunlarının bulunduğu noktalarda yapılmalıdır.

Bakanlık denetiminde yüzey araştırması ve sonrasında kazıların yapılması hem yapı ile hem de genel olarak bu bölgenin tarihi ile ilgili bilgilerin zenginleştirilmesine katkı sunacaktır. Bu çalışmaların yerel kaynakların ve kurumların da gelişimi için faydalı olabileceği öngörülmektedir. Arkeolojik kazılarla alandaki moloz taş ve toprak dolgunun kaldırılması koruma projesinin geliştirilme sürecine de katkı sağlayacaktır.

Haspet Kalesi'nin Muş şehir merkezine yakın olması, günü birlik ziyaretçilerin bu alanı ziyaret edebilmeleri için bir avantajdır. Ziyaretçilerin yapıya güvenle ulaşmaları ve yapıyı deneyimlemeleri için koruma projesi kapsamında ziyaretçi yönlendirme çözümleri geliştirilebilir. Ancak daha üst ölçekte, yöredeki diğer savunma yapılarını da içine alan bir çalışma ile farklı gezi güzergahlarının tasarlanması ve bu yapıların daha görünür kılınması bölgeye katkılar sunabilir.

Surp Marine Kilisesi

Merkez İlçe, Kale Mahallesi	İnşa dönemi / Yılı: Bilinmiyor
GPS: 38°43'43.41"K, 41°29'15.26"D	Mevcut işlevi: Harabe
Tescil tarihi ve numarası: Erzurum KTVKKBK 28.02.2008 tarih ve 852 sayılı kararı	

Tarihçe

Yerelde ve kayıtlarda Surp Marine Kilisesi (URL 9) olarak geçen yapı hakkında kaynaklarda kısıtlı bilgi bulunmaktadır.

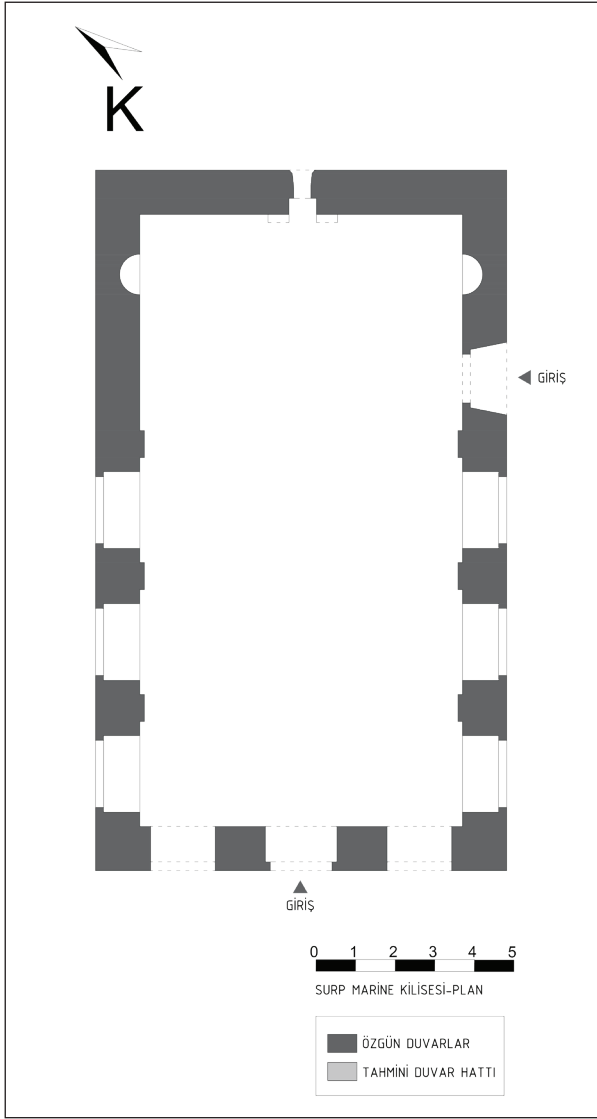
Surp Marine Kilisesi, Muş eski yerleşimindeki sekiz kiliseden biridir (Safrasdyan 1965, 183). 1915 yılına kadar işlerliğini sürdüren kilise Muş'un en güzel kilisesi olarak bilinmiştir ve merkez kilise olarak da anılmıştır. Farklı zamanlarda tarihi Muş merkezinde Surp Giragos, Surp Sarkis, Surp Pırgıç, Surp Avedaranots, Surp Isdepanos, Surp Marine, Surp Harutyun kiliselerinin adları anılmaktadır. En eski kilise ise 851-852 olayları ile ilgili olarak adı geçen Surp Pırgıç Kilisesi'dir (URL 10). 20. yy başında Muş Ermeni mahallerindeki faal kiliseler ise, Surp Harutyun Kilisesi (Verin Tağ

Mahallesi), Surp Marine ve Surp Kevork Kilisesi (Surp Marine Mahallesi), Surp Azdvardzadin Kilisesi (Tsori Tağ Mahallesi), Surp Sarkis Kilisesi (Prudi Tağ Mahallesi) ve Surp Giragos (Çıkraşen Mahallesi) Kilisesi'dir (Safrasdyan 1965, 183; Van-Dosb 1916, 8).

Eski Surp Marine Mahallesi'nde yer alan ve günümüze harabe halinde kalıntıları kalan bu yapının doğrudan kilise ile ilişkilendirilebilecek herhangi bir mimari elemanı bulunmamaktadır. Bu bağlamda, yerelde ve literatürde adı geçen Surp Marine Kilisesini bu yapı ile ilişkilendirmek doğru olmayacaktır. Kesin olmamakla birlikte tarihi kalıntının kilise kompleksiyle ya da dini merkezle ilişkili bir ek bina olabileceği düşünülmektedir.

Res. 1 - Surp Marine, batı yönden bakış

Mimari

Muş şehir merkezinde bulunan yapı Fabrika Caddesi ile Değirmenler Sokak arasında kalan parselde kuzeydoğu-güneybatı yönünde yerleşmiştir. Kale Mevkii'nin güneyinde kalan eski Ermeni mahallesi (Surp Marine Mahallesi) içinde yer alır. Yapının iç ölçüleri 15,17x8,00 m'dir. Taş duvar örgüsü, kapı ve pencerelerin tuğla kemerleri, demir profilli parmaklık detaylarıyla zarif bir yapı olarak dikkat çeker (Res. 1, Res. 2).

Yığma yapının duvarları moloz taş örgü, pencere ve kapı söveleri beyaz kesme taş kullanılarak inşa edilmiştir. Kemerli tonozları tuğladır (ölçüler: 5x17-18x31cm). Döşeme birimleri, tavan, çatı ve kapı üstünde ahşap malzeme kullanılmıştır. Hatıl yuvaları belirgindir. Beden duvarları içte ve dışta aynı ritim ve tekniği takip eder. Almaşık duvar görüntüsü yaratılmıştır. Benzer yapım tekniği ve malzeme kullanımı

Res. 2 - Surp Marine, güneydoğu cephe

Res. 3 - Surp Marine, iç mekan güneybatıya bakış

Res. 4 - Güneybatı giriş ve hatıl izleri

6. yy ile 14. yy arasında Anadolu'daki anıtsal mimari yapı örneklerinde sıkça görülmektedir (Ekinci-Deniz-Gür 2012, 173-184).

Tek bir mekandan oluşan yapının kuzeybatı ve güneydoğu yöndeki uzun duvarlarında karşılıklı yalancı sütunlar arasında birer pencere bulunur. Her bir duvarda aynı aksta yer alan üç pencere ve üç yalancı sütun vardır (Res. 3). Pencereler, iç duvarda kapı kemerinin üst hizasından başlar ve duvar boyunca yükselir. Dış duvarda pencere yüksekliği iç duvar yüksekliğinin yaklaşık 2/3 oranı kadardır. Her iki duvarın, kuzeydoğu yöndeki kısa duvara

Res. 5 - Baca detay

yakın bölümünde karşılıklı birer niş bulunur. Kuzeybatı duvarda nişin tuğla yarım kubbesi çift sıra tuğla kemerle biter. Tam yüksekliği anlaşılamamıştır ve taban kısmı kırıktır. Güneydoğu duvar nişi ise daha küçük ölçülerdedir ve diğeriyle benzer şekilde yapılmıştır. Küçük nişin tabanı yekpare kireçtaşı kaplıdır. Yakınında giriş kapısı görülür. Kapının kesme taş söveleri dış yapıarak yerleşmiştir ve içte tek sıra, dışta çift sıra tuğla kemer ile tamamlanır.

Güneybatı duvarda yer alan ve duvarı üç eşit genişlikte bölen kemerli açıklıklar yapının diğer giriş birimleridir. Kapı kemer tonozları çift sıra tuğla kemerlidir. Orta akstaki kapı diğerlerinden yüksektir. Kesme taş söveli üç kapı muhtemelen yapıyı, duvarına bitişik başka bir yapıya bağlar. Tuğla kemer tonozları üst seviyesinde duvar boyunca devam eden yatay hatlı izi görülür. Bu duvarda, beşik çatının oturduğu kalkan duvarın bitim izi okunabilmektedir (Res. 4).

Ana girişin aksında yer alan kuzeydoğu duvar merkezinde ocak ve bacasının duvar izleri göze çarpar (Res. 5). Ocağın her iki yanında, kalkan duvarı üzerinde oval formda kesme taş söveli, demir parmaklıklı tepe pencereleri vardır. Bu pencerelerden kuzey taraftaki formunu korumuştur. Tüm pencerelerde, motifli zarif işçilikle şekillenmiş yatayda ve düşeyde dört adet demir parmaklıklar dikkat çeker (Res. 6).

Güncel Durum

Eski mahalle dokusunu yansıtan sivil mimari örnekler 2012 yılında başlayan yıkım ve TOKİ binaları yapım sürecinde tamamen yok olmuş ve yapı modern binalarla çevrelenmiştir. Üst örtüsü mevcut değildir. Yapıya giriş çıkışlar

Res. 6 - Demir parmaklıklar detay

kontROLSÜZDÜR. Duvarlarının bir bölümü yıkık ve tamamı harap durumdadır.

İlk görüşte (literatürle de bağlantılı olarak) tek nefli bazilikal planlı kilise izlenimi uyandırır da duvar yönelimleri, apsinin bulunmaması ve bu yönde işlevsel dönüşüme işaret edebilecek herhangi bir tadilat izine rastlanmaması kilise olma ihtimalini azaltır. Literatür ve sözlü tarih çalışmalarından yola çıkarak, kalıntının Surp Marine Kilisesine bağlı birimlerden biri olduğu ya da tarihçe bölümünde kısaca bahsedildiği üzere Muş Episkoposluk Merkezi ile ilişkili bir temsil binası, kilise kompleksine bağlı toplanma/dinlenme evi ya da yazıhane benzeri bir ek bina olabileceği düşünülmektedir.

Risk Değerlendirmesi ve Öneriler

Strüktürel durumu kötü olan yapı deprem yüklerine oldukça dayanıksız durumdadır. Özellikle bölgenin iki büyük deprem kuşağının kesişim noktası üzerinde olduğu baz alınır statik durumunun oldukça hasarlı ve riskli olduğu söylenebilir. Özellikle yakın bölgede gerçekleştirilen inşaa faaliyetleri yapının strüktürel ve zeminsel dayanıklılığını minimize etmiştir. Öncelikle bir koruma bandı ile çevrelenerek yapıya kontrolsüz girişlerin engellenmesi gerekmektedir. Yapıya ait bilgilendirme tabelaları hazırlanmalı ve kontrollü ziyareti sağlanmalıdır. Geçici koruma önlemleri kapsamında yapılacak acil müdahalelerle olası yıkım ve malzeme kaybının en aza indirilmesi için bir koruma çatısı ile iklim koşullarından etkilenmez hale getirilmelidir.

Tescilli olan tarihi eserin, restitüsyon ve koruma projelerinin hazırlanıp korumaya alınması önerilmektedir.

Suvaran Köyü Şapeli

Merkez İlçe, Suvaran Köyü, Köyiçi Mevkii	İnşa dönemi / Yılı: Bilinmiyor
GPS: 38°46'3.02"K, 41°24'3.28"D	Mevcut işlevi: Harabe
Tescil tarihi ve numarası: Van KVKBK 24.02.2015 tarih ve 801 sayılı kararı	

Tarihçe

Suvaran Köyü, Muş Ovası'nda, şehrin 8 km kuzeybatısında konumlanmaktadır. Köyün eski ismi Kartsor, Karsoro ya da Kasor'dur. Eski bir köy kilisesinin bulunduğu köyde, 1889'da 60 hane Ermeni ve 10 hane Kürt, 1909'da ise 40 hane Ermeni ile 9 hane Kürt nüfusun yaşamış olduğu bilinmektedir. 1915 öncesinde tamamen Kürt yerleşimi haline geldiği anlaşılmaktadır (HHŞDP 2001, 329). Patrikhane kayıtlarına göre ise 60 hanede 500 Ermeni ile 17 hane Kürt yaşamıştır. Ermenilerin bir kilisesi ve 25 öğrencili bir okulu bulunduğu bildirilmektedir (Kévorkian-Paboudjişan 2012, 489).

Houshamadyan kaynaklarında köyde, ahşap yapılı Surp Minas Kilisesi ile harabe halindeki

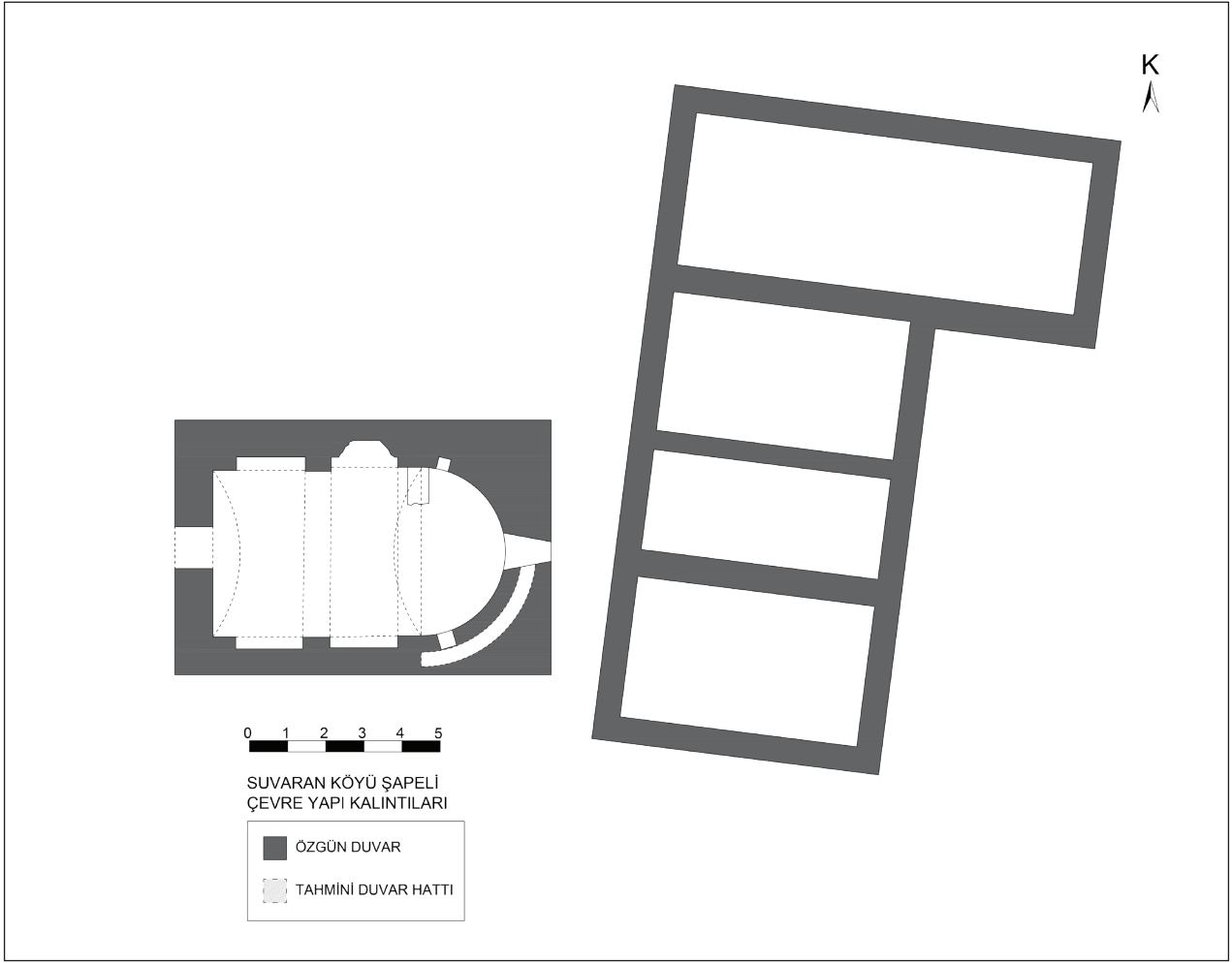
Surp Toros Kilisesi ve Surp Tuhmanug Kilisesi olduğu aktarılmaktadır (URL 11). Van Kültür Varlıkları Koruma Bölge Kurulu tescil listelerinde Suvaran Köyü Şapeli olarak geçen ve günümüze ulaşmış olan dini yapı literatürde bahsi geçen bu yapılardan biri ile ilişkili olmalıdır; fakat adı ve tarihsel niteliği hakkında daha detaylı bilgi vermek mümkün değildir.

Mimari

Yapı, Suvaran Köyü'nün güneyinde, Çağ Dere-si'nin kenarındadır (Res. 1). Dikdörtgen planlı (dış ölçüler: 6,55x9,55 m) yapı tek neflidir ve beşik tonoz ile örtülüdür (Res. 2). Apsis, içte yarım daire formdadır; cephede dışarı doğru taşmaz (açıklık:3,75 m derinlik:2,50 m). İç mekanda, kuzey ve güney duvarlarında iki kemerden oluşan

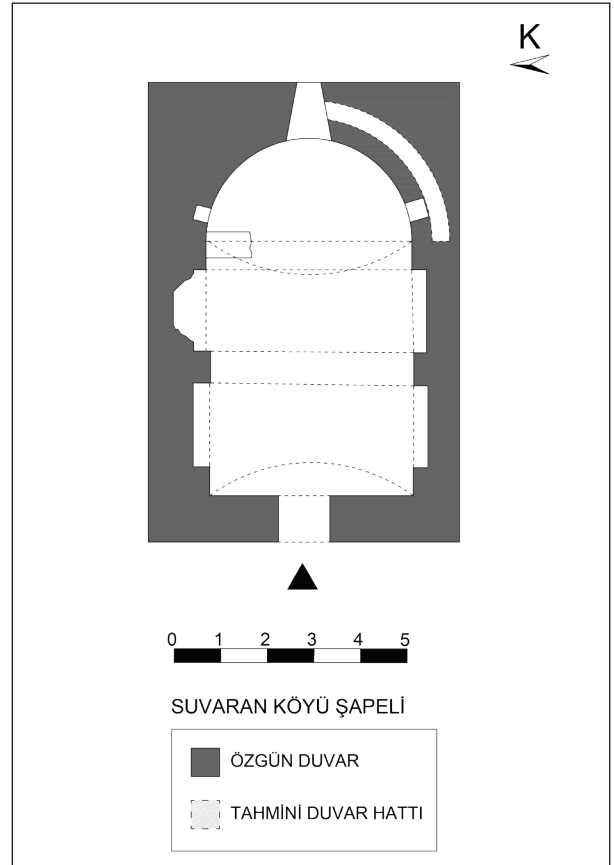
Res. 1 - Suvaran Köyü Şapeli, batı cephesi ve giriş

bir dizi bulunur (Res. 3). Kemer altındaki bölümler yaklaşık 30 cm geriye çekilerek duvarda geniş nişler oluşturulmuştur. Kuzeydoğudaki niş daha derindir ve içinde su ile ilişkili mimari bir düzenlemenin gerçekleştirildiği dikkati çeker. Dizide iki kemerin ortak mesneti olan pilasterler ile ilişkilenen ve beşik tonoz örtünün altından devam eden kuzey-güney yönünde tuğla kemer görülür. Bu kemer, hasarlı güney cephesinde de görülmektedir. Yapının apsis duvarında ve batı cephesindeki giriş açıklığı üzerinde mazgal pencereler bulunur; kuzey ve güney cepheler sağırdır (Res. 3). Apsiste, duvar kesiti içinde iki farklı kotta kanallar tespit edilmiştir (alt kanal: 28 cm yükseklik ve 28 cm genişlik, üst kanal: 29 cm yükseklik ve 37 cm genişlik). Üst kottaki kanal, doğu cephesindeki hasarlı duvarda da açığa çıkmıştır.

Kilisenin batı cephesi, beşik tonozu kapatan kalkan duvarı ve altındaki beden duvarından oluşmaktadır. Tonoz sırtı üzerindeki dolgu katmanı özellikle üzengi seviyesinde kayba uğradığı için bu kotta dış kontur içeriye doğru girinti yapar (Res. 2). Simetrik düzendeki cephenin

Res. 2 - Doğu ve kuzey cepheler.

Res. 3 - İç mekan, apsise doğru bakış.

merkezinde düz atkılı giriş açıklığı ve örtüye yakın kotta küçük bir pencere açıklığı bulunur. Giriş açıklığının yekpare lentosu devşirme malzemedir; alt yüzeyinde yılan figürü vardır. Üst kotta moloz taş örgününün kayıp olduğu alanlarda yapıyı örten tuğla beşik tonoz görülür. Tonoz eğrisinin hemen altındaki aydınlık penceresi de tuğla kemerlidir.

Güney cephede, tonoz sırtı üzerindeki dolgunun yok olması nedeniyle tonoz ve kuzey-güney yönünde uzanan kemerin örgüsü görülür (Res. 4). Batı duvarı ile apsis yarım kubbesi arasındaki alanda tonoz sırtı üzerindeki dolguda moloz taş ve harç kullanıldığı belirlenmiştir. Apsis yarım kubbesi ve yakın çevresindeki

dolgunun ise daha karmaşık yapıda olduğu anlaşılmaktadır; buradaki detaylar bölgenin yapı ustalığı hakkında bilgiler sunmaktadır. Çatı örtüsüne yakın kotta dolgu içinde kuzey-güney doğrultusunda uzanan dairesel kesitli ahşap elemanların geride bıraktığı boşluklar dikkati çeker. Yan yana dizilen ahşap elemanların arasında 4-5 cm kalınlığında bir harç tabakası olduğu görülür. Bu elemanların hemen altında ise amforaların kullanıldığı tespit edilmiştir (Res. 5). Yarım kubbenin doğu duvarına yakın kısımlarında ise kubbe sırtı üzerinde boşluklar yaratıldığı görülür.

Doğu cephesi, apsis pencere açıklığı dışında herhangi bir mimari elemanı bulunmayan, moloz taş örgü bir cephedir (Res. 2). Açıklığın söveleri ve lentosu, örgüdeki taşlardan daha iri, kabayonu ve prizmatiktir.

Yapının tüm cepheleri moloz taş örgüdür. Örgüde iri ve küçük boyuttaki moloz taşlar birlikte kullanılmıştır. Taşların geometrik özellikleri bunların dere yatağından taşındığını düşündürür. Duvar köşelerinin daha iri taşlarla berkitildiği anlaşılmaktadır. İç mekanda ise tonoz örtü, kemerler ve pencere açıklıklarında tuğla (6x16x26 cm), diğer bölümlerde ise moloz taş kullanılmıştır. Kuzey ve güney duvarlardaki tuğla kemerlerin üzenği seviyelerinde hem duvar düzlemine dik hem de düzleme paralel

Res. 4 - Güney cephe

ağşap elemanların (kesit:17 x 17 cm) varlığını işaret eden boşluklar görülmüştür.

Güncel Durum

Şapelin doğusunda, yaklaşık 200 m²'lik bir alanı kaplayan, moloz taş örgüye sahip ve dört hacimden oluştuğu değerlendirilen bir yapı kalıntısı mevcuttur. Bu yapı, şapelin apsis duvarına 1,50-2,00 m mesafeye kadar yaklaşır. Şapelin kuzeyindeki toprak yolun hemen ötesinde de benzer yapı kalıntıları devam etmektedir.

Suvaran Şapeli uzun süredir bakımsız kalmış hasarlı bir yapıdır. Çatı örtüsü kayıp olduğu için dış koşullardan zarar görmeye devam etmektedir. Yapı ve yakın çevresi insan kaynaklı tahribatlara da açıktır. Yapının moloz taş örgü cephelerinde ve tonoz sırtı üzerindeki dolgu bölümünde kayıplar mevcuttur. Benzer biçimde iç mekanda; moloz taş duvarlarda ve plastırlarda, tuğla kemerlerde kesit kayıpları görülür. Zemin, toprak dolgu ile yükseldiğinden özgün döşemeye ilişkin herhangi bir tespit yapılamamıştır.

Risk Değerlendirmesi ve Öneriler

Suvaran Şapeli, yörenin yığma yapım geleneği konusunda bilgiler sunan özel bir binedir¹. Küçük bir yapı olmasına karşın yapım

1. Benzer yapı teknikleri, moloztaş örgü beden duvarlarına sahip Surp Sarkis Kilisesi'nde de karşımıza çıkmaktadır.

Res. 5 - Apsis yarım kubbesi dolgu detayı

malzemelerindeki çeşitlilik, konstrüksiyonda kullanılan özel mimari ve yapısal çözümler son derece zengindir. Belge niteliği taşıyan bu anıtın korunması gereklidir. Bu çerçevede, farklı yaş gruplarındaki köy sakinleri için kültürel mirasın korunmasına yönelik projeler geliştirilmesi faydalı olabilir. Köy sakinlerine, atölye ve dersler ile koruma-onarım uygulama bilgisi ve ustalığı kazandırılması, uygulama aşamasında görev verilmesi, onların bu yapının farkına varmaları ve sahiplenmeleri bakımından önemli katkılar sunabilir. Koruma uygulamaları başlayınca dek yapının basit bir koruma çatısı ile dış etkenlerden zarar görmesi azaltılabilir. Giriş açıklığına bir kapı konulması ve üst örtüye çıkışın engellenmesi de kısa vadede insan kaynaklı hasarların azaltılması için faydalı olacaktır.

Surp Sarkis Kilisesi

Merkez İlçe, Kırköy/Tsronk	İnşa dönemi / Yılı: 1678
GPS: 38°49'45.38"K 41°39'29.92" D	Mevcut işlevi: Harabe
Tescil tarihi ve numarası: Van KTVKKBK 06.01.2011 tarih ve 749 sayılı kararı	

Tarihçe

Tsronk, Bitlis Vilayeti, Muş Sancağı, Muş Kazası'na bağlı en ünlü Ermeni köylerinden biridir. Hatsig Köyü yakınında Meğraked Vadisi'nde (Bal Nehri; Murat Su'yun [Aradzani] kollarından biri; Karasu) konumlanan Tsronk, Antik Çağ'da Duruperan ülkesindeki Daron bölgesinin bir parçasıdır.

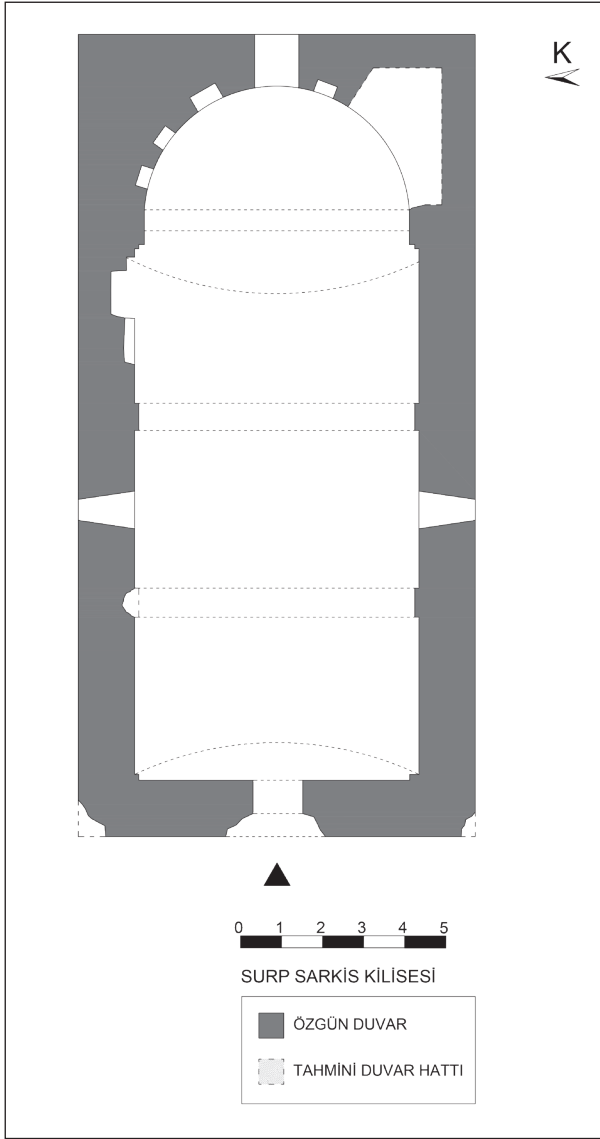
Tsronk'un adını bilindiği kadarıyla ilk kez zikreden, Muş'un Khoronk Köyü'nde doğan Ermenilerin tarih babası Movses Khorenatsi'dir (410-490). Nuh'un oğlu Sam'ın küçük oğlu Darban'ın 30 oğlu, 15 kızı ve kocalarıyla birlikte Aradzani Nehri'nin aktığı ovada yaşadığını anlatmaktadır. Rivayete göre bu bölge Darban'ın adına ithafen Daron olarak anılmış; fakat daha

sonra Darban'ın oğulları köyün bulunduğu mahalde birbirlerinden ayrıldıkları için Tsronk (tsırvil: dağılmak) olarak adı değişmiştir (Khorenatsi 1961, 94).

Birkaç kez yıkılıp yeniden inşa edilmiş olan Tsronk Köyü'nde nüfusa dair farklı veriler mevcuttur. 1880'de 300, 1890'da 320 hane olan Ermeni nüfusu, Birinci Dünya Savaşı öncesinde yaklaşık 300-320 hanede (Sasuni'ye göre 500 hane) 3000 kişiye ulaşmıştır. Tsronklu Ermeniler tarım ve hayvancılık, bağcılık, sebzeçilik, zanaat ve ticaretle uğraşmışlardır. Köyde iki kilise ile Rahip Mkhitar'ın desteğiyle açılmış (1861), 23 öğrencisi bulunan bir mektebin varlığı bilinmektedir (HHŞDP 2001, 165; Sasuni 1956, 353; A-To 1912, 105).

Res. 1 - Batı (giriş) cephesi, genel görünüm

Res.2 - İç mekana batıdan genel bakış

Res.3 - İç mekana doğudan genel bakış

Kévorkian (2012, 490), 1913-1914 Ermeni Patrikhanesi verilerine dayanarak, Tsronk Köyü'nde 240 hanede 2512 Ermeni'nin yaşadığını, 60 öğrencisi olan bir okulun, Surp Sarkis ve Surp Hagop adlı kiliselerin ve dört hac yerinin bulunduğunu yazmaktadır. Günümüzde, Surp Sarkis'in az ilerisinde (2 tane olduğu söylenen) eski mezarlık alanlarına ait izler bulunmaktadır. Tsronk sakinlerinin bir kısmının Khas Köyü'ne (şimdiki adıyla Hasköy) taşındığı kaydedilmektedir (Kévorkian-Paboudjian 2012, 165). 1915'e kadar varlığını sürdürmüş olan köyün adı, burada yaşamakta olan Kürtler arasında Sironk olarak söylenegelmiştir.

Tsronk Köyü'ndeki iki kiliseden biri olan Surp Hagop Kilisesi'nden geriye yalnızca temel izleri kalmıştır. Houshamadyan'dan edinilen bilgilere göre her iki kilise de aynı tarihte inşa edilmiş (1151), 1664'te Surp Hagop'un, 1678'de Surp

Sarkis'in eskiyen taş yapılı mimarisi yenilenmiştir. 1915 öncesinde, birinin adı Surp Kevork olan iki kilisenin daha bulunduğu, köydeki din görevlilerinin adlarının ise papaz Muşeg Mikayelyan, papaz Hovhannes Der-Hovhannisyan ve papaz Nerses Asdvadzaduryan'ın olduğu aktarılmaktadır (URL 12).

Mimari

Surp Sarkis Kilisesi. 9,5x19,2 m dış ölçülerine sahip olup bugün üst yapısıyla birlikte ayakta durmaktadır (Res. 1). Köyün içinde düz bir arazide yer almasına rağmen içinde ve dışında toprak dolgu vardır. Özellikle dış duvarları oldukça gömülüdür. Çalışma sırasında yapının özgün zemin kotu hiçbir noktada tespit edilememiştir. Köy içinde ayrıca Surp Hagop'a adanmış bir kilise daha yer alır, ancak temel seviyesinden 50-60 cm yükseklikte duvarlar dışında bir yapı kalıntısı kalmamıştır, Surp Hagop Kilisesinin

mevcut durumu ile ilgili sahada toplanan bilgiler raporun sonlarına doğru aktarılmıştır.

Yığma yapıım tekniğiyle inşa edilmiş olan Surp Sarkis Kilisesi'nin duvarlarının iç ve dış yüzünde düzgün dikdörtgen kaba yonu taşlar kullanılmıştır. Yıkılan kısımlardan duvar dolgusunun moloz taş ile yapıldığı görülür. Giriş kapısı basık kemerlidir, üzerinde ince uzun bir pencere yer alır. Yapının iç mekan eni 6,5 m'dir. Girişten apsis yayının uç noktasına olan uzaklık ise 16,6 m'dir. Kilisenin üst örtüsü beşik tonozdur. Tonoz örgüsünde, kılıçlamasına moloz ve kaba yonu taşlar ile yer yer tuğla malzeme görülmektedir (Res. 2, 3).

Yan duvarlarda her birinin iç ölçüsü yaklaşık 3,70 m olan üç adet basık kemerli niş yer alır. Bu kemerlerin birleştiği noktalarda, duvar üzerinde pilaster izleri ve devamında tonoz üzerinde kemer izi görülür ancak üzengi taşlarının bindiği yastık taşları (duvara oturan konsollar) dışında çoğu yerinde değildir. Bu taşların kırılmayan yüzlerinden profilleri algılanabilmektedir. Sadece, apsisin duvar birleşim sınırını tutan kemerin güneyindeki taşlar yerindedir. Duvarda ve tonozda kalan izlerden anlaşıldığı kadarıyla pilaster ve kemer genişliği 70 cm'dir.

Kilisenin kuzey ve güney duvarlarının ortasında karşılıklı iki adet pencere açıklığı bulunur. Bu pencerelerden kuzey duvarında yer alanın üst sövesi ortadaki kemerli nişin hemen altındadır. Pencere açıklık ölçüleri yaklaşık 50x50 cm'dir. Pencere açıklığının alt sınır kotunda başlayan eğim, duvardaki kemerin üzengi seviyesinde iç duvar yüzünü yakalar, buradaki pencerenin açıklık ölçüsü 90 cm'e çıkar. Güney duvardaki pencere de aynı ölçü ve biçimdedir ancak açıklık taş ile örülerek kapatılmıştır. Üst sövesi yerindedir ancak sövenin üzerinde yer alan kemerin kilit taşı yerinde yoktur. Bu kısımda yıkılma ile oluşmuş açıklık tonoz yüksekliğinin neredeyse yarı seviyesine kadar devam eder.

Kuzey duvarda yer alan kemerli nişlerden doğudaki nişin içinde, apsise yakın kısmında ykl. 80 cm genişlikte bir iç niş daha bulunur. Düzgün yüzleri bulunsada nişi oluşturan elemanların çoğu yıkılmıştır. Bu sebeple ölçüleri alınmamıştır. Ancak planda bulunduğu konum, nitelikleri ve yaklaşık ölçüleri veri alındığında vaftiz çeşmesi olabileceği düşünülmektedir

Res. 4 - Vaftiz çeşmesinin yer aldığı düşünülen kısım

(Res. 4). Vaftiz çeşmesini çerçeveleyen taşların bezemeli olduğu anlaşılmaktadır. Dış çerçevesinde bordürlü bir profil de görülür.

Apsis duvarında, söveleri günümüze ulaşmamış ve yalnızca kuzey bölümü korunan basık kemerli bir pencere yer alır (Res. 2). Bu haliyle enine açıklığı içerde 1,05 m'dir. Pencerenin dış duvara uzanan kısmı yıkıldığı için ölçü alınamamıştır fakat ilk sıra taşlardan dışarıya doğru daraldığı görülür. Bu pencerenin kuzeyinde üç adet küçük niş yer alır. Genişlikleri yaklaşık 50 cm'dir. Yükseklikleri birbirinden farklıdır. Pencerenin kuzeyindeki birinci nişin basık kemerinin tüm taşları yerindedir (Res. 2). Ortada yer alan küçük nişin sağ köşesi üzerinde erken dönem haç bezemesi göze çarpar. Apsis üst örtüsü yarım kubbenin tepe noktasında daire şeklinde bir açıklık daha bulunmaktadır. Bu açıklığın tonoz ve yarım kubbenin birleşiminde yer alan kemerin aksında olması ve boşluğu çerçeveleyen taşların düzgün bir yüzü bulunmaması dolayısıyla yıkılarak oluştuğu söylenebilir.

Apsisin güneyinde, apsisi örten yarım kubbenin sırtıyla beden duvarı arasında açılmış, dış duvar hattına paralel köşeli bir hacim yer alır (Res. 5). Apsis penceresinin üstüne doğru yönelen bu boşluğu tanımlayan bazalt sövelerden iki tanesi sol üst köşede yerindedir. Odacığın üzeri ince bir plaka ile örtülmüştür. Bu boşluk içinde beden duvarına mesnetlenmiş konsol biçiminde ince plakalar bulunur, bu plakalar merdiven basamaklarıyla ilişkili olmalıdır.

Kilise kuzey cephesinin üst hattından dışarı taşan ince plakalardan saçak kalıntıları görülmektedir. Tonozun üzerindeki toprak dolgu kısmen yerindedir ancak çatı kaplama malzemesi

Res. 5 - Apsis ve güneyindeki merdivenli hacim

görülememiştir. Bu saçak kalıntıları çatının özgün üst örtüsünün de bu plakalarla inşa edilmiş olabileceğini düşündürmektedir.

Kırköy'de (Tsrnk) yer alan bir diğer yapı Surp Hagop Kilisesi ise Surp Sarkis'in kuş uçuşu 300 m kuzeydoğusunda konumlanmaktadır. Kırköy Camisi'nin yaklaşık 30 m batısındadır. Doğusunda bir ev güneyinde ise başka bir yapı ile çevrilidir. Subasman seviyesi üzerindeki duvarlar tamamen yıkılmıştır, kalan izlerden de beden duvarlarının devamlılığını okumak mümkün değildir. Alan yıkıntılar ve toprak ile doludur (Res. 6).

Güncel Durum

Surp Sarkis Kilisesi köy içerisinde düz bir arazide konumlanmaktadır. Bitişğinde ya da çok yakınında herhangi bir bina bulunmamaktadır. Yoğun malzeme kaybı olmasına rağmen ana mimari özellikleri hala anlaşılabilir durumdadır, kayıp malzemelerin izleri de çoğu yerde okunabilir durumdadır.

Yapının mevcut durumunda dış duvarlarını saran bir toprak dolgu bulunur, iç mekanı da çöp ve toprakla dolmuştur. Zemin dolgusu arasında kaçak kazı izlerine rastlanmıştır. Duvarlarda, belli bölgelerde yıkılma sonucu oluşmuş olan açıklıklar da definecilik faaliyetleriyle ilişkilidir. Yapı ile ilgili bilgi veren

Res. 6 - Surp Hagop Kilisesi kalıntıları

herhangi bir tabela ya da levha yoktur.

Risk Değerlendirmesi ve Öneriler

Yıkılan ve hasar gören pek çok bölümün yanı sıra, mevcut strüktürel durumu hem yapı hem de yerleşim sakinleri için tehlike arz etmektedir. İç mekana erişim oldukça kolaydır. Köy çöplüğüne yakın konumda olması dolayısıyla iç mekan çöplük olarak da kullanılmıştır. Saha çalışmaları sırasında yapı içinde çok sayıda hayvan ölüsü görülmüştür. İç mekânın yoğun atık mekânı olarak kullanım görmesi ve benzeri sebepler dolayısıyla öncelikle iç mekân temizliğinin yapılması gerekmektedir.

Yapıyı çevreleyen toprak dolgunun doğal yollarla oluşmuş olma ihtimali düşüktür. Gelecekte yapılacak bilimsel bir çalışmada bu dolgunun kaldırılması dış cephe özelliklerinin daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

Yapı çevresinin acil olarak koruma bandı ile çevrilerek bilgilendirme tabelasının hazırlanması gerekmektedir.

Surp Hagop Kilisesi'nden kalan az sayıda iz ivedilikle belgelenmeli ve mevcut halinin korunması için acil müdahale edilmelidir. Bu iki kilise ile ilgili yapılacak araştırmanın sonuçları Kırköy yerleşiminin tarihi/kültürel miras değerine katkı sunacaktır.

Surp Tovmas Kilisesi

Hasköy İlçesi, Eşmepınar Köyü	İnşa dönemi / Yılı: 1677
GPS: 38°40'23.14"K 41°44'51.54"D	Mevcut işlevi: Metruk
Tescil tarihi ve numarası: Van KTVKKBK 06.11.2009 tarih ve 441 sayılı kararı	

Tarihçe

Eşmepınar Köyü (Yershter-Yerişder) Muş merkezin 20-22 km güneydoğusunda Meğraked kıyısında (Aradzani-Doğu Fırat-Murat'ın bir kolu) yer almaktadır. 19. yy sonlarında Bitlis Vilayeti, Muş Kazası'na bağlı olan Yershter bu tarihte 750 kişilik Ermeni nüfusa sahiptir. Halkı tarım, hayvancılık ve çömlekçilikle uğraşmıştır. Bir ibadethanesi (Surp Tovmas) ve bir okulu olan köyün güneyinde Surp Garabed Kilisesi vardır (HHŞDP 1988, 369).

Episkoposluk verilerine göre 1890'da Yerişder'de 38 hane Ermeni yaşamaktadır. Mayewski, köyde 70 hanelik bir Kürt nüfusundan söz etmekte; Der Garabedian, 1902'de 65 hanede 570 Ermeni yaşadığını aktarmaktadır. Episkoposluğun 1910

yılı verilerine göre ise köyde 27 hane Ermeni ve 6 hane Kürt vardır. Mardirosyan, 1914 yılı için 95 hanede 1160 Ermeni şeklinde rakamları günceller. Köyde; Surp Tovmas Kilisesi, harabe halinde üç manastır ve 30 öğrencili bir okul olduğu kayıtlıdır (Kévorkian-Paboudjian 2012, 493).

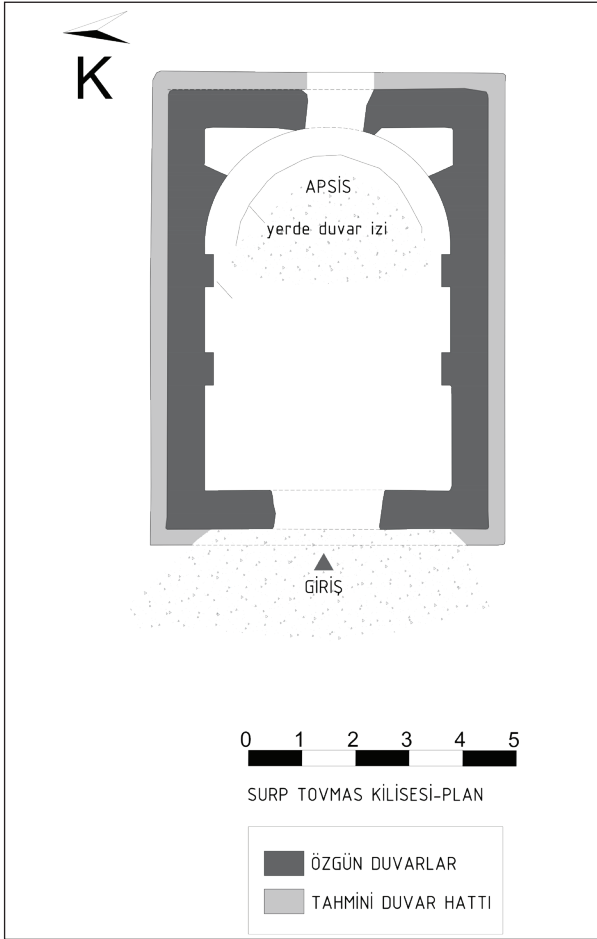
Houshamadyan'daki kaynaklar (URL 13), 1677'de yenilenmiş ahşap yapılı Surp Tovmas Kilisesi'nin, harabe halindeki Surp Garabed Manastırı'nun ve adı bilinmeyen harabe bir kilisenin varlığını vurgulamakta, köyde görevli papazların isimlerini vermektedir.

Mimari

Eşmepınar Köyü, Hasköy İlçe merkezinin 7 km doğusunda bulunur. Surp Tovmas Kilisesi,

Res. 1 - Surp Tovmas Kilisesi doğudan görünüş

köy evlerinin doğusunda, köy camisinin 200 m güneyinde konumlanmaktadır. Boş arazi (tarla) içerisinde bulunan ve yıkılan parçaları çevresine dağılmış olan yapı 6,40x8,70 m ölçülerindedir (Res. 1).

Kilise, tek nefli bazilikal planlıdır. Batı duvarının yıkılmış bölümünde yapının giriş kapısı olmalıdır. İç mekanda kuzey ve güney duvarlarda karşılıklı iki adet yalancı sütunlar bulunur. Doğuda apsis yarım dairesinin yükselen duvarı aks hizasında yıkılmıştır ve ikiye ayrılmış haldedir (Res. 2). Apsisin kuzey ve güneyinde duvar yükünü hafifleten boşluklar ve nişler bulunmaktadır.

Yığma yapının ayakta kalan duvarlarından anlaşıldığı üzere dış cephe kaplama taşları sökülüştür. Duvarlar içte ve dışta moloz taş örgüdür. Moloz taş duvar örgüsünde sıklıkla kayrak taşı ve beyaz kireç harcı kullanıldığı görülmektedir. Duvardaki izlerinden anlaşıldığı kadarıyla dış cephede sökülen kaplama taşlarının eni 42-55 cm, boyu ise 40-50 cm aralığında olmalıdır (Res. 3). Beden duvarları dışa doğru 30 cm genişleyen (ampatman) büyük taş blokların üzerine oturmaktadır.

Res. 2 - Batı girişten iç mekana bakış, yıkılan batı ve doğu duvarlar

Res. 3 - Güney cephe

Güncel Durum

Kilise etrafında toprak ve moloz taş yığınları göze çarpar. Yapının içte ve dışta kaplama taşlarının tamamı sökülümüş ve muhtemelen çevre binalarda devşirme malzeme olarak kullanılmıştır. Batı ve doğu duvarları yükseklik seviyesinde büyük bir boşluk bırakacak şekilde yıkılmıştır.

Apsis içinde define çukurları görülmektedir (Res. 4). Apsis yarım kubbesinin bir bölümü okunabilmektedir. Tüm duvarlar toprak kotunda takip edilebilen ve alt kotlarda devam ettiği anlaşılan büyük bloklar üstüne oturtulmuştur.

Yapı doğal tüm tahribatlara açık haldedir. Üst örtü çökmüş, iki yönde (doğu-batı) duvarları büyük oranda yıkılmıştır. Malzeme kayıpları, hızlı bozulma ve doku kaybına neden olmaktadır.

Risk Değerlendirmesi ve Öneriler

Strüktürel durumu oldukça kötü olan yapı hızlı bir şekilde yok olma tehdidiyle karşı karşıyadır.

Res. 4 - Define çukuru

Yapı çevresinin koruma bandı ile çevrilerek bilgilendirme tabelasının hazırlanması gerekmektedir. Tescilli tarihi eserin, restitüsyon ve koruma projelerinin ivedilikle hazırlanması önerilmektedir. Alanda yapılacak bakanlık denetimli kazı çalışmasıyla yapının ve yakın çevresindeki mimari öğelerin belirlenmesi koruma sürecine katkı sağlayacaktır.

Ercan Çete Evi

Merkez İlçe, Kale Mahallesi	İnşa dönemi / Yılı: 1915 öncesi
GPS: 38°43'40.2"K 41°29'11.3"D	Mevcut işlevi: Konut, Dönemsel Kullanım
Tescil tarihi ve numarası: Bilinmiyor	

Tarihçe

“Eski Muş”, 20. yy başlarından itibaren Ermeni mahallelerinin ana kalıntılarının bulunduğu modern şehrin merkezinde yer almaktadır. Şehrin doğusundan Muş Nehri'nin geçtiği vadinin yamaçlarında “Dzori tagh” denilen Ermeni mahallesi konumlanmıştır. Güneybatıya doğru yayılan kentin eteklerinde “Muş Ovası” yer alır. Yerleşimin diğer tarafları üzüm bağları ve ormanlarla kaplıdır. Şehrin orta kısmı 1.260 m yüksekliktedir (Kertmenjian 2014, 7).

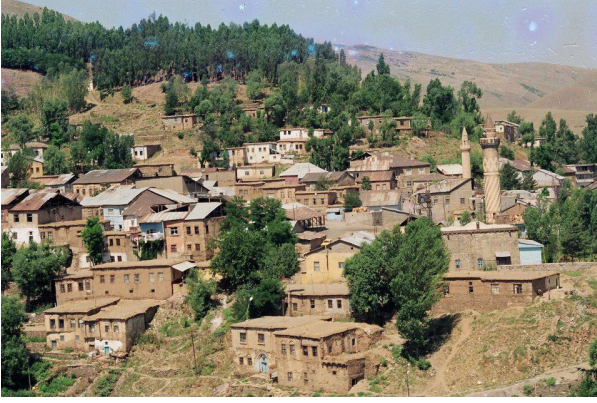
Şehrin, moloz taşı ve kerpiçten veya taş örgülü, ahşap oymalı balkonlarıyla, iki- üç katlı evleri; Muş Ovası'nın bitimindeki tepenin yamacında aşağıdan yukarıya doğru basamaklar halinde yayılmıştır (Res. 1). Taraça şeklinde ekilmiş

bağlarının birçoğu günümüze dek korunmuştur. 1914'te kentin yaklaşık 20.000 kişilik nüfusu, on iki mahalleye yerleşmiştir. Bu nüfusun 7435'ini oluşturan Ermeniler (1.146 hane)ise, altı Hristiyan mahallesinde oturmuşlardır. Ercan Çete Evi'nin de yer aldığı, eski Surp Marine Mahallesi bu mahallelerden biridir. Günümüzde yapının yer aldığı alan Kale Mahallesi olarak adlandırılmaktadır.

Özellikle Kale, Dere ve Minare Mahalleri'nde yer alan eski Ermeni evlerinin büyük bir çoğunluğu 2012 yılında başlayan TOKİ evleri yapımı süreci içinde ne yazık ki tamamen yıkılmıştır (Res. 2-3). Bu rapora konu olan Ercan Çete evi Kale Mahallesi'nde kalan ve özgün mimari dokusunu görece koruyan son tarihi Ermeni evlerinden biridir.

Res. 1 - Eski Muş Genel Görünüm (Kévorkian-Paboudjian 2012, 486)

Res. 2 - 1985'te Dere ve Kale Mahallesi'nden bir görünüm. Fotoğraf: Cezmi Yentürk

Mimari

Ercan Çete Evi, Muş tarihi kent merkezinde kalmış nadir geleneksel sivil mimarlık örneklerinden biridir (Res. 4). Kale Mahallesi, Değirmenler Sokak üzerinde yer alan yapı güneydoğu yönünde meyilli bir arazi üzerindedir. Surp Marine Kilisesi, yapının yaklaşık 50 m kuzeybatısında kalır.

İki katlı konutun yapım tekniği yığmadır, beden duvarları ahşap hatıllı moloz taş ile inşa edilmiş olup köşe dönüşlerinde kaba yonu iri taş bloklar görülür. Moloz taşların arasında yer yer kerpiç bloklar da kullanılmıştır. Diğer duvarların inşa malzemesi kerpiçtir. Dış duvarların tamamı kerpiç sıvalıdır. Sıvası kısmen dökülmüş yüzeylerde taş örgüsü rahatlıkla görülür. Yapının hasar görmüş kısımlarından, duvarlarda bağlayıcı olarak toprak esaslı malzeme kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Yapının girişi doğu cephesinin ortasında yer alır. Giriş kapısı bir çift kemer ile çevrelenmiştir. Üstteki kemerin sıvası dökülen kısımda tuğla ile inşa edildiği görülür. Kapının iki yanında profilli kaide taşları olan iki seki bulunur. Kapı açıklığının ahşap doğramaları içine sonradan eklenmiş metal bir kapı oturtulmuştur. Üzerinde bir küçük pencere yer alır (Res. 5).

Yapının en ihtişamlı cephesi olan doğu cephesi simetriktir, zemin katında ve birinci katta dörder pencere yer alır. Tüm pencerelerin üzeri sıva ile yapıldığı düşünülen kaş kemerlerle süslenmiştir. Üst kattaki kemerler alt kattakilere göre daha yüksektir. Pencerelerin söveleri ve doğramaları ahşaptır ve hepsinde pencere demirleri bulunur. Birinci katın kuzeyindeki iki pencerenin ortasında Osmanlıca bir kitabe yer alır (Res. 6).

Res. 3 - Kale Mahallesi'nin yıkım sonrası görünümü, Fotoğraf: Bekir Avcı

Tek kanatlı geniş bir kapıdan girilen yapıda zemin kat, kuzey ve güney kanatlarda orta taşlığa açılan ikişer odadan oluşur. Yaklaşık olarak 2,5x9 m ölçülerinde olan taşlığın sonunda merdivenler yer alır. Zemin kat mekanlarının döşemelerine şap döküldüğü için özgün döşeme malzemesi anlaşılamamıştır. Üst katın döşemesi ahşaptır, dairesel kesitli ahşap kirişlerle taşınmaktadır. Kuzey-güney yönünde yaklaşık 50 cm aks aralığıyla dizilmiş ahşap kirişlerin çapı 15-25 cm arasında değişmektedir (Res. 7). İki katta da iç mekanların tümü kerpiç sıva üzerine beyaz, mavi ve yeşil badanalıdır.

Doğudaki odaların giriş cephesinde yer alan yaklaşık 1 m genişliğinde ikişer pencere vardır. Pencere açıklıkları ahşap hatıllarla geçilmiştir, söveleri ve doğramaları da ahşaptır. Bu pencereler iç ve dış cephede kerpiç sıva ile yapılmış yüksek kaş kemerlerle süslenmiştir. İki odanın da batı duvarında 150 cm genişliğinde 60 cm derinliğinde yüklükler yer alır, perde kullanarak kapatılmışlardır.

Zemin katın batısında kalan odalar doğudakilere nazaran küçüktür. Güneybatı köşedeki odanın güney duvarında dışarı doğru daralan bir pencere vardır, açıklığı içerde 120 cm dış cephe hizasında ise 95 cm'dir. Kuzeybatıda yer alan odanın batı duvarında bulunan ocak bu odanın özgün fonksiyonunun mutfak olduğuna işaret eder. 74 cm genişliğindeki ocak açıklığı yarım daire formunda tuğla kemerle geçilmiştir. Aynı duvarın kuzeyinde iç açıklığı 130 cm, dış açıklığı yaklaşık 80 cm olan bir pencere vardır. Bu odanın kuzeybatı köşesi günümüzde bir hela taşı yerleştirilip etrafına çekilen çuvallardan yapılmış bir perde ile tuvalet olarak kullanılmaktadır. Özgün tuvaletin yerine dair herhangi bir iz bulunmamaktadır. Taşlığın sonunda güney

Res. 4 - Genel Görünüm

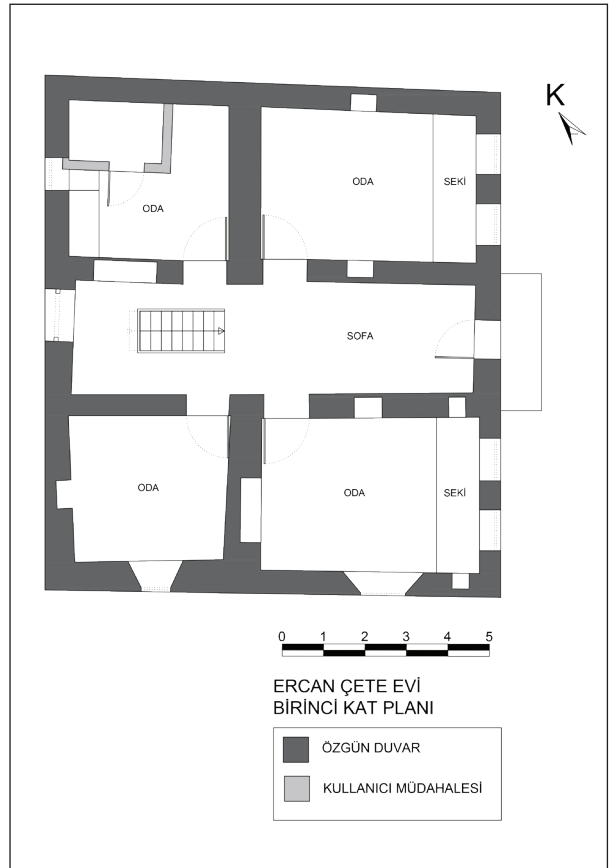
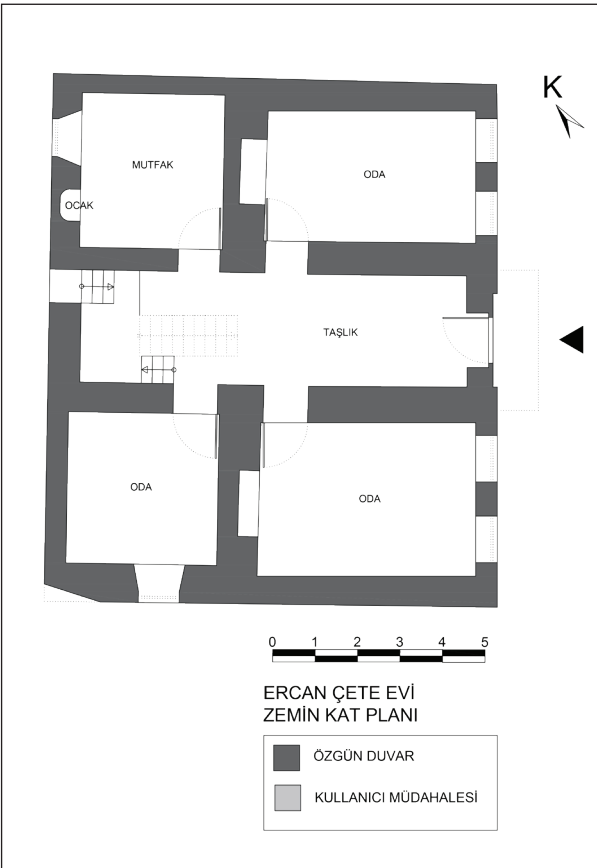
Res. 5 - Giriş (doğu) cephesi

Res. 6 - Doğu cephesinde yer alan Osmanlıca kitabe

Res. 7 - Döşemeyi taşıyan daire kesitli ahşap kirişler

Res. 8 - Birinci kat güneydoğu odanın genel görünümü

duvarına yaslanmış üç basamakla sahanlığa ulaşılır. Yapının arka cephesinden bu sahanlığa açılan bir girişi daha vardır. Sahanlıktan üst kata dokuz basamaklı bir orta merdiven ile ulaşılır. Merdiven ve sahanlıklar ahşaptır.

Üst katın planı da zemin kat ile hemen hemen aynıdır. Orta *sofaya* açılan dört odadan oluşur. Tüm odaların zeminleri ahşap kaplamadır. Tavanda yer alan, zemin kat ile benzer ölçü ve aralıklardaki dairesel kesitli ahşap kirişler kuze-güney yönünde uzanır.

Üst katın doğu odaları da zemin kattakilerle aynı özellikleri taşır. İki odada da pencerelerin bulunduğu duvar boyunca devam eden 100 cm genişliğinde sekiler yer alır. Kuzeydoğu odanın güney ve kuzey duvarlarının ortasında 60 cm eninde ve 40 cm derinliğinde karşılıklı birer niş bulunur. Güneydoğu odada sekinin dar kenarlarını ortalamayan 40x50 cm ölçülerinde birer niş, bu odanın kuzey duvarında yaklaşık 50x70 cm ölçülerinde bir niş daha yer alır. Güney duvarda ise iç açıklığı 1,93 m, dış açıklığı 1,06 m olan bir pencere kullanılmıştır (Res 8). Batı duvarı ortalamayan yüklük ise 50 cm derinliğinde ve 153 cm genişliğindedir.

Res. 9 - Sofanın batıdan doğuya doğru görünümü

Kuzeybatı oda yapıdaki en çok müdahale görmüş alandır. Odanın kuzeybatı köşesine 1,43x2,19 m iç ölçülerinde bir odacık eklenmiştir. Bu odacığın duvarı batı duvarındaki pencere açıklığının içinde biter. Pencerenin önüne, zeminden yüksekliği ykl. 50 cm olan lavabo kullanımlı bir hazne yerleştirilmiştir. Lavabo ve odanın güney duvarı arasında bir tezgâh eklenmiştir. Güneybatı odada ise batı duvarını ortalamayan 36x67 cm ölçülerinde bir niş bulunur. Güney duvarında iç açıklığı 131 cm dış açıklığı 70 cm olan bir pencere de vardır.

Üst kattaki tüm odaların *sofaya* açılan kapılarının üzerinde 5-6 cm kalınlığında yarım daire formu bir kemer yer alır (Res. 9). *Sofanın* batısında 1,24 m genişliğinde bir pencere ile açıklık yaratılmıştır. *Sofa* doğu duvarının ortasında yer alan kapıdan balkona erişilir. Mevcut durumda sadece ahşap zemini kalmış bu balkonun ölçüleri 95x325 cm'dir. Çatı saçağı da bu balkon izini takip ederek uzar. Çatı formu sebebiyle bu çıkmanın bir *cumba* olabileceği de düşünülebilir ancak dış cephe duvarlarında buna işaret eden bir iz görülmemiştir.

Saçak kotunda çatının oturduğu kesintisiz devam eden ahşap hatıllar gözlemlenmiştir. Yapının kırma çatısı günümüzde oluklu sac malzeme ile kaplanmıştır.

Güncel Durum

Ercan Çete Evi, Muş tarihi merkezinde kalan ender geleneksel konut örneklerinden biridir. TOKİ yapılarının inşası için tarihi kent merkezinde yer alan geleneksel yapıların birçoğu yıkılmıştır. Ev sahibi yıkımı kabul etmediği için Ercan Çete Evi bugün TOKİ bloklarının yanında ayakta durmaya devam etmektedir.

Korunmuşluk düzeyi genel olarak iyi olsa da batı tarafındaki duvarlarında derin bir çatlak bulunur. Dışarıdan bakıldığında da yapının cephesinde eğimler fark edilmektedir. Dış cephesindeki sıvaların büyük bir kısmı

dökülmüştür, duvarlarda yer yer malzeme kayıpları göze çarpar.

Yapı şu an konut olarak kullanılmamaktadır ancak ev sahibi düzenli aralıklarla evi ziyaret edip güvenliğini ve kısmi olarak bakımını sağlar. Yapının önünde etrafı çevrili küçük bir bahçesi vardır, kontrolsüz girişlere açık değildir.

Risk Değerlendirmesi ve Öneriler

Ercan Çete Evi orijinal özelliklerinin çoğu yerinde olan geleneksel bir Muş evi örneğidir. Özgünlüğü daha fazla bozulmadan bir an önce belgelenmelidir. Öncelikli olarak yapısal sorunlar için geçici güçlendirmeler yapılabilir ancak halihazırda tescilli olan yapının rölöve, restitüsyon ve restorasyon projeleri hazırlanarak esaslı onarımı ve restorasyonu yapılmalıdır. Yapının içinde ve dışında yer alan muhdes ekler kaldırılmalıdır.

Ercan Çete Evi için en ciddi tehditlerden biri yakınında inşa edilmiş yeni yapı bloklarıdır. Yapının içinde bulunduğu bağlam tamamen değişmiştir. Etrafı şu an çok katlı yapılarla çevrilidir. Yapıda bulunan yapısal problemlerin özellikle duvar çatlaklarının, TOKİ binalarının inşası sürecindeki titreşimlerden dolayı olduğu ev sahibiyle yapılan görüşmelerde öğrenilmiştir. Bu kıymetli yapının sahip olduğu değerlerin öne çıkması ve olası kayıpların önüne geçilmesi için bir an önce müdahale edilmelidir.

Surp Maryam Matur Şapeli ve Üretim Atölyeleri

Merkez İlçe, Yukarı Yongalı Köyü	İnşa dönemi / Yılı: 1749
GPS: 38°57'47.54" K 41°12'25.53" D	Mevcut işlevi: Harabe
Tescil tarihi ve numarası: Van KVKBK 29.03.2018 tarih ve 1887 sayılı kararı	

Tarihçe

Meryem Ana Şapeli, atölye alanı (kamu binaları) ve mezarlık, Surp Garabed Manastır kompleksiyle ilişkilidir ancak tarihi manastır alanının ve mevcut köyün dışında bulunmaktadır. Alanda bulunan ve Surp Garabed Manastır ile ilişkili olan bu yapılar 1749 yılında inşa edilmiştir (Kertmenjian 2014, 19). Birçok akademisyen tarafından önemli bir alan olduğu düşünülen bu yerde bugüne kadar çok az çalışma veya bilimsel kazı yapılmıştır.

Çok uzak yerlerden Surp Garabed Manastır'na hac için gelenlerin, manastırın bulunduğu tepeye tırmanmadan önceki ilk dinlenme yeri olması mümkündür.

Mimari

Meryem Ana Şapeli ve Üretim Atölyeleri Surp Garabed Manastır'ının bulunduğu Yukarı Yongalı Köyü'nün 3 km doğusunda yer alır. Dağlık bir bölgede etkileyici bir manzaraya sahiptir. Yapı kalıntıları alanda dağınık haldedir. Şapelin apsis duvarı kısmen ayakta. Atölye yapılarından geriye yalnızca, zeminden 1-1,5 m yükseklikte duvar sıraları kalmıştır.

Alanda bulunan tüm yapılar yığma teknikle inşa edilmiş olup kaba yonu taş kullanılmıştır. Birkaç köşe dönüşünde kesme taş da rastlanır. Atölye duvarlarında ise kaba yonu ile birlikte moloz taş görülür. Şapelin doğu duvarı ve apsis çıkıntısı plan izi okunacak şekilde ayakta.

Res. 1 - Meryem Ana Şapeli apsis kalıntısı

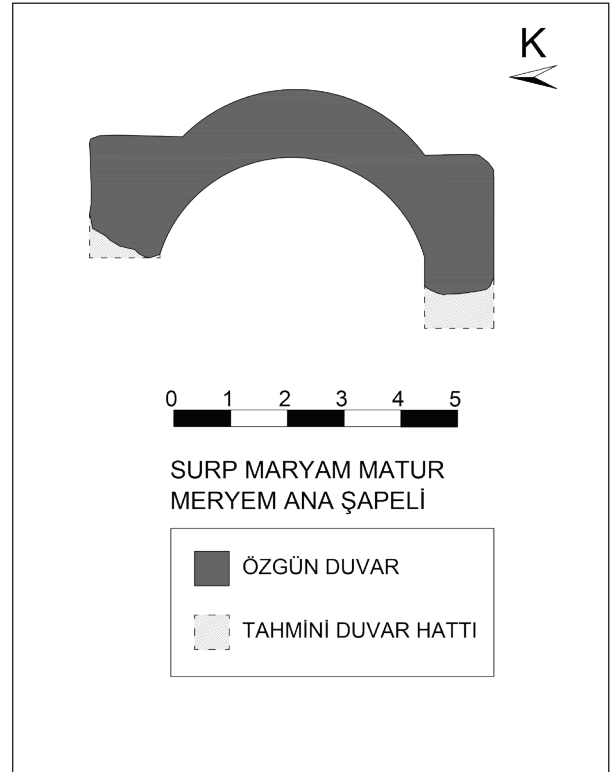
Res. 2 - Şapel ve atölye yapılarından kalan duvarlar

Apsis tonozunun başlangıcında, üst yapının tuğla ile örüldüğüne işaret eden birkaç tuğla sırası kalmıştır (Res. 1). Apsisin yan duvarlarında birer niş vardır ancak malzeme kayıplarından ötürü düzgün ölçü alınabilecek formda değildir.

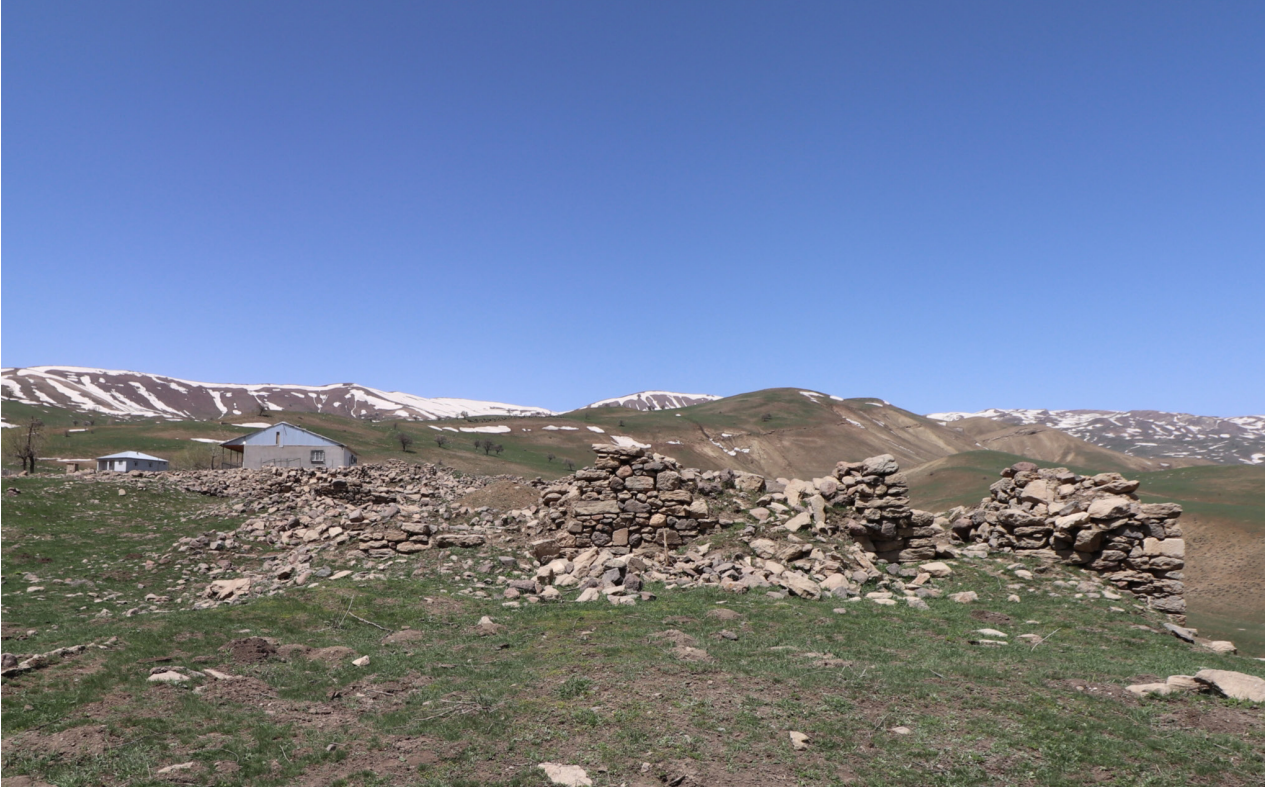
Şapel, yapı kalıntılarının güneydoğu ucunda kalır. Atölyeler, şapelin uzun duvarına paralel şekilde dizilidir (Res. 2). Bu yapı dizisi 100 m kadar devam etmektedir ve atölyelerin doğuda kalan duvarları bir istinat duvarı üzerine oturtulmuştur.

Saha çalışması sırasında altı ana atölye mekanı gözlemlenmiştir. Bunlardan şapele yakın üç tanesinin içinde ikişer oda bulunur (Res. 3). Bu yapı kalıntılarının kuzeyinde, üçer odadan oluşan iki adet atölye mekanı daha vardır. Tamamı yan yana inşa edilmiş yapılardır. Bu dizinin 50 m kadar ilerisinde üç odadan oluşan bir atölye kalıntısı daha mevcuttur.

Atölye duvarlarında birkaç kapı ve pencere açıklığı görülmüş, bir pencere açıklığı ise ölçülebilmştir ancak büyük bir kısmı toprağa gömülüdür. Açıkta olan kısmının genişliği 57 cm, yüksekliği ise 36 cm'dir. Yan sövelerinin kalınlığı 16 cm, üst sövesinin kalınlığı 13 cm'dir. Üst sövenin boyu ise 65 cm'dir.

Atölye mekanlarının doğusunda, istinat duvarı hizasında iki adet büyük değirmen taşı parçası gözlemlenmiştir (Res. 4). Çapları yaklaşık 1,5 m olan değirmen taşları, alandaki düzenli üretim/konaklama faaliyetleri öngörüsünü destekler niteliktedir. Kaynaklarda bahsi geçen mezarlıkla ilişkili herhangi bir bulguya rastlanmamıştır.

Res. 3 - Atölye kalıntılarının kuzeyden güneye doğru görünümü

Güncel Durum

Şapel ve atölyelerin önemli bir bölümü günümüze ulaşmamıştır ve alan harabe durumdadır. Yıkıntılardan bütüncül plana hâkim olmak güçtür. Tüm çevresel ve insan kaynaklı tehditlere açık olduğu için yapısal ve malzeme ölçeğindeki hasarların hızlanarak artacağı söylenebilir. Saha çalışması sırasında pek çok yasa dışı kazı izi görülmüştür. Yakın çevresinde dört adet betonarme yapı bulunmaktadır, bu yapılar geçtiğimiz yıl inşa edilmiş olup mevsimlik olarak kullanılmaktadır.

Yukarı Yongalı Köyü'nden buraya gelen ve Aşağı Yongalı Köyü'ne devam eden toprak yol, kalıntıların yanından geçmektedir. Bu açıdan yakın çevreyle doğrudan ilişkisi olmasa da kolaylıkla ulaşılabilir bir konumdadır.

Risk Değerlendirmesi ve Öneriler

Şapel ve atölye kalıntıları bakımsız kaldıkça bozulmaya bağlı risk oranı hızlanarak artacaktır. Alanda geçici kurtarma kazıları ve nitelikli belgeleme çalışmaları yapılması önerilmektedir.

Res. 4 - Atölye yapılarının istinat duvarı ve değirmen taşı

Özellikle yapılacak bakanlık denetimli yüzey araştırması ve kazı çalışmaları, kalıntıların ve alanın daha iyi belgelenmesini sağlayacak, literatürde bahsi geçen ilişkili mimarinin açığa çıkarılmasını kolaylaştıracaktır. Bu çalışmalar sırasında çıkacak buluntular alandaki üretimin ve sosyal hayatın niteliğine dair de bilgi verecektir. Kapsamlı ve paralel bir araştırma sonucunda Surp Maryam Matur Şapeli ve Üretim Atölyeleri alanının, Surp Garabed Manastırı ile olan ilişkisi de somut olarak açığa çıkarılabilir.

Surp Kevork Kilisesi

Merkez İlçe, Ağaçlık Köyü	İnşa dönemi / Yılı: Bilinmiyor
GPS: 38°44'42.70"K 41°29'6.62"D	Mevcut işlevi: Harabe
Tescil tarihi ve numarası: Van KVKBK 27.09.2016 tarih ve 1336 sayılı kararı	

Tarihçe

Muş Ovası'ndaki köylerden biri olan, Garner veya Garnen olarak da bilinen Garni, Muş Kazası, Çukur Nahiyesi'nde yer almaktadır. 19. yy son çeyreğinde 570, 1914 öncesinde ise 700'den fazla nüfuslu bir Ermeni yerleşimi olan köyün halkı, tarım ve hayvancılığın yanı sıra arıcılıkla uğraşmıştır (HHŞDP 1986, 791-792).

Muş şehrine çok yakın olduğundan, Muş Kazası ile birlikte sayılmış olabileceği söylenen Garni'de; 110 hanede 750 Ermeni nüfusu olduğu kaydedilmiştir (Garabedyan 1902). Mardiroşyan ise 1910'da 40 hane Ermeni ve 1914'te 125 hanede 1190 Ermeni nüfusu olduğunu aktarmaktadır (URL 14). Ermeni Patrikhanesi kayıtlarına göre, Garni'de 123 hanede 860 Ermeni yaşamıştır. Bir

kilise, üç manastır ve 35 öğrencili bir okulu bulunan köyün (Kévorkian-Paboudjian 2012, 489) günümüze ulaşan tek yapısı harabe halindeki Surp Kevork Kilisesi'dir (URL 15).

20. yy başında sadece Ermenilerin yaşadığı bu köyün diğer adını Karnen olarak veren Nişanyan, günümüzde Ağaçlık adını alan köyün Kürt-Sünni yerleşimi olduğunu ekler (URL 16).

Mimari

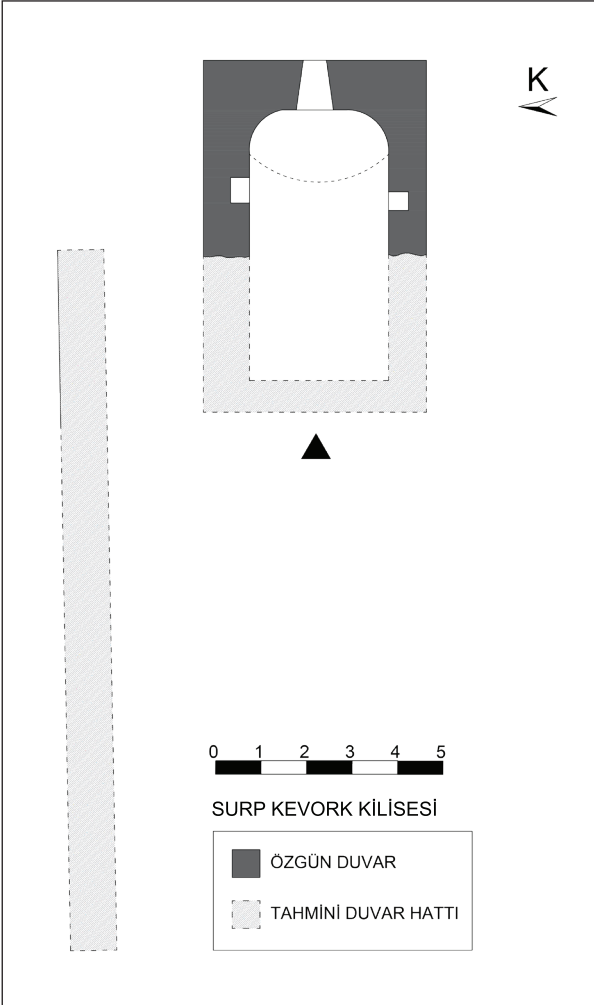
Ağaçlık, günümüzde Muş ilinin Merkez ilçesine bağlı bir köydür. Köy, Muş il merkezine 1 km uzaklıktadır ve Merkez ilçenin kuzeyinde yer alır. Surp Kevork Kilisesi, köy evlerinden ayrıık nizam arazi içinde, mezarlık alanı olduğu rivayet edilen alanın doğusunda, doğu-batı

Res. 1 - Yapının ve arazinin doğudan görünüşü

Res. 2 - Apsis ve yarım kubbe tonoz, batıdan görünüş

Res. 3 - Haç kazınmış blok taş

yönünde konumlanır (Res. 1). Günümüze kilisenin apsis (madur) bölümü ulaşmıştır. Toprak, moloz yığını üzerinde kalan yapı parçası, beşik tonoz ve onu taşıyan duvarlarıdır (Res. 2). Kilisenin yıkılan kısmının plan izleri temel seviyesinde okunabilmektedir. Dikdörtgen yapının dış ölçüleri 4,82x7,60 m'dir. Moloz taş duvarları kireç harçlı olup tonozlu tavan kayrak taşıyla örülmüştür. Duvar kalınlığı 110 cm'dir. Apsis kuzey duvarında genişliği 115 cm olan bir niş bulunmaktadır. Güney duvarında da 45 cm genişliğinde küçük bir niş vardır. Apsis tonozu üzerinde konumlanan, söve taşları

Res. 4 - Dağınık moloz taşlar

kırık pencere, kalınlaşan duvar içinde yer alır. Pencere boşluğunun altında her iki kenarda yaklaşık duvar kalınlığı kadar büyük blok taşlar yer almaktadır (Res. 1). Güney taraftaki taşın üstünde köşeleri pahlı “haç” resmi kazılıdır (Res. 3). Çatı başlangıcında iç ve dış duvar arasındaki kalınlığı ve yükü hafifletmek amacıyla duvar içinde boşuklar yapılmıştır.

Yapının, kuzey ve güney duvarlarının bir bölümü ayakta. Bu duvarların ve batı duvarının temel hizasındaki doğrultusu ve devamlılığı belli oranlarda anlaşılabilir. Yapının kuzey duvarına yakın ve paralel, doğu-batı yönde temel seviyesinde uzanan duvar örgüsünün orjinal evreyle ilişkili olduğu düşünülebilir.

Güncel Durum

Kırsal ortamda, köy evlerinin yakınındaki köy yolundan ulaşılan kilise büyük bir arazi içinde ve arazinin doğu kenarında yer alır. Yerelde aktarılanlara göre, eskiden mezarlık olan bu alana güneyindeki evlerin arasında bulunan kapıdan ulaşılmaktadır.

Yığma yapının etrafına dağılmış moloz taş yığınları işlevini kaybetmiş olan yapı ile ilişkilidir (Res. 4).

İzlerinden planı anlaşılabilir, mekan öğeleri ise tam olarak anlaşılmayan kilise duvarlarının büyük bölümü ve döşemesi çökmüştür. Doğuda kalan yapı parçasında yüzeyde bozulma ve malzeme kaybı izleri görülür. Yapı, hızlı bozulma ve doku kaybı riski ile karşı karşıyadır.

Risk Değerlendirmesi ve Öneriler

Strüktürel durumu kötü olan yapı hızlı bir şekilde yok olma tehdiyle karşı karşıyadır. Tescilli olan tarihi eserin, yakın çevresinde başka bir yapı ögesi (manastır binası veya mezarlık taşları vb.) bulunup bulunmadığı yapılacak kazı vb. çalışmalarla belirlenmelidir. Tespitte uygun olarak kilise ve çevresi gerekli olması halinde alan tescillenmelidir.

Yapı hakkında bilgi tabelası hazırlanmalı, acil önlemler kapsamında alana ve yapıya zarar verecek erişimi sınırlandıracak uygulamalar gerçekleştirilmelidir.

Surp Sahak Kilisesi

Merkez İlçe, Yücestepe (Derik) Köyü,
Kızlar Mevkii

İnşa dönemi / Yılı: **Bilinmiyor**

GPS: 38° 58' 19.81" K, 41°27'03.96" D

Mevcut işlevi: **Samanlık / Ahır**

Tescil tarihi ve numarası: **Van KVKBK 23.02.2016 tarih ve 1170 sayılı kararı**

Tarihçe

Ermeni Patrikhanesi kayıtlarına göre Muş Kazası'na bağlı olan Derik'te, 51 hanede 450 Ermeninin yaşadığı, Surp Sahak Kilisesi ile 15 öğrencili bir okulun bulunduğu bilinmektedir (Kévorkian-Paboudjian 2012, 489). A-To (1912, 107) 40 hane, Sasuni (1956, 352) ise 60 hane Ermeninin yaşadığını yazmaktadır.

Hristiyanlık öncesi pagan çağında Ermenistan'ın kutsal baş tapınım alanı olan Aşdişad oldukça önemli bir merkezdir. Tapınakların çokluğundan ötürü Antik dönemde Haşdişad olarak da anılan Aşdişad'ın, günümüz köyünün yakınlarında bulunduğu kabul edilmektedir. Bu kutsal merkez Surp Garabed Manastırı'nın

yakınında, Karke (şimdiki adı Sergen) Dağı'nın yamaçlarında, Aradzani Nehri'nin (günümüzde Murat Nehri) sağ kıyısında yer almaktadır. Burada Tanrı Vahakn, Tanrıça Anahid ve Aşdiğ'in heykellerinin de yer aldığı tapınaklar vardır (Kévorkian-Paboudjian 2012, 484; Akatankeğos 1977, 130). Rivayete göre, Aşdişad pagan tapınağının kurucuları, Hindistan'dan Ermenistan'a (MÖ 2. yy) göç eden Demetre ve Kisane kardeşlerdir (HHŞDP 1986, 300).

Ermeni tarihçiler Agathankeğos ve Movses Khorenatsi (HSH 1974, 493), Aşdidad'ı "Haşdits Değik" olarak zikretmişlerdir. 301 yılında, Ermenistan'da Hristiyanlığın resmi din olarak tanınmasından sonra, Surp Krikor Lusavoriç'in

Res. 1 - Surp Sahak Kilisesi, genel görünüş

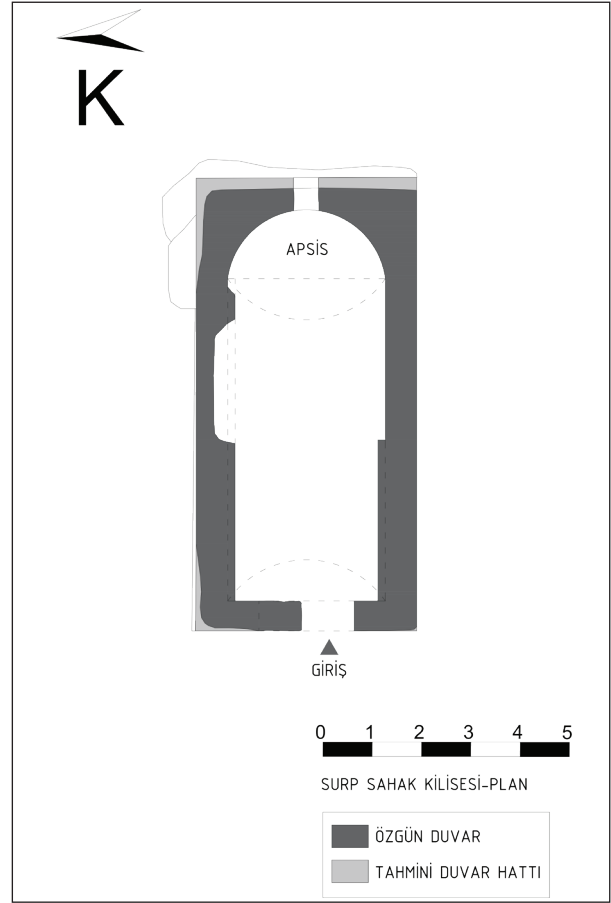

(Aydınlatıcı Aziz Krikor) girişimiyle Aşdişad'ın pagan tapınakları yıktırılmıştır. Bu tapınakların yerine, Ağbianosyan Episkoposları soyunun ikametgahı haline gelen ve hatta Ermenistan'ın Hristiyanlık dönemindeki ilk kilisesi / dini makamı olduğu öne sürülen bir manastır kilisesi inşa edilmiştir.

Surp Sahak Katoğikos ve kızı Şuşanıg'in toprağa verildiği Aşdişad'daki manastır 7. yy'da yıkılmış, yerine 1915'e kadar varlığını sürdüren yeni bir kilise inşa edilmiştir. Genellikle Surp Sahak olarak anılan Aşdişad Kilisesi 14. yy'da Timur tarafından tahrip edilmiştir. Kilisenin yakınında Surb Hovhannes Mıgırdiç (Vaftizci Yahya, Surp Garabed, Ortodoks kilisesinde İoannes Prodromos) ve Surb Athanakine'nin şapellerinin bulunduğu yazılmaktadır (1974, 300).

Houshamadyan, Derik manastırı veya Aşdişad'ın ana mabedi olan Surp Sahak Kilisesi ile ilgili bölümde ek olarak, Surp Sahak ve Şuşanıg mezarlığından, harabe halindeki İkhdatsoyig Kilisesi ile din görevlisi papaz Sahag'tan bahsetmektedir (URL 17). 19. yy ikinci yarısı ve 20. yy başlarındaki kayıtlara göre manastır terk edilmiş, binaları yıkılmıştır.

Episkopos Dırtad Balyan (Hay Vanorayk, 257-258), Ermeni manastırlarını belgelediği kitabında manastırın kalıntılarına değinerek şunları yazmaktadır: "Manastırın duvar taşları tuzla buz olmuş halde ve eski kilisenin yerinde daha doğrusu yan tarafında bir şapel ya da ahşap bir kilise denebilecek bir yapı inşa edilmiş. Bunun içerisinde kilisemizin büyük düşünürü Surp Sahag'ın mezarı bulunmaktadır. Surp Sahag'ın mezarının yanında Sırpuhi Şuşanıg'in ve başka iki kişinin daha mezarı bulunmaktadır. Yıkık kilisenin ortasında, bağımsız üç mihrap yarı yıkık halde durmakta, oluşturdukları üçgen, ana kilisenin asıl mihrabının yerini, ana kapının ve yanındaki şapellerin konumunu göstermektedir. Rivayete göre bu üç mihrabın güneyde olanı "Müroni Khoran" adı ile anılmış, bu mihrabın üzerinde okunan Aşdits adı aynı adı taşıyan başka bir manastıra işaret etmektedir, lakin yerini saptayamadık... Yine rivayete göre ana kilisenin ön tarafında, büyük boyutlu haç bezemeli, büyük ölçekli ve görkemli bir bazilika da yer almaktaymış. Vaftiz kurnasının yanındaki haçkar hâlâ ayakta ve halk tarafından "Kırdinki Kar" (terleme taşı) adıyla zikredilen bu taşın üzerinde 1581 tarihi kayıtlıdır."

Mimari

Muş şehir merkezinden 30 km uzaklıkta Yücecepe Köyü'nde yer alan Surp Sahak Kilisesi, 4,42x9,10 m boyutlarında, doğu-batı yönünde uzanan dikdörtgen planlı bir yapıdır. Bugün özel mülkiyette olup sahipleri tarafından samanlık olarak kullanılmaktadır. Kiliseye güney yönünde bitişik olarak inşa edilmiş modern bir yapı bulunmaktadır. Oldukça harap durumdaki Surp Sahak Kilisesi'nin ana ibadet hacmi 2,84x6,42 m boyutlarında bir mekan iken doğu yönündeki apsis 3,14 m genişlik ve 1,37 m derinliktedir (Res. 1).

Batı yönden 1,04 m genişliğindeki kapı açıklığından giriş sağlanır. Özgün kapı açıklığının, bu cepheyi ortalamayan 1,90 m genişlikte olduğu ve günümüzde kısmen kapatıldığı görülmektedir. Batı cephesinde duvar kalınlığı 60 cm iken, kuzey ve güney yönü beden duvarları kalınlığı yaklaşık 78 cm'dir.

Kilisenin dikdörtgen formlu ana ibadet hacminin genişliği apsisin genişliğinden daha dardır. Dolayısıyla yarım daire planlı apsis formu kuzey beden duvarının içinde bir noktada sonlanmaktadır. Kuzey duvarı üzerindeki

mevcut boşluktan net olarak algılanan bu detay, apsis ile beden duvarlarının aynı dönemde inşa edilmediğini, duvarların daha önce mevcut olan apsis formunun üzerine oturtulduğunu düşündürmektedir (Res. 2).

Sandık duvar tekniğindeki beden duvarlarının iç ve dış kesme taş dizileri neredeyse tamamen yok olmuştur. Kesme taş kaplama sadece kuzey yöndeki duvarda kısmen günümüze ulaşmıştır. Bu kısımda zemine yakın iki taş dizisini oluşturan taş blokların üst dizilere göre çok daha büyük olması ve bu iki sıranın bir çeşit ampattan biçiminde zemine doğru taşarak oturması yapıda bir çok katmanlılık-çok dönemlilik göstermektedir. İç mekanda da özellikle zemine yakın kotlarda kullanılan taş blokların bu boyuttaki bir yapıda görmeye alışık olunmayan boyutlarda olması da bu düşünceyi destekler niteliktedir (Res. 3). Özellikle Aşdidad yerleşiminin Hristiyanlık öncesi dönemi ve mabetleri ile birlikte düşünüldüğünde dönüştürülerek kullanılmış olması muhtemeldir.

İç mekan örgüsünde kullanılan bloklarda görülen, özellikle kuzey ve güney duvarlardaki çok sayıda haç motifi ve çeşitli bezeme kompozisyonları bu taş blokların devşirme olarak kullanıldığını düşündürmektedir (Res. 4 ve Res. 5). Yapının üst örtüsü yerel taşın kılıçlamasına

kullanılmasıyla örülmüş beşik tonozdur. Taş tonozun kuzey yönünde apsise yakın bir noktada, altı adet pişmiş toprak çömlek (amfora?) ile oluşturulmuş 'aks-ı seda' detayı görülmektedir. Aşağıdan yukarıya doğru 3-2-1 dizilimi ile üçgen form oluşturur. Bu detay, Muş'ta farklı örneklerde ve Anadolu'nun farklı bölgelerinde de görülen, eğrisel üst örtüde akustik kontrolünü sağlamak ve örtüyü hafifletme amacıyla kullanılan bir formdur (Res. 6).

Güncel Durum

Günümüzde özel mülkiyette bulunan Surp Sahak Kilisesi malikleri tarafından samanlık olarak kullanılmakta olup, yapının üzeri iki yönde eğimli ahşap beşik çatı ile kapatılarak yapı sahipleri tarafından korumaya alınmıştır.

Res. 2 - Surp Sahak Kilisesi iç mekan, apsise doğru bakış

Res. 3 - Surp Sahak Kilisesi kuzey cephe

Res. 4 - Surp Sahak Kilisesi, bezeme detayı

Res. 5 - Surp Sahak Kilisesi, haç bezemesi

Res. 6 - Tonoz ve aks-ı seda küpleri

İç ve dış cidarları kesme taş, ortası moloz taş dolgu olacak şekilde sandık tipinde örülmüş duvarların hemen hemen tamamında iç ve dış cidarlardaki kesme taşlar sökülmüş ve duvarların moloz dolgusu açığa çıkarılmıştır. Batı yöndeki özgün kapı açıklığı moloz taş duvar ile kısmen kapatılmış ve kapı küçültülmüştür. Kapı aksını ortalamayan ve kapının lento seviyesinin üzerinde bulunan açıklık da büyük olasılıkla kitabenin bulunduğu alandır fakat bugün kitabe yerinde bulunmamaktadır.

Risk Değerlendirmesi ve Öneriler

Derik (Aşdişad) yerleşimi Hristiyanlık öncesi Ermeni kültürüne ve mirasına dair fazlaca veri sunan bir bölgedir. Yerleşimin ve bölgenin tarihsel önemi açısından, yapının bölgede izi sürülen/sürülebilecek diğer dönemdaş yapılarla bir bütünlük içerisinde değerlendirilmesi gereklidir. Yapı üzerinden takip edilebilen kimi mimari izler gerek tek yapı ölçeğinde Surp Sahak

Kilisesi'nin gerekse bölgenin çok katmanlı ve çok dönemli karakterini yansıtmaktadır. Böylesi özel bir yapının daha büyük bir titizlikle ve uzun erimli bir çalışmanın konusu olarak incelenmesi ve gerekli koruma-restorasyon faaliyetlerinin ivedilikle gerçekleştirilerek ziyarete açılması önem arz etmektedir.

Samanlık kullanımı gereği malikler tarafından yapılan ahşap koruma çatısı yapıdaki yağış ve iklim bazlı bozulmaların kısa vadede önüne geçmiştir. Buna rağmen strüktürel durumu kötüdür.

Yapının özgün malzemelerinin kaybı temel bir sorundur. Büyük olasılıkla köyün başka noktalarında/yapılarında devşirme olarak kullanılmaktadır ve bu elemanlar izi sürülebilir niteliktedir. Bu kapsamda yapılacak titiz bir çalışma ile yapının tarihi/mimari karakteri korunarak kısmi bütünlmesi gerçekleştirilebilir.

Mollakent Konak Yapısı

Bulanık İlçesi, Mollakent Köyü	İnşa dönemi / Yılı: 1878 sonrası
GPS: 38°57'11.2"K 42°04'10.6"D	Mevcut işlevi: Konut (Misafir Evi)
Tescil tarihi ve numarası: Erzurum KTVKKBK 15.09.1988 tarih ve 46 sayılı kararı	

Tarihçe

Mollakent Konağı (Misafir Evi) tarihi caminin kuzeyinde yer alır ve aslında caminin kuzeyindeki zaviyeye ait bir konak olduğu aktarılmaktadır (Asna 2018, 332). Cami ile olan ilişkisi dolayısıyla konağın 1878 yılında veya sonrasında inşa edildiği düşünülmektedir.

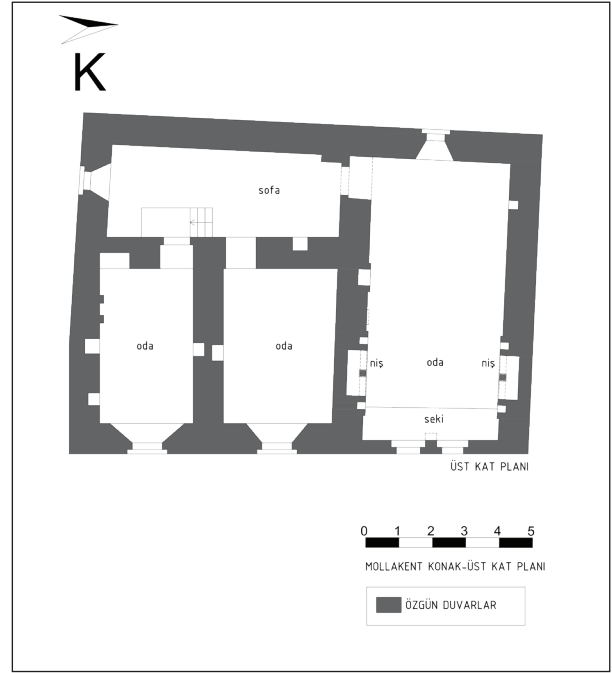
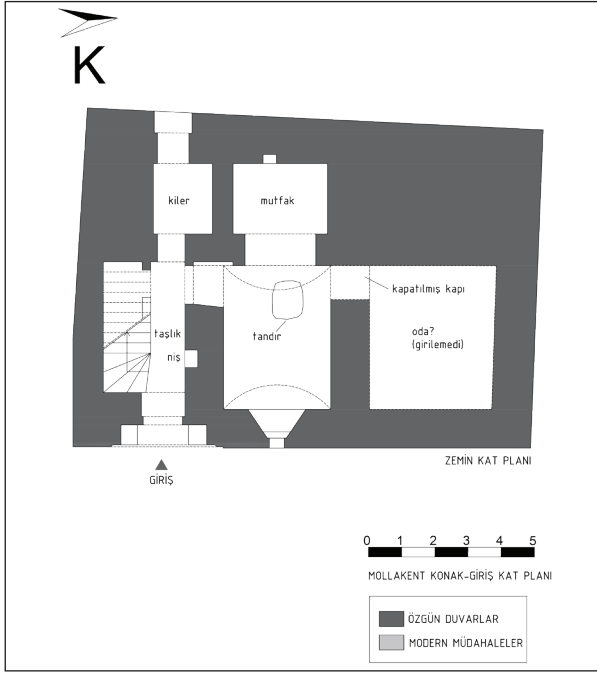
Mimari

Muş Bulanık İlçesi, Mollakent Köyü, Köyiçi Mevkii, 136 Ada 14 Parselde yer alan yapı 132 m²'lik bir oturma alanına sahip iki katlı yığma taş bir konut yapısıdır. Kuzey-güney doğrultusunda uzanan yapı 13,52x9,40 m boyutlarında dikdörtgen plana sahiptir. Yapının ana girişi parselin güneydoğu köşesinden, doğu cephesindeki anıtsal kemerli kapıdandır

(Res. 1). İki katlı yapının zemin katında, ana girişten sonra ulaşılan ilk mekan (*taşlık*), bu mekana kuzey yönde bağlı iki hacimli mutfak alanı ve batı yönde bağlı depo-kiler mekanları bulunur. Giriş aksının hemen güneyinde yakın zamanda yapıya eklenmiş modern tek kollu bir merdivenle yapının üst katına ulaşılır (Res. 2). Üst katta merdivenle ulaşılan ilk mekan olan *sofa*, bu kattaki üç odanın etrafında organize olduğu merkez mekandır. Dikdörtgen planlı *sofanın* doğu yönündeki uzun kenarından iki, kuzey yönündeki kısa kenarından da bir odaya giriş sağlanır. *Sofanın* doğu yönünde yer alan iki odadan güneydekine dört riht ve üç basamaklı bir merdivenle ulaşılır. Bu düzenleme büyük olasılıkla, yapının özgün merdiven yüksekliğini düzenlemek amacıyla yapılmıştır. Zemin kattaki

Res. 1 - Doğudan genel görünüş ve ana giriş

mekanların aksine üst kattaki odalar oldukça gösterişli ve nitelikli mekanlardır. Özellikle kuzey bölümdeki büyük oda, konağın ana odası olarak farklı boyut ve düzendeği süslemeli nişlerle gösterişli hale getirilmiştir. Zemin katın beden duvarları ve bölücü duvarlarının kalınlıkları yaklaşık 1,15 m'dir. Üst katta ise 90-93 cm aralığındadır.

Ana giriş kapısının açıldığı taşlık bölümü 2,42 x3,88 m boyutlarında dikdörtgen plandadır. Giriş kapısının yanında, kuzey yönde 1,41 m kol genişliğine sahip modern betonarme bir merdiven yer alır. Merdiven altı mekanı depo olarak kullanılmak üzere kapatılmıştır. Taşlığın kuzeyinde 1,14 m kapı açıklığıyla ulaşılan mutfak yer alır. Mutfak, 94 cm genişliğe sahip bir kemerle birbirinden ayrılan iki mekandan oluşur. Doğu mekana, 91x114 cm eksen boyutları olan eliptik bir tandır yerleştirilmiştir. Tandır hala kullanılabilir durumdadır (Res. 3). Mutfağın kuzey duvarında, yaklaşık 1,01 m genişlikte izi takip edilebilen kapatılmış bir kapı bulunur. Bu kapının arkasındaki mekan ya da mekanlara ulaşılammıştır.

Zemin kattaki diğer mekan, taşlıktan 80 cm genişliğindeki bir kapıyla bağlanılan ve bugün depo-kiler olarak kullanılan hacimdir. 1,75x2,12 m boyutlarındaki ana mekan ve bu mekana bağlı daha ufak ikinci bir mekandan oluşur. İkincil küçük mekanın sınırı olarak görülen hiza, yapının genel planında ana beden duvarının dış cidarına tekabül etmektedir. Dolayısıyla

Res. 2 - Taşlık ve modern tek kollu merdiven

Res. 3 - Zemin kat mutfak ve tandır

burada görülen duvar dokusu komşu yapının ana duvarının dış cidarı ile ilişkili olmalıdır. Bu iki komşu yapının inşa kronolojisine bağlı olarak, bu bölümün yapının özgün tasarımında doğrudan cepheye açılan bir açıklık olabileceği düşünülmüştür. Zemin katta mutfak mekânının üst örtüsü tuğla beşik tonoz iken diğer mekanlar ahşap kirişler ile örtülmüştür.

Res. 4 - Üst kat sofa, güneyden görünüş

Res. 5 - Üst kat ana oda ve nişler

Üst katta *sofa*nın doğu yönünde yer alan mekanlar yatak odalarıdır (Res. 4). *Sofa*dan 90 cm genişlikteki kapı açıklıklarıyla ulaşılan odaların ikisinde de giriş cephesine açılan birer mazgal formlu pencere ve duvarlarında farklı nişler bulunur. Bu kattaki üçüncü oda 4,06x8,14 m boyutlarındaki dikdörtgen formlu ana odadır. 85 cm genişliğindeki kapıyla ulaşılan ana odanın batı duvarında bir, doğu duvarında iki adet pencere bulunur. Kuzey ve güney yöndeki duvarlarında ise son derece nitelikli bezeme kompozisyonlarına sahip nişler yer almaktadır (Res. 5). Doğü yönündeki pencereler de bütünsel bezemeli bir bant içine alınmış ve bu hattın önünde paralel bir seki organize edilmiştir. Mekan duvarlarında iki adet mermer kitabe bulunur. Bu kattaki tüm mekanların tavanları ahşap ana kirişler ve üzerine ters yönde konan tomruk formlu ahşap elemanlardan oluşturulmuştur.

Konağın ana giriş kapısı, dışta sivri kemer içine alınmış basık dairesel kemerli ana giriş kapısı şeklinde organize edilmiş ve bu iki kemer arasındaki alın kısmına mermer kitabe yerleştirilmiştir (Res. 6). Sivri kemerli giriş kapısının hemen üstünde kapıyı ters U biçimle çevreleyen bezemeli bant üzerinde yedi adet

Res. 6 - Doğu cephe giriş kapısı ve mermer kitabe

taş fûruş görülür. Bu detay, yapının özgün tasarımında bir çıkma olduğuna işaret eder. Bu kısmın üzerindeki güncel duvar örgüsünün de yapının genelinde görülen örgüden farklı olması bu olasılığı desteklemektedir. Giriş kapısının basık dairesel kemerinin üzerinde kemer formunu takip eden eğrisel biçimli bezemeli bir bant bulunur. Kemerin üzengi seviyesinde mukarnas bezemeli birer başlık ve kum saati motifleri yer alır. Giriş kapısı dışında oldukça sade bir düzene sahip doğü cephesinde, zemin kattaki bir pencere ve üst kattaki dört pencere mekansal dizilime göre yerleştirilmiştir. Doğü cephesinin zemin kat seviyesi çimento esaslı bir harç ile sıvanmıştır. Cephenin geri kalanında kesme taş örgüsü açık olarak görülür. Üst katın kuzey yöndeki üç basık kemerli pencere açıklığının etrafında açıklık formunu takip eder formda profil dönülmüştür. Herhangi bir saçak altı silmesinin olmadığı cephe beşik formlu ahşap çatı ile sonlanır. Beşik çatının üçgen alını modern gaz beton bloklar ile oluşturulmuştur (Res. 7). Giriş cephesinin zemin kat seviyesinde, sıva altında kalan ahşap hatıl, bu cephede açıkta görülen ve cephe boyunca süreklilik gösteren ahşap hatıl ile birleşir ve birleşme detayı görülebilmektedir (Res. 8).

Res. 7 - Beşik çatı, kuzeydoğudan görünüş

Res. 8 - Ahşap hatılların birleşme izleri

Yapının kuzey cephesinde cephe boyunca süreklilik arz etmeyen saçak altı silmesi göze çarpar. Batı cephesi kısmi olarak algılanabilir durumda ve oldukça sade iken, güney cephesi yapının cami ile bitişik konumundan ötürü algılanamaz durumdadır.

Güncel Durum

Oldukça nitelikli bir sivil mimari örneği olan konak yapısı, kullanıcı müdahaleleri ile kimi özgün niteliklerini yitirmiş gibi görünse de genel olarak mimari bütünlüğünü koruyabilmiştir. Yapı dönemsel olarak kullanılmaktadır. Özellikle iç mekanlar bu kullanımla da ilişkili

olarak bakımlı ve genel olarak iyi durumdadır. Fakat özellikle batı cephesine yansıyan kimi çatlaklar yapının statik durumu ile ilgili sorunları vurgular. Yakın dönem eki olan çatı, hem form hem malzeme açısından hem de son derece fazla yağış alan bölgedeki saçak ihtiyacına yanıt vermemektedir.

Zemin katta, mutfağın kuzeyindeki kapatılmış açıklığın ardındaki mekan ya da mekanların akıbeti ile ilgili bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Risk Değerlendirmesi ve Öneriler

Halen özgün fonksiyonunu devam ettiren yapıda temel koruma yaklaşımı düzenli-yıllık bakım uygulamalarıyla yapının ömrünü uzatmak olmalıdır. Öncelikli olarak yapının zemin etütü ve statik değerlendirme-modellemeleri yapılmalı ve acil müdahale gerektiren sorunlu kısımlar tespit edilip yapı güçlendirilmelidir. Yapının doğu (giriş) cephesindeki özgün mimari detaylarıyla ilgili (çıkma vb.) mimarlık tarihi araştırmaları yapılmalıdır. Hassas ölçüm, belgelendirme ve projelendirme süreçleri sonrası olabildiğince hızlı biçimde özgün kimliğine kavuşturulmalı ve günümüz yaşam koşullarına yanıt üretebilecek bir noktaya getirilmelidir.

Dağdibi Köyü Şapeli

Hasköy İlçesi, Dağdibi Köyü (Şimlag)	İnşa dönemi / Yılı: Bilinmiyor
GPS: 38°40'56.79"K, 41°39'9.11"D	Mevcut işlevi: Harabe
Tescil tarihi ve numarası: Van KVKBK 25.06.2018 tarih ve 1997 sayılı kararı	

Tarihçe

Muş Ovası'nda, Muş-Bitlis yolu üzerinde, Muş'un 14 km güneydoğusunda konumlanır. Ormanlarla kaplı Komşanud Dağları ile çevrili köy, Şımağ adı ile de anılmaktadır. 1881 yılında köyde 315 Ermeni ve 30 Kürt yaşamaktadır. 20. yy başlarında nüfusu 60 hanede 500 Ermeni olarak güncellenmiştir. Ermeniler, tarım, hayvancılık, bağcılık-bahçecilik ve çeşitli zanaatlarla uğraşmışlardır. Köyün bir okulu ve Aziz Krikor Lusavoriç eliyle kurulduğuna inanılan Surp Garabed Kilisesi olduğu bilinmektedir. Birinci Dünya Harbi yıllarında kilise harabeye dönmüştür (HHŞDP 1998, 117, 122, 140).

Houshamadyan sitesi verilerine göre, 1890-1914 yılları arasında Şimlag'da 42-46 hane ve ortalama 300 nüfus yaşamaktadır. Ayrıca az sayıda Kürt vardır (URL 18). 1914'teki nüfus verileri ise 42 hanede 295 Ermeni şeklinde güncellenmiştir (Kévorkian-Paboudjian 2012, 493).

19 yy'da köyün iki kilisesi olduğunun bahsi geçmektedir. Bunlardan biri Surp Garabed Kilisesi, diğeri ise 19. yy'dan daha eskiye tarihlendiği söylenen taş yapılı mimarisi ile Surp Sarkis Kilisesi'dir (2012, 493).

Mimari

Dağdibi Köyü Şapeli, apsis duvarı kısmen günümüze ulaşabilmiş kâgir bir yapıdır (Res. 1). Şapel, Dağdibi Köyü'nün batısında, ovaya bakan oldukça eğimli bir sırtta inşa edilmiştir (Res. 2). Dikdörtgen planlı (dış ölçüler: 6,10 x ... m) olduğu düşünülen yapı, tek neflidir; örtü sistemine ilişkin herhangi bir veri bulunmamaktadır. Batı duvarı toprak yolun altında kaldığı için yapının boyuna doğrultuda uzunluğu tespit edilememiştir. Apsis, içte eğrisel formdadır; yöredeki diğer şapel ve kiliselerde olduğu gibi cephede dışarı doğru taşmaz (açıklık:3,89 m derinlik: 1,30 m). İç mekan tarafında, kuzey ve güney duvarlarının apsis

Res. 1 - Hasköy, Dağdibi Köyü, şapel kalıntısı

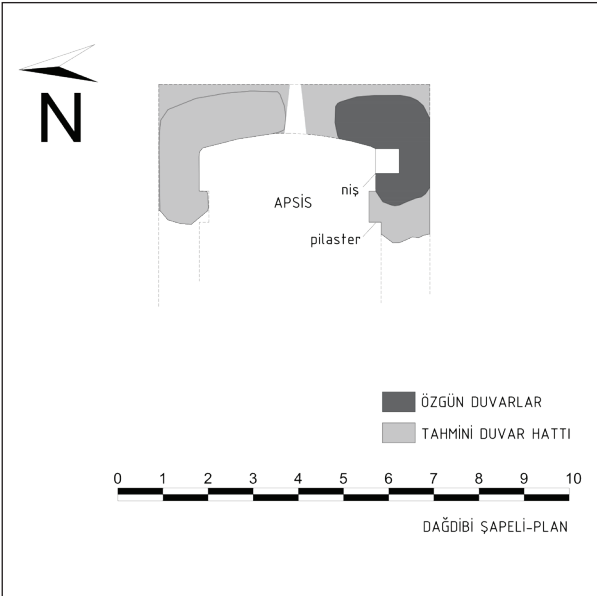
Res. 2 - Dağdibi Köyü Şapeli güneydoğu köşesi

Res. 4 - Dağdibi Köyü Şapeli apsis duvarı ve kuzey duvarı.

Res. 3 - Dağdibi Köyü Şapeli apsis duvarı, üst kotta pencere izleri.

eğrisine bağlandığı noktalarda, duvarın yüzeyden yaklaşık 25 cm taşırılarak pilasterlerin oluşturulduğu görülür. İlk yapımda, plastırlar arasındaki bir kemerin üst örtü altından geçirilmiş olması kuvvetli bir olasılıktır. Ayrıca, apsis duvarının güney tarafında dikdörtgen bir niş bulunur (derinlik:52 cm, genişlik:55 cm). İç mekan zaman içinde moloz ve toprak ile dolduğundan özgün döşeme kotuna ilişkin bir değerlendirme yapılamamıştır; aynı sebepten

apsisteki niş de mevcut zemin kotuna çok yakın durmaktadır (Res. 4).

Moloz taş örgüdeki cepheler 1,05-1,10 m kalınlığındadır (Res. 2). Apsis yarım kubbesi de moloz taş örgüdür ancak yapımda ince ve uzun taşların kullanıldığı görülür. Apsiste bir mazgal pencere bulunduğuna ilişkin izler halen mevcuttur (Res. 3).

Güncel Durum

Şapelin sadece küçük bir bölümü günümüze ulaşmıştır. Yapının terk edilmesi sonrasında kullanılmadığı ve bakım görmediği için bu hale geldiği; batısından toprak yolun geçirilmesi veya genişletilmesi esnasında da kayıpların arttığı anlaşılmaktadır.

Risk Değerlendirmesi ve Öneriler

Dağdibi Köyü Şapeli hızla yok olma sürecindedir. Acil koruma önlemleri alınmadığı takdirde önümüzdeki yıllarda mevcut duvarların ortadan kalkması olasıdır. Yapının belgelenecek projelerinin hazırlanması, konservasyon bazı uygulamalarla mevcut yapının sağlamlaştırılması gereklidir. Bu süre zarfında yapının bir koruma bandı ile çevrilmesi ve bir bilgilendirme panosu ile yapıya ilişkin bilgiler sunulması önerilmektedir.

Surp Giragos Kilisesi

Merkez İlçe, Kepenek Köyü (Arağ/Arak), Köyiçi Mevkii	İnşa dönemi / Yılı: 1427
GPS: 38° 42' 28.20" K 41°32'55.00" D	Mevcut işlevi: Samanlık / Depo
Tescil tarihi ve numarası: Van KTVKKBK 15.07.2010 tarih ve 664 sayılı kararı	

Tarihçe

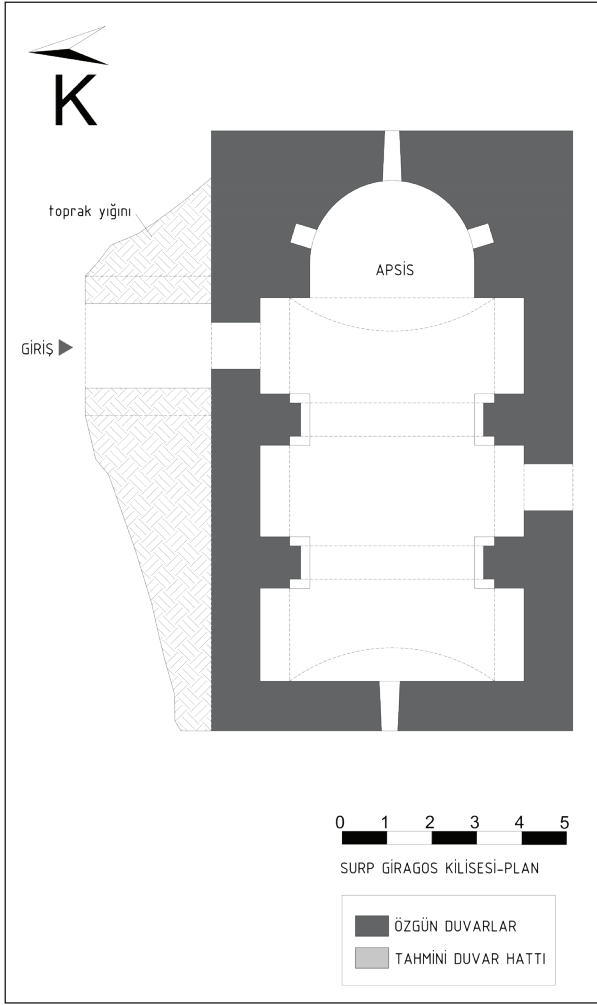
Arağ, Bitlis Vilayeti'nin Muş Sancağı'nda, Muş Kazası'nın 4-5 km güneydoğusunda, Bitlis yolunun yakınında, Meghraked'in (şimdiki adıyla Karasu) sol yakasında akan kollarından birinin kıyısında konumlanır (HHŞDP 1986, 318). Nadiren şehir olarak da tanımlanan köyün adı, 7. yy'da Arağs olarak zikredilmiştir (Mamigonyan 1989, 76).

Birçok araştırmacı köyün Ermeni nüfusuna dair çeşitli bilgiler vermektedir. 1881'de Arağ'da 87 hanede yaklaşık 427 Ermeni (HSH 1974, 524), 20. yy başlarında ise çoğu Ermeni olan 37 hane olduğu aktarılmaktadır (HSH 1974, 318). 1890 episkoposluk verilerine göre köyde

83 hane Ermeni ve 4 hane Kürt mevcuttur. Bazı kaynaklarda Kürt nüfusu 4 haneden çok daha yüksektir. 20. yy başlarında Sasuni (1956, 352) 70 Ermeni hanesi bildirmektedir. A-To (1912, 105) ve episkoposluk merkezi köyün nüfusunu 66 hane Ermeni ve 15 hane Kürt olarak aktarır. Mardirosyan'ın 1910'daki 70 hane Ermeni saptaması da nüfustaki düşüşe işaret etmektedir. Kévorkian (2012, 489), İstanbul Ermeni Patrikhanesinin 1913-1914 kayıtlarını esas alarak, köydeki 104 hanede yaşayan Ermeni nüfusunun 1005 kişi olduğunu, 40 öğrencinin eğitim gördüğü bir okulun ve Surp Giragos adlı bir kilisenin bulunduğunu yazmaktadır. 1914'te nüfus verileri 103 hanede 797 Ermeni şeklinde güncellemiştir (URL 19).

Res. 1 - Surp Giragos Kilisesi, kuzeydoğudan genel görünüş

Res. 2 - Kuzey cephe ve modern ek

katlı tek hacimli kilise olarak tanımlanmıştır. Doğu-batı yönünde uzanan 7,90x13,14 m boyutlarındaki dikdörtgen planlı yapıya kuzey yönünde modern bir giriş hacmi (rüzgarlık) eklenmiştir. Yapının bu cephesi büyük oranda toprak altında kalmaktadır (Res. 2). 3,05x2,77 m boyutlarındaki bu modern girişten sonra yapının kuzey beden duvarında bulunan 1,02 m genişliğindeki kapıdan iç mekana erişilir.

Kilise ana mekeni 5,77x8,30 m boyutlarındadır ve beşik tonozla örtülmüştür. Bu tonoz aynı biçimdeki iki paralel kemer ile taşınmaktadır. Doğu duvarı ortalamayan apsisin genişliği 3,60 m, derinliği ise 2,57 m'dir. Apsiste bir adet mazgal formulu pencere bulunur. Apsisin kuzey ve güney duvarlarında 44 cm genişlik ve 47 cm derinlikte birer niş yer alır. 73 cm genişlikteki iki kemerle bölünen ana hacmin güney duvarında, orta dilimde kapatılmış bir kapı açıklığı yer almaktadır. 1,02 m genişlikteki bu açıklık çevre yapıların yanaşık inşası dolayısıyla kapatılmış olmalıdır.

Yapı, moloz taş örgü yığma tekniğiyle inşa edilmiştir. Dış cephede daha ince yonulmuş taşların iki sıra olarak balıksırtı düzeninde dizilmesiyle yaratılmış bir hareket görülmektedir (Res. 3). İç mekanda ya da dış cephede herhangi bir bezeme ya da dekoratif unsura rastlanmamıştır. İç mekan duvarlarında, yüzeyde sıva parçaları görülmüştür. Özgün tasarımında bu yüzeylerin fresk ile kaplı olması muhtemeldir fakat yoğun kirlilik ve islenme sebebiyle yüzeyde fresk vb. öğelerin olup olmadığı anlaşılmamaktadır.

Kilisenin ana beden duvarları 1,07-1,09 m kalınlığa sahiptir. Batı duvarında, duvarı plan düzleminde ortalamayacak şekilde yerleştirilmiş mazgal formulu ikinci bir pencere bulunmaktadır. Yarım daire formulu apsisin biçimi yapının dış kütesine yansımamakta, kilise dışarıdan prizmatik bir

Houshamadyan (URL 20), Arağ'da ikisi harabe haline gelmiş üç kilisenin varlığına işaret etmekte ve Surp Giragos Kilisesi'ni yaklaşık 1427 yılına tarihlemektedir. Ayrıca din görevlileri olan papaz Mıgırdiç Der-Mıgırdiçyan ve papaz Garabed Asmaryan'ın adını vermektedir.

Köyde, Surp Giragos Kilisesi kalıntılarının yanı sıra, mevcut köy evlerinin yapımında devşirme olarak kullanılmış olduğu gözlemlenen çok sayıda kabartmalı taş bulunmaktadır.

Mimari

Muş Merkez İlçesi'ne bağlı Kepenek Köyü'nde bulunan Surp Giragos Kilisesi, yerleşim dokusu içinde Köyiçi Mevkii'nde yer almaktadır (Res. 1). Güncel olarak köylüler tarafından ahır/samanlık olarak kullanılan kilise yapısı, tüm bakımsızlık ve kötü kullanıma rağmen mimari kurgusunu koruyarak günümüze ulaşmıştır. Güney ve batı yönlerde modern yapılara bitişik vaziyettedir. Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü kayıtlarında 'Tahtani Bir Göz Kilise' yani tek

Res. 3 - Doğu cephe ve balık sırtı moloz örgü

Res. 4 - İç mekan duvarları islenme detayı

görünüm sunmaktadır. Bema duvarı bugün büyük oranda yok olmuşsa da, izleri yerinde görülebilmektedir. Apsis, ana kilise hacminden bir basamak kadar yükseltilmiştir.

Güncel Durum

Surp Giragos Kilisesi, iki yönde bitişik vaziyette modern yapılarla çevrilidir. Günümüz girişinin olduğu kuzey cephesi neredeyse tamamen toprak altındadır. Çatı yüzeyinde yoğun bitkilenme görülmektedir (Res. 2). Üst örtüsü ve çatı sistemi algılanamamaktadır.

Yapıda büyük bir statik problem görülmemektedir. İç mekan duvarlarının büyük bir bölümü yoğun kirlilik ve islenmeye maruz kalmıştır (Res. 4). Bu sebeple duvar yüzeylerindeki muhtemel fresk kalıntılarıyla ilişkili gözlem yapabilmek mümkün olmamıştır.

Risk Değerlendirmesi ve Öneriler

Kepenek Köyü, 20. yy başına kadar yoğunlukla Ermeni nüfusun yaşadığı bir yerleşim olarak önem arz etmekteydi. Surp Arakelots Manastırı'nın da yakın konumda olması bu bölgede önemli bir turizm rotasının yaratılabilmesini mümkün kılmaktadır. Surp Giragos Kilisesi, tek yapı ölçeğinden öte, köy ve yakındaki önemli yapılar ile birlikte büyük ölçekte ele alınmalı ve yürütülecek koruma çalışmaları bu perspektifle kurgulanmalıdır.

Yapının gömülü durumundan kurtarılıp açığa çıkarılması, mevcut duvarların ve üst örtünün görünür hale getirilerek korunması gerekmektedir. Daha sonra yapılacak teknik incelemeler doğrultusunda yapıdaki bozulmaların ilerlemesini önleyecek koruyucu önlemlerin alınması elzemdir. Niteliksiz ek ve yüklerden kurtarılıp, statik durumu sağlamlaştırılmalı, dış etkilere karşı dayanıklı hale getirilmelidir. Gerekli belgeleme ve projelendirme çalışmaları neticesinde sistemli ve bilimsel bir restorasyon çalışmasına konu olmalıdır.

Köy girişinde veya uygun olacak bir alanda, yapının/yapıların yerini ve belki köyün farklı noktalarında açığa çıkarılabilecek diğer yapıların konumlarını tarif eden bilgilendirme ve yönlendirme panoları bölgedeki kültür bilincinin gelişmesine ve yapıların korunmasına katkı sağlayacaktır.

Alaeddin Bey Camii

Merkez İlçe, Dere Mahallesi

İnşa dönemi / Yılı: 18. yy

GPS: 38°43'51.2" K 41°29'24.4" D

Mevcut işlevi: Cami

Tescil tarihi ve numarası: Erzurum KTVKKBK 27.06.1990 tarih ve 248 sayılı kararı

Tarihçe

Alaeddin Bey Camii, 18. yy'da Doğu Anadolu yerel beylerinden Alaeddin Bey'in Muş şehir merkezinde yaptırdığı külliye'nin bir parçasıdır (Res. 1). Külliye'nin; cami, hamam, medrese ve türbeden oluştuğu bilinmektedir (Boran - Kulağuz 2000, 56).

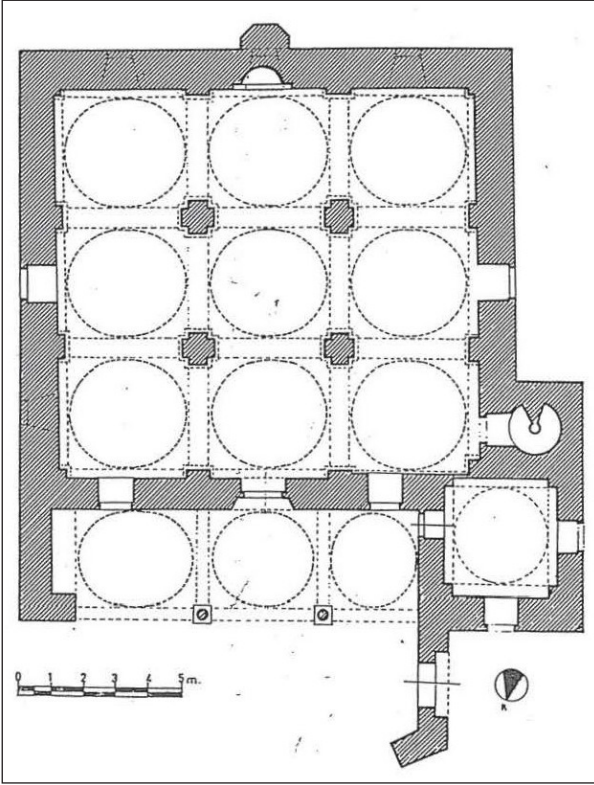
Giriş kapısının üzerinde, batı cephede ve minare kaidesinde olmak üzere yapıya ait üç Osmanlıca kitabe bulunmaktadır. Bu kitabeler Boran ve Kulağuz (2000, 57-60) tarafından yayınlanmıştır. Ayrıca minaresinde Ermenice bir yazıt daha bulunur: YERANOS MEMAR (1748).

Metin çok kısadır fakat kayıt uzmanlık ve tarih itibarı ile bütünlüklü bir bilgi aktarır. Yeranos

özellikle 14-15. yy'dan itibaren daha sık rastlanan bir isimdir. "Memar" meymar anlamına gelmektedir. (Arapça kökenli, Farsça'ya geçmiş me'mār 'architect', ve Türkçe "mimar" "architect"). Meymar nitelemesine Ermenice yazıtlarında sıkça rastlanır. Örneğin Van yakınındaki Varak Manastırı'nda 1648 yılında Maymar Diradur tarafından bir narteks inşa edilmiştir (19. yy'da Surp Kevork adlı kilise olarak kullanılmıştır). Rışduni ülkesinin (Van Gölü'nün güneyi) Eremera Aziz Meryem Ana Manastırı'nın surları 1663'te Krikor Maymar tarafından inşa edilmiş ve adı da "Surlar Krikor Meymar eliyle yapıldı" şeklinde kayıtlarda yer almıştır (Parkhutaryan 1963, 111-113). Surp Eçmiadzin Çan Kulesi'ni ve Suğn Kilisesi'ni inşa eden mimar; Vaspuragan doğumlu, Hizanlı,

Res. 1 - Alaeddin Bey Camii avlusuna giriş ve türbe

Res. 2 - Alaeddin Bey Camii Planı (Boran - Kulağuz 2000, 66)

Mugn köyündeki mezar taşında (1667) MEYMAR BEY diye anılır (S. Sağumyan 1976, 30; Mateosyan 2000, 43). Surp Garabed Manastırı kitabelerinden birinde de Avak Memar adına rastlanmıştır. Muş kayıtlarında da Mimar Yernos 1748 yılında Alaeddin Bey Camii minaresini inşa etmiştir.

Tarihi Muş kentinde günümüze ulaşan iki tarihi camii daha bulunmaktadır. Raporu konu olmayan bu iki camii Ulu Camii ve Hacı Şeref Camii'dir. Yerelde yapılan görüşmeler ve sözlü tarih çalışmalarında aktarılanlar, Alaeddin Bey Camii aksine bu iki camii'nin kiliseden dönüştürülmüş olabileceği yönündedir. Bu camiler de günümüzde faal olarak ibadethane olarak kullanılmaktadır.

Mimari

Alaeddin Bey Camii, eski kent merkezinde; Atatürk Bulvarı, Gazi Caddesi ve Bitlis Caddesi'nin kesiştiği noktadadır. Yapıya yakın mesafede, kentin diğer tarihi camileri; Hacı Şeref Camii ve Ulu Camii bulunur. Yapı; harim, son cemaat yeri ve kuzeybatı köşede beden duvarından dışarı taşırılarak yapıya eklenen minare ve türbeden meydana gelir (Res. 2).

Atatürk Bulvarı'na doğru bakan anıtsal giriş portalından caminin avlusuna girilir (Res. 1).

Res. 3 - Alaeddin Bey Camii son cemaat yeri

Giriş portalı, yarım daire kesitli çift silmenin tanımladığı dikdörtgen çerçeve içinde profilli sivri kemer ve kemer altındaki giriş nişi içinde her iki yanında sekileri bulunan düz atkılı bir giriş açıklığından oluşur. Kapının ahşap lentosu üzerinde, etrafı farklı düzlemlerde taş bezemelerle çevrelenmiş, olasılıkla bugün yerinde bulunmayan bir kitabenin kemerli nişi görülür.

Son dönem onarımlarında döşeme ve duvarları elden geçirilen avlu, caminin son cemaat yeri ve doğu cephesi önünde uzanır. Avludan bir basamak ile girilen son cemaat yeri, üç kemerli revağı ile özgün halinde yarı açık bir mekandır (Res. 3). Batı duvarındaki düz atkılı bir kapı Alaeddin Bey'in türbesine açılır. Türbe, her ne kadar cami ile bağlantılı olsa da avluya girişi sağlayan portal ile son cemaat yeri cephesinden ayrılmış; tekil yapı karakteri vurgulanarak doğrudan sokak ile ilişkilendirilmiştir (Res. 1). Son cemaat yeri cephesinde, revakın sivri kemerleri üzerinde, boydan boya profilli taş konsol dizisi ve hafifçe dışarı taşırılmış çatı saçağı ile saçak üzerindeki çatı parapeti bulunmaktadır. Bu cephenin gerisinde, ana mekanın beden duvarı ve çatısı görünüşe girer.

Son cemaat yerinden sivri kemerli ve bezemeli bir giriş açıklığı ile harime girilir. Kemer altındaki giriş nişinde, düz atkılı kapının lentosu aynı zamanda kitabedir. Açıklığın her iki yanında, beden duvarının kesme taş örgüsünde aşağıdan başlayarak bir palmet, bir gülbezek ve üzerinde hilal bulunan servi ağacından oluşan bir bezeme görülür.

Kare planlı ve simetrik düzendeki harim bölümünün merkezinde haçvari kesitte dört adet ayak bulunur (Res. 4). Beden duvarları ile ayaklar arasında her iki eksende uzanan kemerler,

Res. 4 - Alaeddin Bey Camii harim bölümü ve mihrabı

mekanın dokuz kubbeli¹ birime böler. Merkezdeki birimi örten tonoz diğerlerinden yüksektir, çatı örtüsünden tekil olarak yukarı taşar ve sekizgen tamburlu bir külâh ile sona erer.

Caminin kible duvarının merkezinde yarım daire planlı mihrap nişi bulunur; bu niş beden duvarından dışarı taşar. Cephede çokgen formdaki mihrap çıkıntısı kurşun kaplı bir külâh ile örtülmüştür. Üç kemerli birimden oluşan bu duvarda, üst kotta her birimde bir adet olmak üzere toplam üç adet mazgal pencere bulunur. Dördüncü mazgal pencere, doğu beden duvarında kuzeydeki birimdedir. Mazgal pencereler, cephede sivri kemerli açıklıklar olarak görünür. Yapıdaki diğer dört pencere açıklığı düz atkılıdır; ikisi harimi son cemaat yerinden ayıran duvarda, giriş açıklığının her iki yanındadır. Kalan ikisi ise doğu ve batı beden duvarlarının merkezindedir. Harim bölümünün kuzeybatı köşesinde, minareye açılan düz atkılı kapı açıklığı bulunur.

Yapının kesme taş örgü minaresi, biçimi ve bezemeleriyle son derece estetikdir. Minarenin

1. Yapıda kullanılan örtü sistemi esasen yelken tonozdur. Kemerlerin tanımladığı dörtgenden dairesel veya eliptik örtü tabanına geçiş ve üzerindeki örtü elemanı geometrik ve yapısal anlamda süreklilik gösterir. Örgüdeki tuğla dizileri, kesintiye uğramadan aynı doğrultuyu/açıyı referans olarak sıralanır.

Res. 5 - Harim bölümü, merkezdeki birimi örten tonoz

kare planlı kaidesi yüksektir. Kaideden silindirik gövdeye geçiş sekizgen küp ile gerçekleştirilmiştir. Geçiş bölgesi ve gövdede bezemeli kuşaklar bulunur. Petek bölümü kısadır.

Beden duvarları, ayak ve kemerler kesme taş örgüdür; yapımda farklı renklerde volkanik taşlar kullanılmıştır. Özellikle kemerlerde açık ve koyu renkteki taşların kullanımıyla estetik bir almaşık duvar örgüsü elde edilmiştir. Tonoz örtüsü bütünüyle tuğladır. Yöredeki kilise ve şapelilerin tuğla tonozlarında sıklıkla görülen amfora veya benzeri formda içi boş pişmiş toprak elemanların kullanımı merkez birimdeki

örtüde de dikkati çeker (Res. 5). Diğer yapılarda olduğu gibi, bu elemanlar örgü içinde üçgen bir form oluşturacak biçimde dizilmiştir. Bu dizilimde, genellikle üç adet veya altı adet eleman bulunmaktadır. Diğer yapılardan farklı olarak, aynı birimin örtüsünde yatay bir pişmiş toprak dizisi de görülür.

Binada tespit edilen bir diğer yapısal eleman, demir gergilerdir. Sadece kuzey-güney doğrultusunda olmak üzere harim bölümündeki ayaklar arasında ve son cemaat yerindeki sütunlar ile beden duvarı arasında kullanılan bu elemanların tarihlendirmesi ile ilgili net bir değerlendirme yapmak güçtür. Caminin yapım dönemi görece geç olduğu için konstrüksiyonda demir gergi kullanımı yapım pratiği açısından şaşırtıcı olmaz. İki ana deprem kuşağının kesişiminde bulunan bölgede, yıkıcı depremlerin periyodu göz önünde bulundurulduğunda geçmişteki onarımlarda bu tür elemanların yapıyı sağlamlaştırmak amacıyla konulmuş olması da mümkündür².

Caminin, bitkisel süslemeleri çoğunlukta olan çokça bezemesi bulunur. Özellikle açıklıkların etrafında, ayaklarda ve minarede bezemeler dikkat çekicidir. Son cemaat yerinden harime açılan kapının üzerinde, batı cephesinde ve minare kaidesi üzerinde kitabeler³ bulunmaktadır (Res. 6).

Güncel Durum

Alaeddin Bey Camii, özgünlüğünü büyük ölçüde koruyarak günümüze ulaşmış tarihi bir yapıdır. Camide; ısıtma sistemi (kombi, PVC tesisat boruları, radyatörler, klima üniteleri vb.), ahşap paravanlar, son cemaat yeri revakını kapatan camekanlar gibi son dönem müdahaleleri dışında kritik bir yapısal problem bulunmamaktadır. Cephelerde kesme taş örgüde tespit edilen çiçeklenme, son dönem onarımlarında çimento esaslı bağlayıcıların kullanılması ile ilişkili olmalıdır.

2. 14. yy'a tarihlenen Ulu Camii'de, sütunları beden duvarına bağlayan gergilerin yapıya sonradan eklendikleri ifade edilebilir.

3. Yapıdaki kitabelerin transkripsiyonları için Boran ve Kulağuz'un Alaeddin Bey'in yaptırdığı camileri konu alan çalışmalarına bakılabilir.

Res. 6 - Minare ve Kitabeler

Alaeddin Bey Türbesi, cephede ve yakın çevresindeki elektrik ve telefon kutuları, doğal gaz ünitesi ve bağlantılı olduğu tesisat, uygun olmayan çatı oluğu ve yağmur iniş borusu, megafon ve cami tabelası ile rahatsız edici bir görsel kirliliğe sahiptir. Bu durum yapının estetik bütünlüğünü zedelemektedir.

Aynı yapı adası içinde, caminin batısında iki katlı tonozlu bir yığma yapı (yerelde eski Mahkeme Binası olarak adlandırılan yapı) ile bu yapının parçası olan kemerli bir çeşme bulunmaktadır. Söz konusu yapıda kullanılan yapım malzemesi ve teknikleri ile bazı mimari detaylar Alaeddin Bey Camii ile yakınlık göstermektedir. Ancak bu yapı ve çeşmesi son derece bakımsızdır ve uzun yıllardır ihmal edilmiştir.

Risk Değerlendirmesi ve Öneriler

Alaeddin Bey Camii'nde, mekanın ısıtma, soğutma ve havalandırmasının sağlanabilmesi amacıyla son dönemde eklenen yeni elemanların ayıklanması ve yapının estetik bütünlüğünü zedelemeyecek biçimde akıllı çözümlerle ısı konforunun elde edilmesi önerilmektedir. Ziyaretçilerin yapının tarihi ve mimarisi ile ilgili bilgi edinebilecekleri bilgilendirme panolarının farklı dillerde hazırlanması ve uygun noktalara konulması faydalı olacaktır. Cami ile aynı adada yer alan tonozlu yapı ve çeşmesinin, hasarlar daha fazla büyümeden ivedilikle onarılması gerekmektedir. Alaeddin Bey Türbesi'ndeki görsel kirliliğin temizlenmesi amacıyla cephelerdeki tüm eklerin kaldırılması, altyapı ünitelerinin daha uygun noktalara taşınması önerilmektedir.

Hatun Köprüsü

Malazgirt İlçesi, Aksungur Mahallesi	İnşa dönemi / Yılı: Bilinmiyor
GPS: 39°09'06.2"K 42°30'37.8"D	Mevcut işlevi: Köprü
Tescil tarihi ve numarası: Erzurum KTVKBK 24.06.1989 tarih ve 162 sayılı kararı	

Tarihçe

Hatun Köprüsü, Malazgirt'in güneybatısında, Aradzani Nehri'nin (Murat) Agner kolu üzerinde, Agner Köyü yakınlarında yer almaktadır (Kévorkian 2012, 500). Köprü'nün yapım tarihi tam olarak bilinmemektedir. Arşiv belgeleri, 19.yy sonunda köprü kemerinin yıkılmış olduğunu, ayak temellerinin yerinde bulunduğunu, bu nedenle yapının onarımı için yazışmaların gerçekleştirildiğini ancak gerekli paranın bir türlü bulunamaması nedeniyle onarım işlerinin 20. yy başında halen gerçekleştirilemediğini ifade etmektedir (Şen 2009, 538).

Mimari

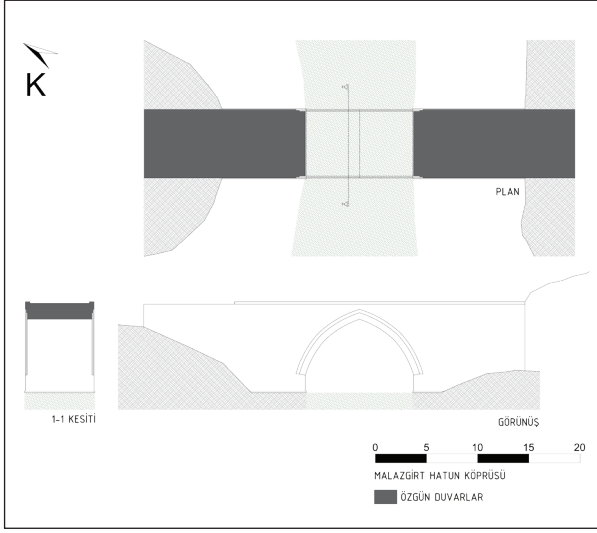
Hatun Köprüsü, D280 Muş-Ağrı karayolu üzerinde, Malazgirt ilçe merkezinin 2,5 km kuzeybatısında bulunan tek gözlü kâgir bir köprüdür

(Res. 1). Murat Nehri'nin (Aradzani) küçük bir kolu olan Şeker Deresi'ni (Agner) geçen yapı sivri kemerlidir; kemer açıklığı yaklaşık 10,55 m'dir. Köprü'nün 6,70 m genişliğindeki tabliyesi düzdür.

Kemerin inşa edildiği noktada dere yatağı dardır; batı yamacı oldukça dik ve kayalıktır, doğu yamacı ise tatlı bir eğimle yukarı doğru yükselir (Res. 2). Bu nedenle, batıdaki kemer ayağı kısa; doğudaki kemer ayağı uzundur. Kemer ayakları dere yatağında ana kaya üzerinde yükselir. Kesme taş kemer hem menbaa hem de mansap tarafında üçlü kademelenme yapar. Kemer başlangıç kotundan itibaren 5-6 kemer taşı bazalttır; sonraki kemer taşları ise pembemsi renkte volkanik bir kayadır. Bu farklılık, arşiv belgelerinde sözü edilen hasarları

Res. 1 - Hatun Köprüsü, kuzeybatıdan görünüş

Res. 2 - Hatun Köprüsü mansap cephesi

işaret eder; kemerin üzengiden sonraki birkaç sırası özgün, üst kotları sonraki onarımlara ait olmalıdır. Benzer biçimde batı ayağının büyük kısmı onarımlarla ilişkilidir. Doğu ayakta ise durum biraz daha karmaşıktır. Burada hem malzeme hem blok büyüklükleri hem de örgü biçimlerinde farklılıklar görülür. Kemere yakın küçük bir bölümde, alt kotlarda birkaç taş dizisinin özgün olduğu değerlendirilmiştir; geri kalan bölümler onarımlarla ilişkilidir.

Güncel Durum

Hatun Köprüsü'nün yanında yeni bir betonarme karayolu köprüsü inşa edilmiştir (Res. 1). Yeni köprü'nün ayakları Hatun Köprüsü'ne bitişmektedir. Bu durum, kültür varlığı niteliğindeki yapının içinde bulunduğu çevreyi ve yapının doğal dere yatağı ile kurduğu ilişkiyi zedelemektedir. Yeni köprü kullanımında

Res. 3 - Değirmen kalıntıları

olmasına rağmen, Hatun Köprüsü halen faaldir; üzerinden yayalar ve taşıtlar geçebilmektedir.

Cephelerde görülen çiçeklenme, son dönem onarımlarında çimento esaslı harçların kullanıldığını işaret etmektedir. Yüzeylerdeki tuz birikiminin gelecekte de devam edeceği beklenmektedir. Ayrıca doğu ayağının moloz taş örgü dış cidarında taşların hareket ettiği, bazı taşların döküldüğü ve derzlerin açıldığı tespit edilmiştir.

Köprü'nün yaklaşık 70 m kuzeyinde, nehrin doğu tarafında dört adet harap durumda tarihi değirmen bulunmaktadır (Res. 3). Köprü'nün doğu ayağına dik bağlanan moloz taş örgü duvar bölümü, değirmenlere giden yolun parçası olmalıdır.

Risk Değerlendirmesi ve Öneriler

Hatun Köprüsü, geçmişte onarım müdahaleleri görmüş, bakımsız bir yapıdır. Hemen yanına inşa edilen yeni köprü, Hatun Köprüsü'nün üzerindeki trafik yükünü almakla beraber yapının algılanmasını ve fark edilmesini güçleştirmiştir. Betonarme köprü'nün en azından ömrünü tamamladıktan sonra kaldırılması ve biraz daha uzak bir noktada inşa edilmesi önerilmektedir. Köprü'nün yakınında bulunan değirmenlerin incelenmesi, belgelenmesi ve projelerinin hazırlanması sonrasında köprü ile birlikte değerlendirilerek buranın ziyaret edilebilir bir yer haline getirilmesi yapıların sürekli korunması ve görünürlüğüne katkılar sunabilir.

Hasköy Ulu Camii

Hasköy İlçesi, Sunay Mahallesi, 207.sokak

İnşa dönemi / Yılı: 1887 / Cami olarak yapımı 1950

GPS: 38°40'57.5"K 41°41'16.8"D

Mevcut işlevi: Camii

Tescil tarihi ve numarası: Van KTVKKBK 06.11.2009 tarih ve 440 sayılı kararı

Tarihçe

Hasköy (Khasköy) Bitlis Vilayeti'ne bağlı Muş Sancağı'nda yer almakta idi ve ovanın bütünü- nünü kaplayan Muş Kazası'na bağlıydı. Bu köy Bitlis'e götüren yol üzerinde Meğraked'in (Karasu) sağ tarafında, Muş'un 16 km. batısında yer alıyordu. Köyün üst tarafında Sımpadapert olarak anılan bir kale yükselmekteydi. Muş Kazası'nın en ünlü köyü olduğu için buraya Khas (has) adı verildiği, köyün Dunço, Marağpür, Khajurnik ve Kavratsots adlı dört mahallesi bulunduğuna da kaydedilmiştir.

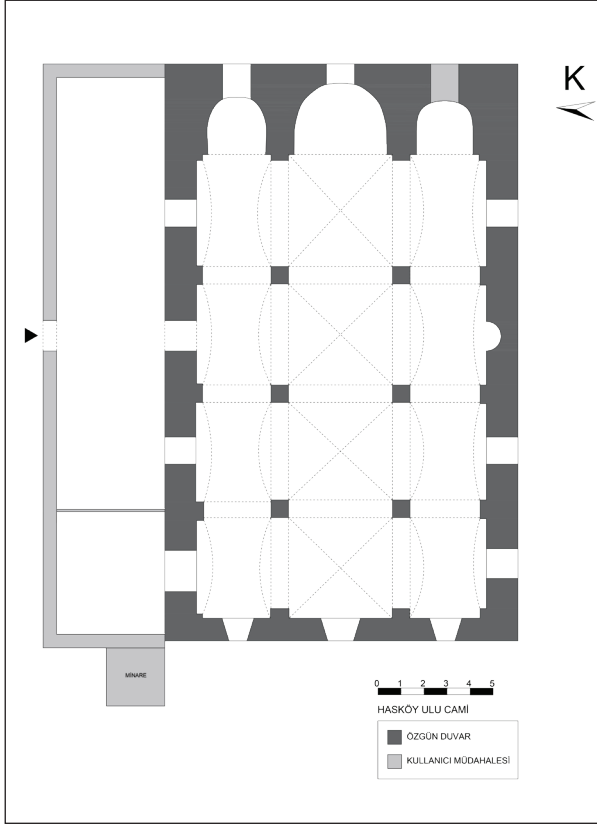
Lynch (II, 1901), 19. yy. sonlarına doğru ziyaret ettiği Hasköy'e dair şunları yazmaktadır; "Muş Ovası'ndaki köylerin çoğu Ermeni idi, ancak bazı Ermeni köylerinde kısmen Kürtler

yaşıyordu. Bu köylerin en büyüğü olan Hasköy (Khasköy), geniş ovanın tabanında açık bir alana sahip, bir dizi karınca yuvasını andıran tipik bir Ermeni yerleşim yeridir. Hasköy'de daha eski tapınakların kalıntılarının yanı sıra 300'den fazla ev ve 2 kilise bulunmaktadır. Okul hükümetin emriyle kapatılmıştı ve köylülerin yalnızca yüzde biri okuma-yazma biliyordu."

Bazen bir kaza olarak da anılan köy en gelişmiş döneminde 700 haneye ulaşmıştır. 1880'de köyde 540 hane Ermeni ve 10 hane Kürt yaşamıştır. Köyün nüfusu 1890'da 400, 1909'da ise 350 Ermeni ve 45 Kürt hane olarak bildirilmektedir (HHŞDP 1988, 680). 1915 öncesinde ise yaklaşık 500 hanede yaşayan Hasköylü Ermeniler çiftçilik ve hayvancılık yapmış, ticaretle ve

Res. 1 - Hasköy Ulu Camii, kuzeydoğudan genel görünüm

Res. 2 - İç Mekan, sütunlar ve üç nefli plan

ağırlıklı olarak çömlekçilik ve bazı zanaatlarla uğraşmıştır. Köyün içinde 30'dan fazla ticarethane ve dükkânı bulunan bir çarşı bulunmaktadır (HHŞDP 1988, 680). Houshamadyan'dan (URL 21) edinilen bilgiye göre 1901-1902'de, bir öğretmeni ve 52'si erkek, 8'i kız, toplam 60 öğrencisi bulunan tek sınıflık Surp Isdepanos adlı bir okulu vardır. Kévorkian'a göre ise iki okulu bulunan Hasköy, Ermeni Patrikhanesi kayıtlarından anlaşıldığı üzere 340 hanede 130'u öğrenci, 4113 kişilik Ermeni nüfusu olan bir köydür (Kévorkian-Paboudjian 2012, 493).

Köyde, Surp Isdepanos, Surp Talila (Talileos) ve Surp Yerrortutyun adlı kiliseler bulunduğu bilinmektedir (HHŞDP 1988, 680). Houshamadyan'daki kaynaklara göre kiliselerden Surp

Res. 3 - Üç apsisli doğu duvar

Res. 4 - Minare kaidesi ve batı cephe

Yerortutyun, 1887'de yeniden inşa edilmiş, taş yapılı ve oyma bezemelidir. Surp Isdepanos ve Surp Talileos ise çok daha eski olup, biri 1307 tarihlidir. Ayrıca kaynaklarda, harabe halindeki Surp Asdvadzadzin ve Surp Tuxhmanug kiliseleri ile iki şapel ve üç kiliseden söz edilmekte, ilaveten son din görevlilerinin adları verilmektedir (URL 22). Rapora konu olan Hasköy Ulu Camii adı geçen kiliselerden biriyle ilişkili olup kitabesinden anlaşıldığı üzere 1950 yılında camiye dönüştürülmüştür.

Mimari

Muş, Hasköy İlçe merkezinde iki yolun birleşimindeki köy meydanında bulunan cami (eski kilise) yapısı, doğu-batı doğrultusunda yerleştirilmiştir. Yapının kuzey avlusunda şadırvan, batı avlusunda ise ek hizmet binaları bulunmaktadır (Res. 1). Üç nefli bazilikal planlı yapının kuzey duvarına revak (son cemaat yeri) bölümü, batı duvarında ise minare eklidir. Yığma yapının dış cephe duvarları çimento sıvalıdır. Revaktan açılan kapıyla camiye girilir. Ahşap dikmeler ile desteklenmiş mahfel katı (galeri kat) ve çıkış merdiveni kuzey yan nefin tamamını kaplar. Yapının özgün elemanı olmayan minber ve mihrap cami ögesi olarak görülür. İçte duvarlar sıvalı üzeri kalem işli olup

kemerlerin iç yüzeyi ve sütunlar kesme tuf taşı ile örülmüştür.

Yapının iç mekanını üç nefle bölen doğu-batı yönünde üçer adet sıralı altı sütunu bulunmaktadır (Res. 2). Üç apsisi kilisede (Res. 3), batı duvarındaki kapıdan orta nefle ve ana apside, yan neflerden de apsidiyollere ulaşılır. Yüksek iç mekanda kare sütunlar, kesme taşla (bazaltik tuf) örülmüş sivri kemerlerle birleşir. Sivri kemer üstünde kare tambur duvarı dışa doğru yiv yaparak oturur. Başlık seviyesinde 1x4 cm'lik gergi çubukları sivri kemer açıklıklarını birbirine bağlamaktadır. Sütunların gövdesi, 75x75 cm köşeleri yuvarlak pahlı bazaltik tuf taşındandır. Sütun başlıkları tek tarafı pahlı kare kesitlidir. Sivri kemerler kuzey ve güney duvarlarında karşılık bulan yalancı kolonların üzerine oturur. Tüm mekan on iki bölümden oluşur. On bölümün üst örtüsü, orta nef ve yan neflerde beşik tonozla örtülüdür. Batı girişinin kuzey ve güney yan neflerindeki bölümler ise yelken tonoz ile örtülmüştür. Bu bölümler kapı ve pencere boşluklarıyla dışa açılırlar. Bölümlerdeki pencere boşlukları dış duvarda kemerlidir. İç duvardaki açıklığın yükselerek genişleyen basık kemerle tamamlanmış olması gelen ışığın yansıtılarak mekanı daha iyi aydınlatmasını sağlar. Pencere boşluğu içindeki yansımalar günışığını çoğaltarak mekanı aydınlatır. Ana giriş kapısı üstünde ve kuzey apsidiyol penceresi üzerinde tepe pencereleri bulunur. Duvar kalınlığı 135 cm olan yapının iç ölçüleri 12,45x19,36 m'dir.

Dış cepheler düz, çimento sıvalıdır. Yükselen duvarlar dışa doğru çıkma yapan ahşap saçakla sonlanır. Dikdörtgen yapı üzeri ahşap kırma çatı ile örtülüdür. Pencereler kemerli olup süsleme ve bezemeleri bulunmaz. Yalnızca giriş kapısının bulunduğu batı cephesi duvarı dışa doğru çıkma yapar. Ana giriş kapısı, duvarla örülerek kapatılmış ve avlu kotunun yükselmesiyle görünürlüğünü kaybetmiş olsa da kapının sövelerindeki sütun, başlık ve kemer izleri anlaşılmaktadır.

Yapının kuzey duvarına inşa edilen revak, beş bölümden oluşur. Küfeki taşından yapılan bölümün kemerli açıklıkları camekanla kapatılmıştır. Orta bölümden asıl yapıya girilir. Revağın batısında yükselen minare kaidesinin

taş yüzeyleri revakla bütünlük sağlar. Kaidenin konum ve görünüşü 19. yy'ın ikinci yarısında kiliseye eklenen çan kulesi olduğuna kuvvetle işaret eder (Res. 4). Kaide üzerinde sağır kemerli pencereler ve üst köşelerinde de rozetler bulunur. Kaidenin üst bitimi profillidir. Minare duvarı ise kalın derzli açılı döşenmiş tuğla örgüdür.

Caminin kapı girişindeki tabelada 1950 yılında restorasyon yapılarak yenilendiği yazmaktadır.

Güncel Durum

Hasköy Ulu Camii, ilçenin meydanında iki yolun birleşiminde bulunur. Kentsel ortamda diğer yapılarla çevrili ve ziyaretçisi boldur.

1950'li yıllarda yapıya eklenen minare, revak, mihrab, minber, mahfel yeri gibi mimari elemanlar yapının cami olarak kullanımını uygun hale getirmiştir ve günümüzde ibadet mekanı olarak kullanımı devam etmektedir. Kilise evresine ait apsis ve apsidiyoller işlevini kaybetmiştir. Aynı şekilde batı giriş kapısı da kapatılmıştır. Yapının kuzey ve batı duvarında birkaç yerde çatlaklar görülmektedir. Sütunlar üzerinde tuzlanma göze çarpar.

Cami avlusunda zemin kotu yükseldiğinden batı duvarındaki kapı algılanamamaktadır.

Risk Değerlendirmesi ve Öneriler

Tarihi miras olarak önemli bir yapı olan Hasköy Ulu Camii, ilk yapı plan şemasındaki özelliklerini yitirmemiştir. Dış görünüşünde orijinal özelliklerini kaybetmiştir. İç mekanda strüktürel öğeleri durmakla birlikte yapı deprem yüklerine karşı görece dayanıksızdır.

Merkezi bir konumda yer alan dini yapının dış görünüşü algılanabilir hale getirebilmek ve yapı duvarlarını sağlıklılaştırabilmek için çimento sıvanın kaldırılması gereklidir. Yapının kuzey ve batı yönündeki avlunun yükselen kotu orijinal döşeme kotuna indirilerek yapı duvarları, özgün yapı elemanlarının (kapı, pencere) görünürlüğü sağlanmalıdır. Yapı kapsamlı bir restorasyona gerek duymaktadır. Kent merkezinde bulunan caminin tarihi miras önemi hakkında hazırlanacak bilgi tabelasının hazırlanarak konulması ziyaretçiler ve yerel halkın koruma bilincini geliştirecektir.

Mollakent Camii

Bulanık İlçesi, Mollakent (Melekend) Köyü	İnşa dönemi / Yılı: 1878 (H 1295)
GPS: 38°57'10.0"K 42°04'09.8"D	Mevcut işlevi: Camii
Tescil tarihi ve numarası: Erzurum KTVKKBK 15.09.1988 tarih ve 46 sayılı kararı	

Tarihçe

1820'de yaşanan yoğun tahribat sonrasında eski Kara Abdal Camii'nin kullanılmaz hale gelmesiyle, 1876-1878 yılları arasında Mollakent Camii inşa edilmiştir. Selçuklu dini ve sivil mimarisinin pek çoğunun zanaatkarları olan Ermeniler Mollakent (Mulakend, Menala Kend) yapılarının inşasında görev almışlardır. Aktarıma göre iki Ermeni duvar ustası iki yıl içinde Mollakent Camii'yi inşa etmişlerdir (Asna 2018, 331).

Mimari

Mollakent Camii Bulanık İlçesi'ne bağlı Mollakent, eski ismiyle Melekend Köyü'nün merkezindedir, Bulanık ilçe merkezine 32 km, Muş il merkezine ise 97 km uzaklıktadır. Mollakent

Camii'nin kuzey bitişiğinde Divan Köşkü olarak da adlandırılan misafirhane yapısı yer alır, caminin güneyinde ise medrese ve mezarlık bulunmaktadır. 19. yy'ın ikinci yarısında inşa edilmiş cami bitişik dört kubbeli, tek sütunlu ve kare planlı bir yapıdır. Batısında yer alan harabe eski caminin kalıntılarıdır.

İç mekan duvar uzunlukları yaklaşık 8 m olan camiye giriş, doğu cephesinde yer alan bir portaldan sağlanır, günümüzde bu portala rüzgarlık kullanımlı niteliğiz ahşap bir ek bitştirilmiştir (Res. 1). Portalın formu dışarıdan okunabilir değildir ancak görülebilen kısmında sivri kemerli derin bir niş içine alınmıştır. Kemerin altındaki ikinci taş sırasında caminin mermer kitabesi bulunur. İç mekanda yer alan

Res. 1 - Mollakent Cami ve Divan Köşkü (Konak) doğudan görünüş

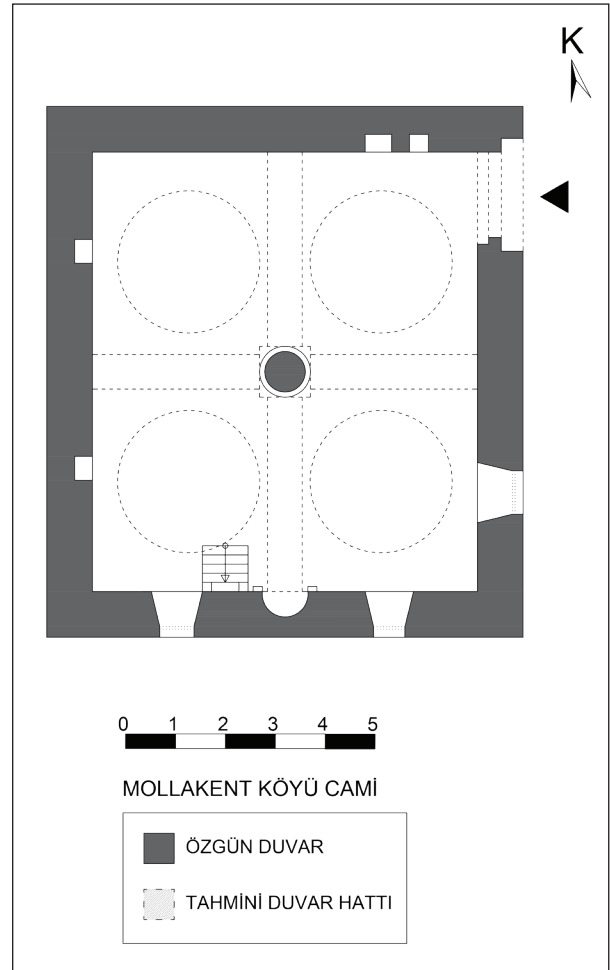

Res. 2 - İç mekan ve kubbeleri taşıyan orta sütun

dört kubbeyi taşıyan dört kemer ortada 80 cm çaplı daire kesitli bir sütuna oturmaktadır, bu kemerlerin eni yaklaşık 70 cm'dir (Res. 2). Kemerlerin oturduğu başlık tablası kare planlı ve yaklaşık 40 cm kalınlığındadır. Kemerlerin beden duvarlarına oturduğu bölümlerde üstteki tek, alttaki iki parça halinde iki sıra taş bini mevcuttur. Kubbelerin duvara geçişi pandantiflerle sağlanmıştır (Res 3). Orta sütun üç tamburdan oluşmaktadır. Kaidesi yine daire formundadır ve sütundan 10 cm çıkma yapar. Yapının kubbeleri toprak dolgulu düz damın içinde kalmaktadır ve dışarıdan okunmaz (Evren, 1997, 7)

Yığma yapım tekniğine sahip caminin tamamı düzgün kesme bazalt taşlarla yanaşık derzli olarak inşa edilmiştir. Bu bölgede kullanılan bazalt taş Ahlat taşı da denilmektedir. İç mekandaki taşların yüzeyleri daha koyu, dış cephedekiler ise kıyasla oldukça açık renktir. Bu renk değişimi dış cephenin müdahale görmüş olabileceğine işaret etmektedir. Yapının güney duvarında mihrabın iki yanında iki pencere, giriş cephesi olan doğu cephede ise bir adet pencere bulunur. Pencereler planda daralarak dış cepheye uzanmaktadır, pencere açıklıkları basık sivri kemerlerle geçilmiştir. Mihrap, yarım

Res. 3 - Kubbe ve pandatif detayı

silindirik ve bezemesizdir. Mihrabın yanında dört basamakla erişilen sade taş bir minber yer alır. Caminin kuzey ve batı duvarlarında ikişer niş bulunur, yaklaşık 35 cm derinliğe sahip nişlerin genişlikleri 37-52 cm aralığında değişmektedir. İnce bir taş işçiliğinin sergilendiği nişlerin alınlık kısmında üç dilimli bir bezeme yer alır (Res. 4).

Minare, güneydoğu köşede camiden ayrıık konumlanır, dökümantasyon çalışmaları esnasında ölçülmediği için çizime eklenmemiştir. İki şerefelidir ve şerefelere çıkılabilmektedir.

Cami bahçesinde yer alan 35x35 cm kare kesitli, 7 m uzunluktaki, bugün oturma birimi olarak kullanılan ahşap kalas, yereldekilerin aktarımına göre önceden Kulleteyn'in (bugün abdest yeri haricinde Taziye Evi olarak da kullanım gören tescilli yapı) dikmesi olarak kullanılmıştır. Cami bahçe girişinin iki yanına yerleştirilmiş birer tane yekpare sütun kaidesi de bulunmaktadır.

Güncel Durum

Mollakent Köyü Camii günümüzde hala ibadete açık olup oldukça iyi durumdadır. Ciddi bir yapısal sorun ya da malzeme bozulmasıyla karşılaşmamıştır. Caminin özgünlüğünü bozan en büyük değişiklik güney cephesindeki portal önüne eklenmiş olan giriş yapısıdır. Ahşap malzeme kullanılarak yapılmış muhdes ekin üzeri naylonla kapatılmış ve ağırlık yapması için taşlar

Res. 4 - Nişler

konulmuştur. Bu eklenti özgün cephe düzeninin algılanmasını engellemekte ve anıtsallığına zarar vermektedir. Çatıda iyileştirmeler yapmak için serilmiş olan kaplama malzemeleri de saçağın anlaşılmasını güçleştirmektedir. İç ve dış yüzeylerde mekanik ve elektrik sistem için yerleştirilmiş olan kablolar, panolar ve aydınlatma elemanları da yapının etkileyiciliğini azaltan unsurlardır.

Risk Değerlendirmesi ve Öneriler

Yapısal olarak ya da malzeme ölçüğünde ciddi bir bozulma riski taşımayan yapıdaki en önemli konu özgün değerlerinin ortaya çıkarılmasıdır. Bunun için güncel durumda var olan muhdes giriş eki kaldırılmalı ve çatı kaplamaları elden geçirilmelidir. Giriş cephesinde yer alan portalın bir benzeri, bitişikteki konak yapısında ve aynı zamanda caminin güneyindeki medresenin girişinde bulunmaktadır. Caminin giriş cephesindeki ek kaldırıldığında, yapılar arasındaki bütünlük çok daha iyi anlaşılacaktır. İç ve dış yüzeylerde yer alan mekanik ve elektrik aksam unsurları yapıyla daha uyumlu olması için iyileştirilebilir, yapı malzemesiyle uyumlu olacak şekilde düzenlenebilir.

Mollakent geçmişte pek çok farklı dönemde dini ve kültürel bir merkez olagelmıştır. Bu sebeple cami, medrese, konak, mezarlık, türbe ve diğer çevre yapılarının birlikte belgelenip analiz edilebileceği üst ölçekte bir çalışma yerleşimin değerinin çok daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

Uzgorür Kaya Mezar Odası

Bulanık İlçesi, Uzgorür Köyü, Mağara Deresi Mevkii	İnşa dönemi / Yılı: Bilinmiyor
GPS: 38°55'54.0"K 42°06'33.0"D	Mevcut işlevi: Harabe
Tescil tarihi ve numarası: Bilinmiyor	

Tarihçe

Mezar odası ile ilgili herhangi bir tarihsel veriye ulaşılamamıştır. 2008-2010 yılları arasında bölgede yüzey araştırması yürüten Kılavuz'un (2013, 1-17) Uzgorür Köyü tespitleri ile birlikte değerlendirilmesi ve Kılavuz'un çalışmalarında tespit edilen Uzgorür Kaya Kilisesi (2013, 4-5) ile dönemdaş olup olmadığı hakkında daha detaylı araştırma yapılması gerekmektedir.

Mimari

Uzgorür Kaya Mezar Odası, Bulanık İlçesi'ne bağlı Uzgorür Köyü'nün dışında Mağara Deresi Mevkii yakınlarında, kırsal alanda herhangi bir ulaşım yolu bulunmayan bir noktada yer alan, basit bir kaya oyma mezardır (Res. 1).

Güneydoğu-kuzeybatı aksına yerleşen kareye yakın dikdörtgen formlu hacme kuzeybatı yönünden 3,50 m genişlikte bir açıklıktan girilmektedir. Ana kaya formunun da bulunduğu kırsal alan ve mezar odasının giriş zemini zaman içerisinde sel, heyelan vb. sebeplerle toprak dolgu ile kaplanmış olup, özgün zemin kotu ve malzemesini algılamak mümkün değildir. Mezarın giriş noktasında tavan yüksekliği 1,10 m'ye kadar düşmüş durumdadır (Res. 1 ve Res. 2). 3,50x4,10 m boyutlarındaki dörtgen biçimli mezar odasının tavanı beşik tonoz formuna yakın bir biçimde oyulmuştur. Yan duvarlarda murç izleri görülür. Tonoz yüzeyinde yapısal karakterli bazı çatlaklar gözlemlenmiştir. Mezar odası içinde güneydoğu köşede, yaklaşık 55 cm

Res. 1 - Uzgorür Kaya Mezar Odası, genel görünüş

Res. 2 - Uzgörüür Kaya Mezar Odası, giriş dolgu seviyesi

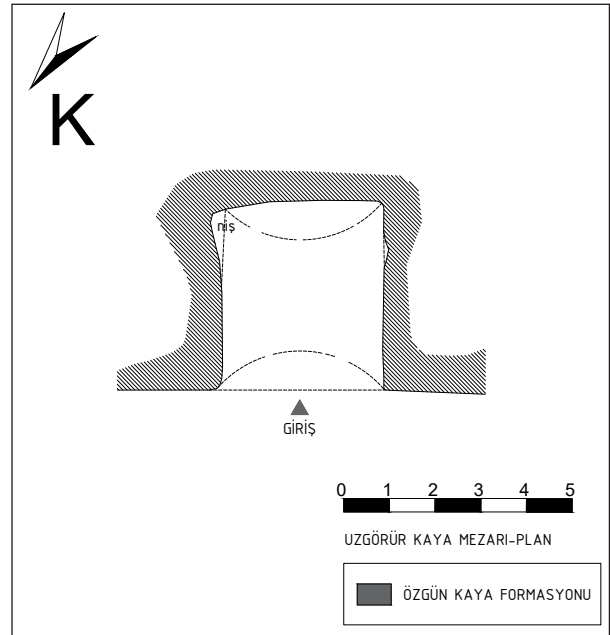
derinlikte ve 80 cm genişlikte bir niş yer alır. Batı duvar yüzeyinden anlaşıldığı kadarıyla toprak dolgu zemin seviyesinin alt kotlarına doğru devam eden bir niş varlığı daha göze çarpar. Fakat yoğun toprak dolgu ve alandaki ışık seviyesi bu nişe ait detayları algılamayı mümkün kılmamıştır.

Güncel Durum

Uzgörüür Kaya Mezar Odası, büyük olasılıkla Mağara Deresi etrafında kümelenen ana kayaya oyulmuş bir dizi mezar odasının parçalarından biridir. Arazi gezilerinin gerçekleştirildiği iklim koşulları diğer birimlere erişimi engellemiş ve derenin doğu yakasındaki pek çok ana kaya birimi görülememiştir. Bulunduğu vadide toprak altında kalan, güncel olarak erişimin mümkün olmadığı ya da çeşitli defnecilik faaliyetleri sebebiyle hasar görmüş başka mezar odaları olduğunu düşünmek yanlış olmayacaktır. Uzgörüür mezar odasının da büyük bir kısmı toprak altına gömülmüş durumdadır ve bu sebeple de mezarın nasıl bir kültürel panoramanın parçası olduğuna dair fikir yürütmek zordur.

Risk Değerlendirmesi ve Öneriler

Mezar odasının bulunduğu bölge oldukça seyrek topraklı ve bol yağış alan bir bölgedir.

Bu nedenle arazi çalışması sırasında da tecrübe edildiği üzere ziyaret edilmesi epey zordur. Geçmiş yüzey araştırması verileri ve ilgili çalışmalar veri alınarak mezar odasının bulunduğu vadide olası başka mezar odalarının varlığına dair tespit-araştırma-belgeleme çalışmaları gerçekleştirilmelidir. Potansiyel nekropol alanının sınırları ve kapasitesine dair bilimsel veriler elde edilmelidir.

Sungu Değirmeni

Merkez İlçe, Sungu Köyü (Norşen/Norşin), Değirmenler Mevkii	İnşa dönemi / Yılı: Bilinmiyor
GPS: 38°45'01.2" K 41°36'24.0" D	Mevcut işlevi: Kullanılmıyor
Tescil tarihi ve numarası: Bilinmiyor	

Tarihçe

Bitlis Vilayeti'nin, Muş Sancağı-Muş Kazası'na bağlı olan Norşen Köyü, şehir merkezinin 11 km doğusunda yer alır. Muş-Bitlis Yolu'ndan 3 km uzaklıktadır. Norşen Hay, Frank (Frenk) Noraşen veya Frenk Norşen olarak da anılan köy, Muş Ovası'ndaki en zengin köylerden biri olmuştur. Nüfus yoğunluğu açısından Hasköy'den (Khas-Khasköy) sonra ikinci kalabalık yerleşme ve 1915 öncesinde Katolik Ermeni cemaatinin köylerinden biridir (HHŞDP 1998, 30).

Kévorkian (2012, 489), 1913-1914 Ermeni Patrikhanesi nüfus kayıtlarına dayanarak 2150 nüfuslu köyde; 400 Ermeni hanesi, 80 öğrencili

bir okul (Res. 1), Surp Maryam Asdvadzadzin (Surp Marine) Kilisesi ve Katolik Ermeni cemaatine ait Surp Sofya Kilisesi bulunduğunu aktarmaktadır. Norşen'in, Katolik Ermenilerin yaşadığı ovadaki üç köyden biri olduğu bilinmektedir (diğer ikisi Oğunk ve Arınç).

Geniş bir arazide 7 bölgeye ayrılmış olan bu büyük Ermeni köyünün çok sayıda mezar taşı bulunan mezarlığı, geniş ve büyük bahçeli okulu vardı. Bir yazıcılık merkezinin bulunduğu köyde hazırlanmış olan iki el yazması da günümüze ulaşmıştır (HHŞDP 1998, 30; Hagopyan 1982, 384). Köyde, yereldekilerin 'Bedros'un Değirmeni' olarak tanıttıkları nipseten korunabilmiş bir su değirmeni bulunmaktadır.

Res. 2 - Bedros'un Değirmeni, kuzeydoğudan görünüş ve önündeki bataklık alan

Res. 1 - Norşen (Sungu) Köyü, Mikhitaryan tarikatı tarafından kurulan okul ve yanındaki kilise (Houshamadyan Arşivi)

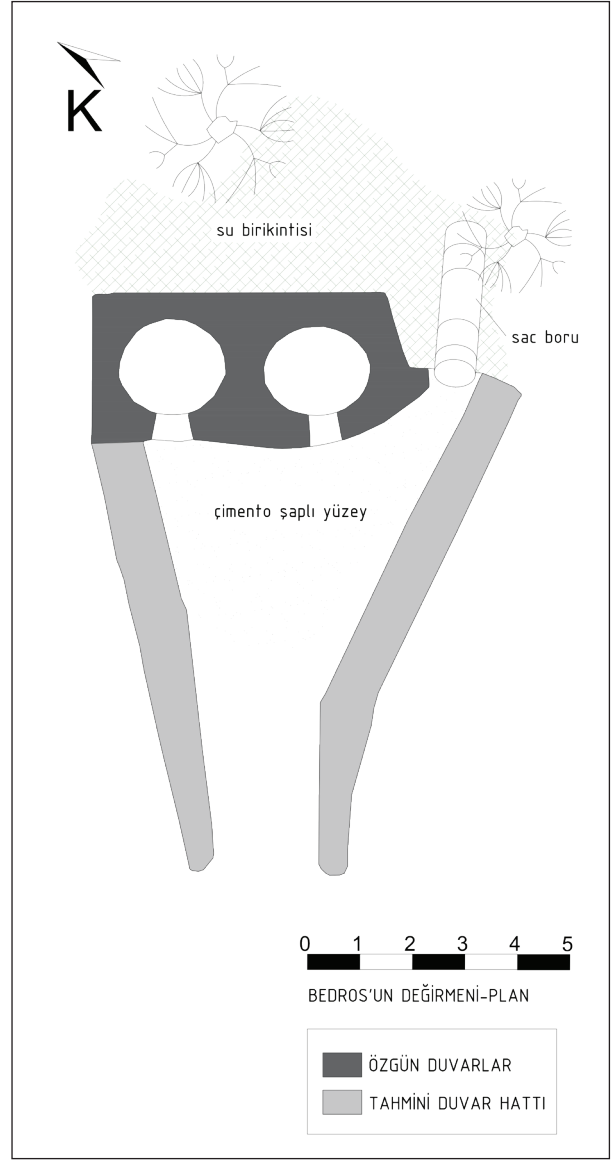
Mimari

Halk arasında 'Bedros'un Değirmeni' olarak bilinen değirmen yapısı, baharda taşarak bölgeyi bir delta haline getiren Karasu Nehri'nin güçlü debisinden faydalanmak üzere inşa edilen değirmenlerden günümüze ulaşan tek örnektir. Köy yerleşiminin yaklaşık 500 m dışında yer alan bataklık alanda konumlanmaktadır.

Günümüzde nehrin suyunun azalmış olması sebebiyle işlevini yitirmiştir ve ana iç hacmine ulaşamamaktadır. İki kuyusu olan değirmenin yüksekliği yaklaşık 4 m civarındadır. Kuzeydoğu-güneybatı yönünde uzanan 5,45x10,80 m boyutlarında oturma alanına sahiptir. Nehrin memba yönünde suyu karşılayan kısmı bugün çimento şapla kaplanmış olup bu müdahale özgün dokuyu ve duvar örgüsünü büyük oranda görünmez kılmıştır. Yığma tekniğinde moloz taşlarla inşa edilmiş yapının özgün duvar dokusu kuzey ve kuzeydoğu yönünden, su birikintisi yönünden algılanabilir haldedir (Res. 2).

Güçlü bir debiyle gelen su, bugün çimento esaslı şap ile kaplı olan platform üzerinden bu iki kuyuya ulaşmakta, bu kuyudaki çarkı ve büyük olasılıkla ahşap bir mil ile aşağı kottaki kapalı mekanda yine bu mile bağlı değirmen taşlarını döndürüyor olmalıdır. Öğütme işlemi de bu iki değirmen taşı arasında gerçekleşmelidir. Bu yüzeyde kalan fazla su ise, bugün de yerinde olan metal boru ile drene ediliyor olmalıdır (Res. 3). Anadolu'da, örneğin Karadeniz Bölgesi'nde inşa edilen un değirmenleri akarsuyun üzerine inşa edilmektedir. Değirmen taşına bağlı vaziyetteki ahşap mil ve ucundaki çark üst kottan akarsuya doğru sarkıtılmış pozisyonundadır. Bedros Değirmeni bunun tam tersi şekilde kurgulanmıştır.

Yapının kuzeydoğu yönünde bulunan iki adet kuyu-hazne eliptik formdadır. Eliptik formdaki

Res. 3 - Platform ve kuyular

iki hazneden ilki 2,00x1,79 m, daha küçük olan ikincisi 1,96x1,66 m boyutlarındadır. Bu iki kuyunun bulunduğu kısım tamamen çimento esaslı bir sıva ile kapatılmıştır ve iki hacim arasında 73 cm'lik bir mesafe bulunur (Res. 4) Bu haznelerin güney yönünde, üst kottaki fazla suyu doğal akış yönünde drene etme amaçlı yaklaşık 75 cm çaplı

Res. 4 - Eliptik formlu kuyular ve şap kaplı platformun bir bölümü

metal bir boru yerleştirilmiştir. Bu boru yaklaşık 4 m kot farkı olan iki düzlem arasındaki fazla su akışını sağlıyor olmalıdır. (Res. 5)

Yapının özgün hacminin, malzeme ve duvar dokusunun algılanabildiği tek kısım kuzey cephesidir. Moloz taş duvar örgüsünün net olarak algılandığı bu cephede oldukça küçük ve kapatılmış pencere açıklıkları görülür.

Güncel Durum

Günümüzde su yetersizliği nedeniyle kullanılmayan değirmenin hangi tarihe kadar aktif olarak kullanıldığı bilinmemektedir fakat yapıdaki yoğun çimento müdahaleleri çok da uzak olmayan bir tarihte değirmenin çalıştığını düşündürmektedir. Bugün erişimi güç olan bir konumdaki yapı görünür durumda değildir. Yoğun çimento esaslı sıva müdahaleleri, yapının çevresindeki kontrolsüz bitkilenme ve yapıya ulaşılan alanın bataklık niteliğinde olması, değirmen yapısına ulaşımı zor kılmaktadır.

Risk Değerlendirmesi ve Öneriler

Tarihsel olarak önemli bir tarımsal faaliyet alanı ve oldukça varlıklı, kozmopolit yapıya sahip olduğu bilinen Sungu / Norşen Köyü'nün,

Res. 5 - Drenaj borusu, doğudan görünüş

Karasu Nehri'nin güçlü akışı sebebiyle birden çok değirmene ev sahipliği yaptığı bilinmektedir. Günümüze ulaşan tek değirmen yapısı olan 'Bedros'un Değirmeni' bu bütünlükte bir çalışmanın konusu olmalıdır. Endüstriyel Miras ögesi olarak tanımlanabilecek bu yapı niteliksiz onarımlardan arındırılmalı, gerekli temizlik çalışmaları ile ulaşılır ve görünür kılınmalıdır. Bölgedeki diğer değirmen yapılarıyla ilgili yapılacak tespit ve kurtarma çalışmalarıyla birlikte koruma stratejisi kurgulanmalı ve değirmen yapısı özgün çalışma prensibini sergileyebilir hale getirilmelidir.

Kız Köprüsü

Malazgirt İlçesi, Mengüçgazi Mahallesi, Kızköprü Mevkii	İnşa dönemi / Yılı: Urartu Dönemi?
GPS: 39°07'47.9" K 42°32'53.0" D	Mevcut işlevi: Köprü
Tescil tarihi ve numarası: Erzurum KTVKKB 24.06.1989 tarih ve 162 sayılı kararı	

Tarihçe

Muş'un, Malazgirt İlçesi merkezinin 2 km kadar güneyinde Murat Irmağı'nın küçük bir kolu üzerinde, kırsal bir alanda yer alan köprünün tarihi kimi kaynaklarda Roma Dönemi'ne kimi kaynaklarda Urartular'a dayandırılmaktadır (Res. 1). Bir anlatıya göre Urartu Devri kral kızlarından biri tarafından yaptırılmış olmasından ötürü Kız Köprüsü olarak anılagelmiştir. Fakat bu bilgiyi doğrulayacak herhangi bir bilimsel kaynak mevcut değildir. 2018-2019 yıllarında Karayolları 11. Bölge Müdürlüğü tarafından restorasyonu gerçekleştirilmiş ve hazırlanan taş kitabede Urartu Dönemi'ne tarihlendiği bilgisi verilmiştir.

Mimari

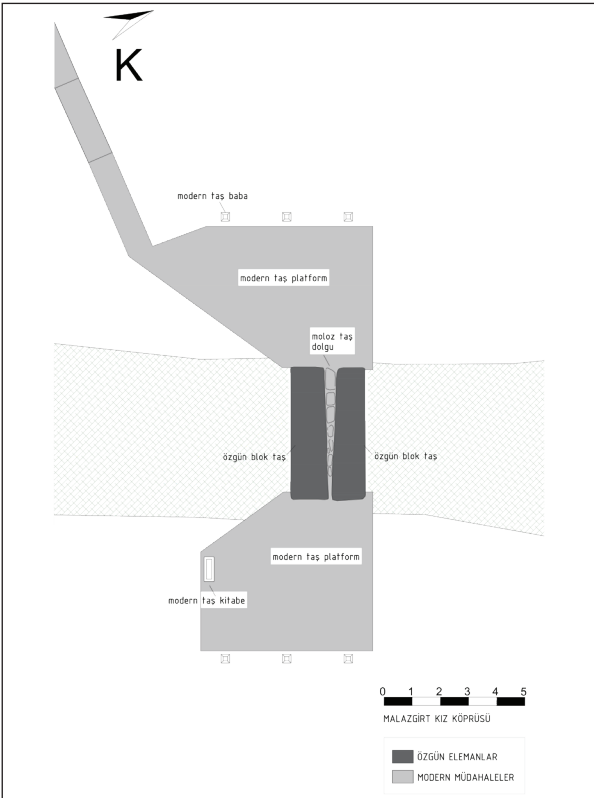
Kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda uzanan 4,32 m'lik dere açıklığı 55 cm kalınlığındaki iki adet bazalt megalit blok taş ile geçilmiştir. Taşların uzunluğu yaklaşık 4,60 m iken genişlikleri 1,26 m ve 1,14 m'dir. 2019 yılında restorasyon işlemine tabi tutulan köprü, ırmağın iki yanında moloz taşlardan oluşturulmuş duvarlara oturtulmuş ve iki yönde de yaklaşık 6,00 x 5,50 m boyutlarında birer adet taş platform oluşturulmuştur (Res. 2). Bu platformların giriş yönleri taş babalar ile motorlu araç trafiğine kapatılmıştır. Bazalt taş bloklarının arası moloz taş ve harç ile doldurulmuş ve bu kısımda zaman içerisinde oluşan oyuk, özgün taşlar ile hemyüz hale getirilmiştir.

Res. 1 - Kız Köprüsü, kuzeydoğudan görünüşü

Res. 2 - Kız Köprüsü, doğudan görünüş

Güncel Durum

Kız Köprüsü yapım tekniği ve tarihi itibarıyla eşsiz bir örnektir. Üzerinde geçtiği açıklığı tek parça megalit taşlarla geçen köprü yakın zamanda bir restorasyon işlemine tabi tutulmuş ve taştan bir kitabe konarak yapının mimari özellikleri ve tarihçesi kısaca ziyaretçilere

Res. 3 - Kız Köprüsü, restorasyon öncesi, 2014

sunulmuştur. Taşların iki yönde oturduğu moloz taş duvarlar onarılmış ve bu kısımlarda ziyaretçiler için birer taş platform oluşturulmuştur. Yapı güncel durumunda sağlam ve onarılmış haldedir fakat görece primitif özelliklerini kaybetmiştir.

Risk Değerlendirmesi ve Öneriler

Yapım tekniği, özellikleri ve tarihi itibarıyla arkeolojik yapı olarak değerlendirilmesi gereken Kız Köprüsü'nde yürütülecek her türlü koruma-restorasyon çalışması yapının bu özelliği göz önünde bulundurularak, minimum müdahale ile yürütülmelidir. Köprü'nün primitif (Res. 3) görünümünü olabildiğince korunmalı ve özellikle bir sirkülasyon fonksiyonu yüklenmemelidir.

Yıldızlı Han

Merkez İlçe, Minare Mahallesi	İnşa dönemi / Yılı: 1890
GPS: 38°43'50.0" K 41°29'21.8" D	Mevcut işlevi: Kullanılmıyor
Tescil tarihi ve numarası: Erzurum KTVKKBK 27.06.1990 tarih ve 248 sayılı kararı	

Tarihçe

Yapının giriş (doğu) cephesindeki kitabede H. 1307/1889-1890 tarihi okunmaktadır¹ (KALEM-KAR BENİAMİN YILDIZLAR HAN 1307).

Uzun yıllar bakımsız kalmış binada 2015 yılında restorasyon çalışmaları yürütülmüştür. Bu çalışmada, hanın avlu etrafındaki hücrelerinin rekonstrüksiyonu gerçekleştirilmiştir.

Mimari

Yıldızlı Han, Muş tarihi kent merkezinde dükân ve atölyelerin yoğun olarak bulunduğu eski

1. Kulağuz'un "Muş ve Çevresindeki Türk Mimari Eserleri" başlıklı doktora tezinde, kitabenin transkripsiyonunda yapı "Yoldüzler Hanı" olarak geçmektedir.

çarşı bölgesindedir (Res. 1). Çarşının en işlek caddelerden biri olan Ziya Caddesi üzerinde, bitişik nizam yapılar arasında bezemeleriyle göze çarpan iki katlı cepheden Yıldızlı Han'a girilir (Res. 1, Res. 2). Han, dikdörtgen planlı bir avlu etrafında dizilen hücreler ve buna sokak tarafından eklenilen giriş yapısından oluşur (Res. 3). Sokaktan çift kanatlı ahşap bir kapı ile hana girildiğinde, ahşap tavanlı bir koridora ulaşılır. Bu koridor hanın avlusuna bağlanır. Dikdörtgen planlı, taş döşemeli avlunun etrafı camekanlı hücrelerle sarılıdır. Hücreler çimento sıvalı, ahşap doğramalı ve ahşap tavanlıdır (dairesel kesitli birincil kirişler). Avlunun doğu cephesindeki ahşap bir merdiven ile betonarme döşemeli teras kotuna ulaşılır.

Res. 1. - Yıldızlı Han ve Ziya Caddesi'nde bitişik nizam yapılar

Res. 2. - Yıldızlı Han, zemin kat giriş cephesi

Res. 3 - Yıldızlı Han, avluda doğu yönüne bakış

Yapının simetrik düzendeki giriş cephesinde zemin kat seviyesinde üç kemerli bir kapı düzeni bulunur. Hanın düz atkılı giriş kapısının üzerindeki kemer daha geniş ve yüksektir (Res. 2). Yan kapılardan sadece sokak ile ilişkili, hanın diğer birimlerinden bağımsız olan dükkânlara girilir. Kemerlerin arasında, yarım daire kesitli pilasterler bulunur. Sütun taklidi bu elemanlar hem üzerlerindeki bezemeler hem de profillerindeki hareketlilik ile dikkat çekicidir. Kemerlerin başlangıç seviyesindeki başlıklar iç bükey profillerin tekrarı ile oluşturulmuştur. Kuzeydeki kemerin alınlığında Osmanlıca kitabe, güneydeki kemerin alınlığında ise sadece birkaç harfi algılanabilen tahrip edilmiş Ermenice

kitabe bulunmaktadır (Res. 2). Her iki kitabenin de üst kısmında imza atmaya hazır biçimde tüylü bir mürekkep kalem tutan el kabartması görülür. Ortadaki kemerin alınlık merkezinde, kare biçimli aydınlık pencere ve bu pencereyi saran geometrik motiflerle oluşturulmuş çerçevesi bulunur (Res. 4). Çerçevenin her iki yanında bitkisel motif kabartması vardır. Üzerinde ise tokalaşan eller biçiminde bir kabartma görülür. Cephede, kemer sırtlarının arasında iki adet diyagonal kare çerçevesi ve içerisinde ayyıldız kabartması bulunan oval bezemeler göze çarpar. Yıldız, hilalin içindedir; hilal ile oval kabartma arasında ışınal çizgiler vardır.

Giriş cephesinin birinci kat seviyesi, son onarımlarda elden geçirilmiş ve tamamı sıvanmıştır. 2014 yılında çekilen fotoğraflara bakıldığında, cephedeki ahşap doğramalı üç adet dikdörtgen pencerenin ahşap lentolu ve tuğla söveli olduğu görülür (Res. 5). Yine aynı fotoğraflarda büyük kısmı kerpiç sıvalı olan cephenin tuğla ve moloz taş kullanılarak özensiz biçimde inşa edildiği dikkati çeker. Cephede, pencere açıklıklarının üst kotlarında, iki tuğla sırasından oluşan kirpi saçak biçimli bir silme geçer. En üst kotta çatının ahşap saçığı ve iki yanda taş çörtenler görülür.

Res. 4 - Orta kemer bezeme detayları

Güncel Durum

Zemin kat seviyesinde giriş cephesinin bütünüyle kesme taş kullanılarak inşa edildiği ve son derece zengin bir bezeme programının tercih edildiği, birinci kat seviyesinde ise oldukça özensiz bir duvar örgüsünün kullanıldığı ve örgünün sıvandığı görülmektedir. Bu durum, giriş cephesinde birinci katın yapıya sonraki bir dönemde eklenmiş olabileceğini düşündürmektedir. Dolayısıyla, yapının kendi içinde farklı dönem katmanlarının bulunması olasıdır.

Yapının koruma projesi incelenemediği için proje hakkında değerlendirme yapmak mümkün olmamıştır ancak gözleme dayalı tespitler, uygulamada yeniden işlevlendirme ile ilgili mimari tasarım kararlarının olgunlaştırılmadığı, uygun olmayan mimari ve yapısal detayların kullanıldığı, kullanılan malzeme ve işçiliğin niteliksiz olduğu yönündedir. Cephe dışında yapıdan geriye kalabilmiş özgün herhangi bir bölüm bulunmamaktadır.

Risk Değerlendirmesi ve Öneriler

Yıldızlı Han hem özgün işlevi hem de anıtsal cephesi ile Muş eski çarşı bölgesindeki en önemli kültür varlıklarından biridir. Yapı her

Res. 5 - Yıldızlı Han, giriş cephesi, 2014

ne kadar özgünlüğünü büyük ölçüde kaybetmiş olsa da uygun bir işlev ile Muş kentinin kültür, sanat ve ticaret hayatını zenginleştirebilecek bir çekim noktası haline getirilebilir.

Murat Köprüsü

Merkez İlçe, Muratgören Köyü

İnşa dönemi / Yılı: 13. yy

GPS: 38°51'45.8" K 41°30'45.3" D

Mevcut işlevi: Köprü

Tescil tarihi ve numarası: Erzurum KTVKKBK 27.06.1990 tarih ve 248 sayılı karar

Tarihçe

Asur ve Babil dünyasında Arsania olarak anılan ve binlerce yıldır bu coğrafyaya hayat veren Fırat'ın (Yeprad) sol kolu Aradzani yani Murat Nehri, 3.060 m yükseklikteki Dzağgants Dağları'nın kuzey yamaçlarından doğar. Tendürek Dağları'nın kuzeyindeki volkanik vadiden geçerken (kükürtlü) sıcak su kaynakları (Varşagi Çermugner) / kaplıcalar meydana getirerek akan nehir, içindeki maddensel mineralleri binlerce yıl zarfında nehir boyunca iki noktada suyun içinde yıgarak doğal köprüler oluşturmuştur. Diyadin'den Karakilise'ye (Pakaran-günümüzde Karaköse) kıvrımlar yaparak, Malazgirt ve Muş Ovası'na varıncaya kadar dağlık bölgelerden geçer. Malazgirt'e yakın Patnos (Manazgerd), Hinus

(Varjarunik) ve Bingöl ırmaklarını da alarak Muş Ovası'na varan Aradzani (Murat), burada Karasu (Meğraked) kolu ile birleşir ve birkaç noktada şelaleler oluşturarak, dağları geçip yoluna devam eder. Yunanlılar ve Romalılar Arsanas, Araplar ise Arsanas olarak adlandırmaktadır. Ermenilerin bazen Yeprad (Fırat) dedikleri Murat Nehri, kalabalık ve varlıklı köylerin serpiştiği yeşil ve verimli toprakları, Muş Ovası'nı, diğer bir deyişle antik Daron/Duruperan ülkesini sulamaktadır (Hewsen 2016, 45-46).

Murat Nehri'ni geçen tarihi kagir Murat Köprüsü, Muş şehir merkezinin yaklaşık 14 km kuzeyinde, şehri Bingöl ve Erzurum'a bağlayan eski karayolu üzerindedir (Res. 1). Köprü'nün

Res. 1 - Murat Köprüsü, mansap cephesi

Res. 2 - Murat Köprüsü, menbaa cephesi

yapım tarihi tam olarak bilinmemektedir. Tunç (1978, 145), mimari özelliklerine dayanarak yapının Selçuklu yapısı olduğunu; Kulağuz (1997, 85) ise Anadolu Selçukluların bölgedeki etkisini göz önünde bulundurarak köprünün 13.yy'ın ikinci çeyreğinde inşa edilmiş olabileceğini ifade eder. Çulpan (1973, 190), bugün yerinde bulunmayan ve 1817 yılına tarihlenen kitabenin, onarım kitabesi olduğunu belirtir.

Karayolu üzerinde, nehri geçen yeni bir betonarme köprünün inşa edilmesi ile tarihi köprünün trafik yükü sona ermiştir¹. Yeni köprü, Murat Köprüsü'nün yaklaşık 1 km batısında olduğu için karayolunda da yeni bir düzenleme yapılmıştır; tarihi köprüye ulaşmak için karayolu üzerindeki sapaktan dönülerek kuzeybatı yönünde yaklaşık 2 km ilerlenmesi gerekmektedir. Yapı, Karayolları 11. Bölge Müdürlüğü (Van) tarafından 1986 yılında ve 2002-2009 yılları arasında onarılmıştır (Kulağuz 1997, 85; Şen 2019, 533).

1. Muş Merkez İlçesi, Muratgören muhtarı Kemal Aslan'ın 2004 yılında bir ulusal gazeteye verdiği röportajda, yeni köprünün 1975 yılında inşa edildiği belirtilmektedir. Aynı haberde, 1992 yılında yapının patlayıcılar kullanılarak tahrip edildiği ve bu nedenle birkaç kemer ayağının hasar gördüğü ifade edilmiştir (URL 23).

Mimari

Murat Köprüsü, yaklaşık 140 m uzunluğunda ve 4,80 m genişliğinde, toplam on iki gözlü kagir bir köprüdür (Res. 1, Res. 2). Köprü tabliyesi eğimlidir ve bazalt kaplama ile döşelidir. Tabliyenin her iki yanında parapetler uzanır. Ayakların menbaa tarafında üçgen formda selyaranları, mansap tarafında topukları (payandalar) bulunur (Res. 3). Köprünün geçmişte çok sefer hasar gördüğü ve onarıldığı; doğrultusundan, tabliyesinden, tempan duvarlarından ve kemerlerinden anlaşılmaktadır. Öncelikle köprü ayakları plan düzleminde aynı doğru üzerinde sıralanmaz; köprünün doğrultusunda şaşmalar görülür (Res. 4). Benzer bir düzensizlik köprü tabliyesinde de dikkati çeker; tabliye güneybatıdan beşinci kemerin ortasında kırılır. On iki kemerin her biri yüksekliği ve açıklığı itibarıyla herhangi bir düzene uymadan birbirinden farklılaşır. Kemerlerin bazıları sivri, bazıları yarım daire formdadır. Tempan duvarlarında farklı duvar örgüleri ve malzemeleri dikkati çeker.

Güncel Durum

Son dönemde gerçekleştirilen restorasyon çalışmalarında köprünün tabliye döşemesi ve parapetleri yenilenmiş, duvarlarında derz onarımları

Res. 3 - Köprü'nün menbaa tarafındaki selyaranları

Res. 4 - Murat Köprüsü, güneybatı yönüne bakış

gerçekleştirilmiştir. Yapıya ışıklandırma sistemi eklenerek akşam saatlerinde ziyaretçilerin köprüyü ziyaret etmeleri teşvik edilmiştir. Köprü'nün çevresinde kafe ve restoranlar açılmıştır.

Risk Değerlendirmesi ve Öneriler

Murat Köprüsü'nün, içinde bulunduğu doğal peyzajın bir parçası olduğu, çevresinden koparılması gerektiği koruma yaklaşımı açısından en kritik konulardan biridir. Son restorasyon uygulamaları kapsamında nehrin

her iki yakasında ve yapının yakın çevresinde bir peyzaj düzenlemesi yapılarak kafe ve restoran gibi küçük işletmeler açılmıştır. Bu durum, yapının görünürlüğü bakımından olumludur, ancak bu işletmelerin gelecekte köprü ve doğal peyzajını zedeleyecek ölçüde yayılması veya yükselmesine müsaade edilmemelidir. Özellikle nehrin kuzeydoğu tarafında doğal zeminin dere yatağından sonra yukarı doğru yükseldiği alanlarda yeni işletmelerin açılması doğal peyzajın özgünlüğü açısından olumsuz sonuçlar doğuracaktır.

Köprü'nün araç trafiğine kapatılması ve sadece yaya geçişine izin verilmesi olumludur. Ancak mevcut durumda sadece köprü onarılmış, köprüye kuzeyden ve güneyden bağlanan yollar bakımsız kalmıştır. Söz konusu bağlantı yollarının doğal peyzajı zedelemekten sınırlı uzunlukta yenilenmesi ziyaret güzergahının bir miktar daha uzatılmasına katkı sağlayacaktır. Bu planlama içinde, araçlar için nehrin her iki yakasında ve köprüden uzakta birkaç adet otopark yapılması ve araçların köprü'nün yakınına kadar sokulmaması faydalı olacaktır.

Kaynakça

- Arık 1989 Arık, R., "1987 Yılı Malazgirt Yüzey Araştırması", VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 89-99.
- Arık 2016 Arık R., "Malazgirt Çevresi Yüzey Araştırmaları", *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 1 (Konya), 252-253.
- Aslan 2019 Aslan, S., *Muş İli ve İlçelerindeki Tarihi Mezar Taşları*, Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Uşak 2019.
- A-To 1912 Der Mardirosyan, H. (A-To), *Vani Bitlisi yev Erzurumi Vilayetneri (Van, Bitlis ve Erzurum Vilayetleri)*, Erivan 1912.
- Balyan 2008 Balyan, D., *Hay Vanorayk (Ermeni Manastırları)*, Eçmiadzin 2008.
- Bardizaktsi-Natanyan-Sirvantsdyants 2010 Bardizaktsi V.- Natanyan B. - Sirvantsdyants, K. V., *Palu Harput 1878*, C. II, çev. S. Malhasyan, Arsen Yarman, İstanbul 2010.
- Biber – Çavuşoğlu 2013 Biber, H. – Çavuşoğlu, R., "2011 Yılı Muş-Malazgirt Arkeolojik Yüzey Araştırması" 30. Araştırma Sonuçları Toplantısı, II, 307-310.
- Biber 2018 Biber, H., *Muş İli Yüzey Araştırmaları 2009-2014*, Hiperlink Yayınevi, İstanbul 2018.
- Cuinet 1891 V. Cuinet, *La Turquie d'Asie*, C. II, Paris 1891.
- Cuneo 1988 Cuneo P, *Architettura Armena*, II Tomo, Roma 1988.
- Der Andreasyan 2013 Der Andreasyan, H., *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi (1608-1619)*, Everest Yayınları, İstanbul 2013.
- Der Nersessian 1977 Der Nersessian, S., *L'Art Armenien*, Paris 1977.
- Dikmen – Toruk 2021 Dikmen, Ç. B.- Toruk, F., "Malazgirt Kalesi ve Çevresi Koruma Önerileri", *Social Sciences Studies Journal*, Vol 7 Issue 89 (2021), 4525-4545.
- Ekinci – Deniz – Gür 2012 Ekinci, S. – Deniz, Ö. - Gür, N., "Yapı Kültürü ve Tasarım Verileri Işığında 'Kagir Yığma Dış Duvarların' Tarihsel Gelişimi", 6. Ulusal Çatı & Cephe Sempozyumu 12 – 13 Nisan 2012, Uludağ Üniversitesi Mühendislik ve Mimarlık Fakültesi - Görükle Kampüsü (Bursa), 173-184.
- Evliya Çelebi 1978 Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Cilt 5, sadeleştiren: T. Temelkuran – N. Aktaş, Üçdal Neşriyatı, İstanbul 1978.
- Evren 1997 Evren, A., "Bulanık, Abri (Esenlik) ve Mollakent Köylerinde bir Araştırma", *Türk Etnografya Dergisi*, 20, 1-22.
- Eyice 2001 Eyice, S., "Kale", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 24. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 236-237.
- Donabédian – Thierry 1987 Donabédian, P. – Thierry, J. M., *Les arts arméniens*, Éditions Mazenod, Paris 1987.
- Garabedian 1902 Garabedian, K., *İstanbul Ermeni Patrikliği Muş Ovası Köyleri Kasabaları ve Civarı Nüfus Sayımı*, İstanbul 1902.
- Grousset 2005 Grousset, R., *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, çev. Sösi Dolanoğlu, Aras Yayıncılık, İstanbul 2005.
- Hewsen 2016 Hewsen, R. H., "Pağes/Bitlis ve Daron/Muş'un Tarihi Coğrafyası", şurada: ed. R. G. Hovannisian, *Tarihi Kentler ve Ermeniler- Bitlis ve Muş*, çev. Zülal Kılıç, Aras Yayıncılık, İstanbul 2016, 45-64.
- Hovannisian 2016 Hovannisian, R. G. "Ermeni Pağes/ Bitlis ve Daron/ Muş", şurada: ed. R. G. Hovannisian, *Tarihi Kentler ve Ermeniler- Bitlis ve Muş*, çev. Zülal Kılıç, Aras Yayıncılık, İstanbul 2016, 7-44.
- Hovhannesyanyan 1970 Hovhannesyanyan, M., *Hayasdanı Perteri (Ermenistan'ın Kaleleri)*, Venedik- Surp Ğazar 1970.
- İşkhanyan 1981 İşkhanyan R., "Mesrob Mashdots", *Haygagan Sovedagan Hanrakidaran (Ermeni Sovyet Ansiklopedisi)*, C. 7, Erivan 1981, 469-471.
- Kalusdyan 1982 Kalusdyan, Ş., *Hayots Surper (Ermeni Azizleri)*, İstanbul 1982.
- Karpat 1985 Karpat, K. H., *Ottoman Population 1830-1914: Demographic and Social Characteristics*, University of Wisconsin Press, Madison Wisconsin 1985.
- Kerovpian 1977 K. Kerovpian, *Akatankeğos Hayots Badmutyun (Ermeni Tarihi)*, çev. A. Der. Ğevontyan, Erivan 1977.
- Kertmenjian 2014 Kertmenjian, D., *The Province of Mush and Its Some Armenian Monuments*, 2014 (yayımlanmamış).
- Kévorkian- Paboudjian 2012 Kévorkian, R.H. - P. B., Paboudjian, P. B., "1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler", çev. M. Saris, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2012, 467-504.
- Khorenatsi 1961 Khorenatsi, M., *Hayots Badmutyun (Ermeni Tarihi)*, çev. Sd. Malkhasyants, Erivan 1961.
- Kılavuz 2020 Kılavuz, B., "Farklı Bir Mezar Anıtı Olarak Açık Türbeler: Muş Örnekleri", *Turkish Studies-Social Sciences*, Vol. 15 (Issue I), 389-424.
- Luma 1897 Luma, "Mıšo Aşkarhar (Muş Diyarı)", *Edebi*, C1 (Tiflis 1897), 137-188.
- Lusararyan 1912 Lusararyan, G., *Kavazanakirk: Haçortutyunk vanaharts ukhdıs S. Garabedi Darono (Muş Surp Garabed Manastırı başrahip listesi)*, S. Hagovpyants Manastırı Yayını, Kudüs 1912.
- Lynch – Oswald 1901 H.F.B. Lynch, Oswald, F., *Map of Armenia and adjacent countries*, E. Stanford, London 1901.
- Lynch 1913 H. E. B. Lynch, *Armenia Travels and Studies*, çev. L. Larents, C. I-II, İstanbul 1913.
- Mamigonyan 1989 Mamigonyan, H., *Daroni Badmutyun (Daron'un Tarihi)*, çev. Vartan H. Vartanyan, S. S. Şahagyab, Erivan 1989.
- Maranci 2016, Maranci, C., "Pağes/ Bitlis ve Daron/ Muş'un Sanat ve Mimarisi", şurada: ed. R. G. Hovannisian, *Tarihi Kentler ve Ermeniler- Bitlis ve Muş*, çev. Zülal Kılıç, Aras Yayıncılık, İstanbul 2016, 123-148.
- Mgrdçyan 2002 Mgrdçyan İ., *Krisdonya Hayasdan (Hristiyan Ermenistan)*, şurada: *Haygagan Hanrakidaran (Ermeni Ansiklopedisi Yayınları)*, Erivan 2002, 194-196.
- Ormanyan 1913 Ormanyan, M., *Hayots Yegeğetsin (Ermeni Kilisesi)*, İstanbul 1913.
- Özdoğan-Üstel-Karakaşlı-Kentel 2009 Özdoğan, G.G.- Üstel, F.- Karakaşlı K.- Kentel, F., *Türkiye'de Ermeniler – Cemaat-Birey-Yurttaş*, Tesev Yayını, İstanbul 2009.
- Öztürk 2022 Öztürk, Ş., "Muş-Merkez Migren (Dere) Hamamı Kazı, Proje ve Koruma Çalışmalarına Bir Bakış", *Online Journal of Art and Design*, 3 (2022), 263-279.

- Safraşdyan 1965 Safraşdyan, A. KH., "Gosdantnubolsi Hayots Badriarkarani goğmits Turkyayi artaratadutyany yev tavanankneri minisdruytyany nergayatsvadz hayagan yegeğetsineri yev vaneri tsutsagnern u takirneri (İstanbul Ermeni Patrikhanesi tarafından Türkiye Adalet Nazırlığına sunulan kilise ve manastır listeleri ve takirleri (1912-1913)", Surp Eçmiadzin Katolikosluk Merkezi Resmi Yayını, II-III-IV, Eçmiadzin 1965, 174-187.
- Sarksyan 1982 Sarksyan, K., "Movses Khorenatsi", *Hayagan Sovedagan Hanrakidaran (Ermeni Sovyet Ansiklopedisi)*, C. 8, Erivan 1982, 40-41.
- Strab. Strabon. *The Geography of Strabo*, çev. H.L. Jones I-VIII, The Loeb Classical Library, Harvard University Press, London, New York, 1917-1932.
- Teotig 2014 Teotig, *Koğkota Türkahay Hokevoraganutyany yev ir Hodin Ağedali 1915 Darin [Osmanlı Ermeni Din Adamlarının Felaketi ve Cemaatlerinin Yıkıcı 1915 Yılı]*, Tahran 2014.
- Thierry 1987 Thierry, J. M., "Arevelyan Turky Gadaradz Hnakidagan Canabarhortutyany Noter (Türkiye'nin Doğusuna Yapılan Arkeolojik Yolculuktan Notlar)" *Huşartsan-Yıllık*, Erivan 1987, 117-135.
- Thierry 1983 Thierry, J. M., "Notes d'un voyage archéologique en Turquie orientale" *Hantès amsoria (Aylık Dergi)*, Vienne 1983, 97(7-12), 380-406.
- Thierry 1976 Thierry, J. M., "Le couvent des Saints-Apôtres de Muş", *Hantès amsoria (Aylık Dergi)*, Vienne 1976, 90(1-12), 235-256.
- Urfalı Mateos 1987 Urfalı Mateos Vekayinâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), çev. Hrand Der Andreasyan, 2. Basım, Türk Tarih Kurumu (TTK) Yayınları, Ankara 1987.
- Van-Dosb 1916 *Van-Dosb: Hasaragagan, Kağakagan, Kragan Şapatatert (Haftalık Toplum, Siyaset, Edebiyat Dergisi)*, Sayı 12 (1916), Tiflis, s. 7-9.
- Vosgiyan 1953 Vosgiyan, H., *Daron-Duruperani Vankeri (Daron-Duruperan'ın Manastırları)*, Viyana 1953.

İnternet Atfları

- URL 1 <https://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/bitlis-vilayeti/mushkaza/yerlesim-birimi/mushdemography> (erişim tarihi 22.06.2022)
- URL 2 <https://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/bitlis-vilayeti/malazgirt-kazasi/malazgirt-din/kiliseler.html> (erişim tarihi 03.07.2022)
- URL 3 <https://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/bitlis-vilayeti/bulanik-kazasi/yerlesim-birimi/demografi> (erişim tarihi 15.06.2022)
- URL 4 <https://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/bitlis-vilayeti/bulanik-kazasi/din/kiliseler.html> (erişim tarihi 15.06.2022)
- URL 5 Surp Arakelots Manastırı, <https://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/bitlis-vilayeti/mushkaza/din/mushkiliseler> (erişim tarihi 15.06.2022)
- URL 6 Surp Garabet Manastırı, <https://www.collectif2015.org/tr/100Monuments/Le-Monastere-du-Saint-Precurseur-de-Mouch-ou-Klagavank/> (erişim tarihi 14.06.2022)
- URL 7 Komer, Gomlar, Komi, (Suluca), <https://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/bitlis-vilayeti/mushkaza/yerlesim-birimi/mushdemography> (erişim tarihi 28.05.2022)
- URL 8 Kasbar Manastırı: <https://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/bitlis-vilayeti/mushkaza/din/mushkiliseler> (erişim tarihi 15.06.2022)
- URL 9 Surp Marine Kilisesi, https://stringfixer.com/tr/Marina_the_Monk (erişim tarihi 10.05.2022)
- URL 10 [https://hy.wikipedia.org/wiki/Մարիմե_Եկեղեցի_\(Մուշ\)](https://hy.wikipedia.org/wiki/Մարիմե_Եկեղեցի_(Մուշ)) (erişim tarihi 10.05.2022)
- URL 11 Kartzor, <https://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/bitlis-vilayeti/mushkaza/din/mushkiliseler> (erişim tarihi 26.05.2022)
- URL 12 Tsironk, <https://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/bitlis-vilayeti/mushkaza/din/mushkiliseler> (erişim tarihi 25.05.2022)
- URL 13 Yerişder, <https://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/bitlis-vilayeti/mushkaza/din/mushkiliseler> (erişim tarihi 25.05.2022)
- URL 14 Garni, Garnin, Karni Karne, <https://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/bitlis-vilayeti/mushkaza/yerlesim-birimi/mushdemography> (erişim tarihi 25.05.2022)
- URL 15 Karni, Surp Kevork Kilisesi <https://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/bitlis-vilayeti/mushkaza/din/mushkiliseler> (erişim tarihi 25.05.2022)
- URL 16 Karni, Karnen <https://nisanyanmap.com/> (erişim tarihi 01.07.2022)
- URL 17 Terig, Aşdişad <https://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/bitlis-vilayeti/mushkaza/din/mushkiliseler> (erişim tarihi 05.05.2022)
- URL 18 Şımlag, <https://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/bitlis-vilayeti/mushkaza/din/mushkiliseler> (erişim tarihi 08.05.2022)
- URL 19 Areğ, Arak, Arağ, <https://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/bitlis-vilayeti/mushkaza/yerlesim-birimi/mushdemography> (erişim tarihi 08.05.2022)
- URL 20 Arağ, <https://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/bitlis-vilayeti/mushkaza/din/mushkiliseler> (erişim tarihi 08.06.2022)
- URL 21 <https://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/bitlis-vilayeti/mushkaza/egitimi-ve-spor/okullar.html> (erişim tarihi 09.06.2022)
- URL 22 Khasküğ, <https://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/bitlis-vilayeti/mushkaza/din/mushkiliseler> (erişim tarihi 19.05.2022)
- URL 23 Tarihi köprünün trajik hikayesi <https://www.evrensel.net/haber/153036/tarihi-koprunun-trajik-hik-yesi> (erişim tarihi 19.05.2022)

Ansiklopediler

- HHŞDP *Hayasdanı yev Haragits Şırçanneru Değanunneri Pararan (Ermenistan ve Komşu Bölgelerinin Yer Adları Sözlüğü)*, Erivan Üniversitesi Yayını, Erivan.
C. 1 1986 / C. 2 1988 / C. 3 1991 / C. 4 1998 / C. 5 2001
- HSH *Hayagan Sovedagan Hanrakidaran (Ermeni Sovyet Ansiklopedisi)*, Erivan.
C. 1 1974 / C. 2 1976 / C. 3 1977 / C. 4 1978 / C. 5 1979 / C. 6 1980 / C. 7 1981 / C. 8 1982 / C.11 1985 / C.12 1986
- HH *Hayagan Harts (Ermeni Meselesi Ansiklopedisi)*, Erivan 1996.
- SH *Surp Hayasdan (Kutsal Ermenistan)*, Hayagan Hanrakidaran (Ermeni Ansiklopedisi Yayınları), Erivan 2007.

Kısaltmalar ve Sözlükçe

GEEAYK	Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu (1951-1983)
KMKD	Kültürel Mirası Koruma Derneği
KVKBK	Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu
TKTVYK	Taşınmaz Kültür ve Tabiat Varlıkları Yüksek Kurulu (1983-
KTVKKBK	Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu (1987-
HSH	Haygagan Sovedagan Hanrakidaran (Ermeni Sovyet Ansiklopedisi)
HH	Havgayan Harts (Ermeni Meselesi Ansiklopedisi)
SH	Surp Hayasdan (Kutsal Ermenistan)
HHŞDP	Hayasdani yev Haragits Şırçanneru Değanunneri Pararan (Ermenistan ve Komşu Bölgelerinin Yer Adları Sözlüğü)

Ahşap karkas: İskelet sistemi ahşap olan yapı tekniği

Alınlık: Yapıların cephelerinde, pencere ve kapı üstlerinde, genellikle üçgen biçimli yükselen, üzeri bezemeli veya kitabeli olabilen dekoratif unsur

Almaşık duvar örgüsü: Taş ve tuğla sıralarının birbirini takip ettiği duvar örgüsü

Altar: Sunak; kiliselerde ekmek-şarap ayininin yapıldığı masa biçimli unsur; pagan tapınaklarda kurban sunumunun yapıldığı unsur

Apodyterium: Hamamda soyunmalık bölümü

Apsidiyol: Küçük, ikincil apside veya üç apsisli bir kilisede ana apsisin her iki yanındaki küçük apsislere verilen ad

Apsis: Bir kilisede doğu yönde yer alan ve genellikle dışa taşıntı yapan, yarım daire veya çokgen biçimli kısım

Beden duvarı: Yapının taşıyıcı ana duvarı; kale duvarı veya sur

Bema: Bir kilisede kutsal kısmı içeren ve cemaatin bulunduğu naos kısmından birkaç basamak ile yükseltilen kısım

Betonarme: Betonun çelik donatıyla güçlendirildiği taşıyıcı sistem

Bitkilenme: Bir bozulma türü; bakımsız kalan yapılarda zamanla oluşan tahribat sonucu bitkilerin yetişmeye başlaması

Bosajlı taş: Dikdörtgenler prizması biçimli taş bloğun ön yüzünün hafif dışbükey bırakılması

Bölücü duvar: Yapının içindeki mekanları birbirinden ayıran ara duvar

Burç: Kalelerde savunma duvarına bitişik yapılan dörtgen, çokgen veya yarım daire biçimli kule

Caldarium: Hamamda sıcaklık bölümü

Camakan: Apodyterium; Türk hamamında soyunmalık için kullanılan bir başka terim

Cami: Müslümanların ibadet mekanı

Cehennemlik: Hypocaust; hamamlarda zemin altından ısıtma sistemi

Cidar: Çeper; duvar; duvarın her bir yüzü

Çıtakâri: Çıta denilen ince ahşap çubuklarla yapılan ve özellikle tavanlarda uygulanan bezeme tekniği

Çiçeklenme: Efloresans; bir bozulma türü; taş ve tuğla gibi malzemelerin gözeneklerinde tuzlu suyun birikmesi ve suyun buharlaşarak geride tuzların kalması sonucu bu tuzların taş yüzeyinde beyazımsı, toz veya tüy halinde kristaller oluşturması

Çifte hamam: Hem erkek hem de kadınlar bölümü olan büyük hamam yapısı

Denizlik: Pencere açıklıklarında alt seviyedeki çerçeve elemanı

Derz: Kargir duvarlarda taş veya tuğla gibi elemanların birbirine bitişme çizgisi (genellikle harç görülür)

Diakonikon: Pastoforion mekanlarından güneyde olanı; hediyelerin saklandığı, arşiv ve kitaplık olarak kullanılan mekan

Duvar resmi: Eskiçağ, Ortaçağ ve Osmanlı Döneminde duvarların sıvanarak üzerine yapılan boyama bezeme tekniği. Eskiçağ ve Ortaçağ'da fresko denilen ve yaş siva üzerine yapılan duvar resimleri görüldü. Ancak Ortaçağ'dan itibaren ve de Osmanlı

Döneminde kurumuş siva üzerine 'secco' denilen teknikle duvar resmi yapılmıştır.

Eliböğünde: Konsol; mimari bir yapıda çıkıntı yapan unsurları destekleyen eğimli eleman

Eyvan: Üç yönden kapalı, bir yönden dışa açılan mekan

Filgözü: Hamamda kubbe ve tonoz gibi üst örtüdeki boşluklara verilen ad; buralara cam fanus yerleştirilerek gün ışığı ile aydınlatma sağlanır ve ısı kaybı önlenir

Fresk / fresko: Yaş siva üzerine yapılan duvar resmi

Frigidarium: Hamamda soğukluk bölümü

Haçkar: Ermeni kültüründe önemli bir yere sahip olan taş oyma anıtsal haç

Halvet: Hamamda sıcaklık mekanında yer alan daha küçük özel yıkanma mekanı

Hamam: Halka açık, ücretli kullanılan, yıkanma yapısı. Roma hamamları (thermae): soyunmalık (apodyterium), soğukluk (frigidarium), ılıklik (tepidarium), sıcaklık (caldarium), terleme birimi (sudatorium) gibi birimlerden oluşurdu. Türk hamamlarında ise soyunmalık, ılıklik, sıcaklık birimleri bulunur. Her iki tür hamamlar da zemin altından ısıtılır.

Han: Selçuklu ve Osmanlı Dönemi'nde barınma, konaklama amaçlı inşa edilen ya da içinde dükkan ve üretim atölyeleri bulunan çarşı işlevi gören yer.

Harpuşa: Dış etkilere açık duvarların üstünü örten ve yağmur suyu, kar suyu gibi istenmeyen etkilerin yanlara akmasını sağlayan eğimli veya eğri bölüm

Hatıl: Yiğma duvarlarda, duvarın yüklerle karşı direncini arttırmak ve kar suyunun yatay diziler halinde örülebilmesini sağlamak amacıyla duvarların içine belirli aralıklarla yatay olarak yerleştirilen ahşap veya tuğla öge

Horan: Aile, ev halkı

Horasan harcı: Elenmiş tuğla/kiremit tozu, kireç ve su karışımından yapılan ve pembe renkli olan bir tür harç

Hypocaust: Hamamlarda zemin altından ısıtma sistemi; cehennemlik

Ilıklık: Tepidarium; Türk hamamında soyunmalık ile yıkanmanın gerçekleştiği sıcaklık arasında yer alan ve genellikle traşlık ve tuvalet gibi yan birimleri içeren geçiş bölümü

İkona: Hristiyan sanatında üzerinde azizlerle veya Kutsal Kitap ile ilgili betimler taşıyan, taşınabilir resim

İmaret: Bir külliye içinde külliye çalışanlarına ve yoksullara yemek dağıtılan yapı; aşevi.

Jamadun: Kilisenin batı girişinde, narteksten büyük, ana mabede geçiş veren ön giriş mekanı

Kabuklanma: Bir bozulma türü; yapı veya eserin yüzeyinde kabuklar halinde, pul pul oluşan bozulmalar

Kalemişi: Ahşap veya kargir yüzeyin sıvandıktan sonra üzerinin kalem denilen fırçalarla boyanarak bezemesi tekniği; kalemkâri

Kargir: Kâgir; taş, tuğla ve kerpiçten yapılmış her tür yapı

Kasetleme: Almaşık duvar örgüsünde taşların arasında dikey tuğlaların da kullanılarak taşların çerçeveslendiği duvar örgüsü

Kathedra: Kilise apsisinde piskoposun oturması için yapılan koltuk; bunu içeren kiliseler katedral olarak anılır

Katolik: En büyük ruhani lider olarak Vatikan'daki Papa'yı tanıyan Hristiyan cemaatlere verilen genel ad

Katolikos: Ermeni Apostolik Kilisesi'nin en büyük ruhani lideri

Kavit: Ermeni dini mimarisinde narteks bölümüne verilen isim

Keşiş: Bir manastırda yaşayan, hizmet eden ve dünyevi işlerden çekilmiş erkek rahip

Kilise: Hristiyanların ibadet ettiği yapı

Konsol: Eliböğünde; mimari bir yapıda çıkıntı yapan unsurları destekleyen eleman

Külhan: Hamamlarda ateşin yakıldığı, kazanlarda suyun ısıtıldığı ve yapının zemin altından ısıtılmasını sağlayan kısım

Külliye: İşlevleri birbirini tamamlar nitelikte ve üslup özellikleri aynı olan birden fazla yapıdan oluşan topluluk; Bir camiye

merkez alan, imaret, kitaplık, medrese, çarşı, hamam, han vb. gibi birimleri içeren yapı topluluğu

Lento: Atkı taşı; kapı ve pencere açıklıklarının üzerini örten yatay eleman

Madur: Ermeni dini mimarisinde apside verilen isim

Manastr: Belirli bir dini görüşe sahip keşişlerin birlikte yaşadığı yapılar topluluğu

Mansap yönü: Köprülerde suyun akarak uzaklaştığı yön.

Martyrium: Mukaddes emanetin gömülü olduğu kutsal mezar kilisesi

Medrese: Bugünkü orta ve yüksek öğretime denk eğitim veren İslam okulu ve binası

Memba yönü: Köprülerde suyun kaynaktan geldiği yön

Menzil : Bir günlük seyahat mesafesi

Mukarnas: İslam mimari sanatında üç boyutlu, geometrik bir bezeme türü

Naos: Bir kilisede ibadet mekanı

Narteks: Bir kilisede avlu veya dışarı ile ibadet mekanı naos arasında yer alan giriş mekanı

Nef: Bir kilisenin naosunda sütun veya ayaklarla birbirinden ayrılan ve apsise dik uzanan mekanlar

Nişkhar: Ermenice rölik, mukaddes emanet

Niş: Genellikle bir duvar içine oyulu, dikdörtgen, çokgen veya eğrisel kesitli, üzeri düz, kemerli veya mukarnalı olabilen girinti ya da hücre

Ortodoks: En büyük ruhani lider olarak kendi patriklerini tanıyan Hristiyan cemaatlere verilen genel ad

Pah: Dik açılı köşe birleşim yerinin eğimli hâle getirilerek yumuşatılması sonucu oluşan yüzey

Pandantif: Kare biçimli mekanın üzerine kubbe oturabilmek için köşelerde inşa edilen içbükey yüzeyli geçiş elemanı

Parça kaybı: Bir bozulma türü; yapı veya eserin parçalarının kopup ayrılması

Pasa: Aynı düzeyde bitişen iki ahşap veya metal yüzeyin bitişme çizgisini kapatan metal veya ahşaptan yapılmış çıta ya da çubuk

Pastoforion: Bir kilisede apsisin iki yanında yer alan ve litürjik malzeme ve kiliseye verilen hediyelerin saklandığı mekanlara verilen ad

Protesis: Pastoforion mekanlarından kuzeyde bulunan; ayin ile ilgili hazırlıkların yapılır ve ilgili malzemenin saklanır

Putrel: İnşaatta kullanılan, I, L, U veya T kesitli profil demir giriş veya kolon

Rektogonal örgü: Dörtgen taşlarla yapılmış duvar örgüsü; benzer ebatlarda dikdörtgen taşlarla yapılmış düzenli rektogonal örgü, değişik ebatlarda dikdörtgen taşlarla yapılmış düzensiz rektogonal örgü denir

Riht: Merdiven basamağının düşey bölümü

Rotunda: Dairesel planlı ve bir kubbe ile örtülü yapıların genel adı

Rölik: mukaddes emanet, (azizlerin kemiklerinden kalan parça)

Sağır duvar: Üzerinde hiçbir açıklık bulunmayan duvar

Sarnıç: Su biriktirmek amacıyla genellikle toprak altına inşa edilen yapı

Secco: Kuru sıva üzerine yapılan duvar resmi

Selyaran: Köprü ayaklarında üçgen, yarım daire veya çokgen biçimli çıkıntılar; sel durumunda gelen sel suyunun veya selin taşıdığı cisimlerin köprü ayaklarına zarar vermesini önlemek amacıyla inşa edilir

Sıcaklık: Caldarium; Türk hamamında yıkanmanın gerçekleştiği en sıcak bölüm

Silme: Bir duvar yüzeyi üzerinde hafif çıkıntılı olarak yer alan şerit biçiminde sürekli mimari bezeme ögesi

Sofa: Anadolu konut mimarisinde oda kapılarının açıldığı ortak sirkülasyon ve yaşam mekanı

Soyunmalık: Apodyterium; Türk hamamında giyinilip soyunulan, eşyaların bırakıldığı bölmelerin ve dinlenen mobilyanın bulunduğu genellikle ortasında şadırvan benzeri fiskeyeli bir havuz yer alan en geniş mekan

Söve: Pencere ve kapı gibi açıklıklarının iki yanındaki düşey çerçeve elemanları

Sundurma: Bir yanında duvar bulunan, üç yanı açık ve üzeri tek yöne eğimli basit bir çatı ile örtülü mekan

Şapel: Küçük kilise

Tabliye: Köprülerde karayolu veya demiryolunu taşıyan, köprü ayakları üzerinde bulunan üst yapı elemanı

Tampan: Din adamı veya yüksek rütbeli kişilerin yattığı Ermeni mezarı

Taşlık: Geleneksel mimaride sokak kapısının açıldığı, odalardan önce yer alan, etrafı duvarlarla çevrilmiş ortak açık alan

Tek hamam: Aynı anda yalnızca tek bir cinsiyete hizmet verebilen hamam yapısı; bu yapılarda günün belirli saatleri veya haftanın belirli günleri kadınların kullanımına ayrılır

Tempan duvarı: Köprüleri memba ve mansap tarafında sınırlayan duvar

Tepidarium: Hamamda ılık bölümü

TOKİ: Toplu Konut İdaresi kısaltması

Tonoz: Bir yapıda eğrisel yüzey(ler)den oluşan kargir örtü ögesi

Tromp: Kare biçimli mekanın üzerine kubbe oturabilmek için köşelere inşa edilen kemer ve ona bitişik eğrisel yüzeyli geçiş elemanı

Tüf Taşı: Genellikle volkanik kül veya tozun sıkıştırılması ile oluşan nispeten yumuşak, gözenekli bir kaya

Türbe: Osmanlı ya da İslam mezar yapısı

Üzenği: Kemerin ayağa veya sütuna oturduğu noktada yer alan taş ve bunun yatay hizası

Yanaşık derz: Kargir duvarlarda taş veya tuğla gibi elemanların birbirine sıfır bitişme çizgisi (harç görülmez)

Yastık Taşı: Bir kemeri başlatan ve bir nevi yastık görevi üstlenen en alttaki taşlara verilen isim

Yığma duvar: Taşıyıcı sistemi duvarlar olan yapılardaki taş, tuğla veya ahşap kütük duvarlar

Yüzey kaybı: Bir bozulma türü; yapı veya eserin yüzeyinde oluşan kayıplar

Anadolu Kùltür ve Kùltürel Mirası Koruma Derneği, 2014 ve 2022 yıllarında Muş'taki mimari mirası belgelemek ve değerlendirmek amacıyla saha gezileri düzenlemiştir. Bu kitap, değerlendirme gezilerinin sonuçlarını bölge tarihiyle birlikte ele alan bir çalışmadır.

Belgeleme ve değerlendirme çalışmalarının kùltürel mirasın korunmasına önemli katkılar sağlayacağını düşünöyoruz.

Muş'ta yaşamış toplulukların kendilerini ifade etme biçimi olan ve geçmişten gelen kùltürel emanetleri geleceğe aktaran bu eserleri tüm insanlığın ortak kùltürel mirası olarak sahiplenebilmeyi hepimizin ortak sorumluluğu olarak göröyoruz.

EUROPEAN UNION

Support to the Armenia-Turkey
Normalization Process